

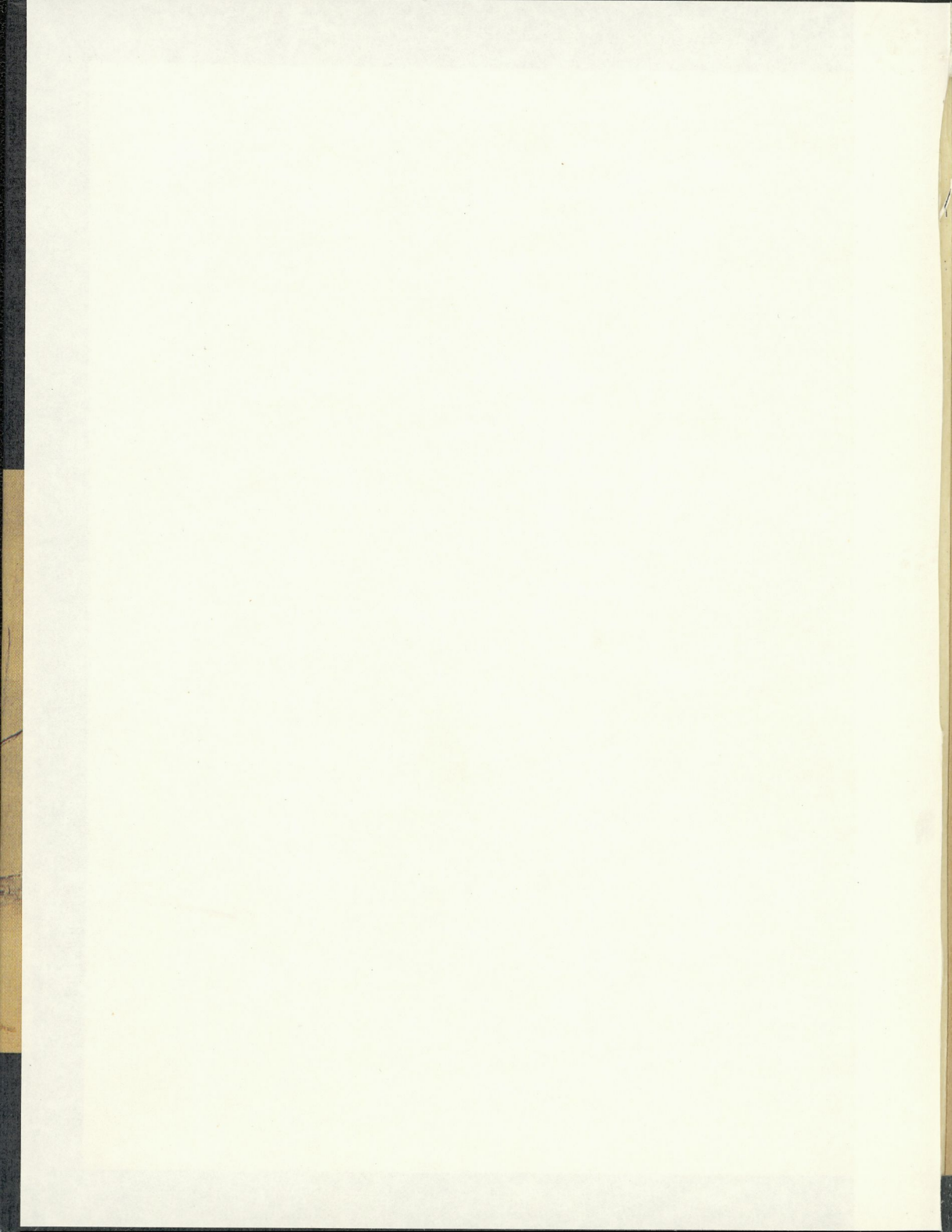
Fataburen 1980

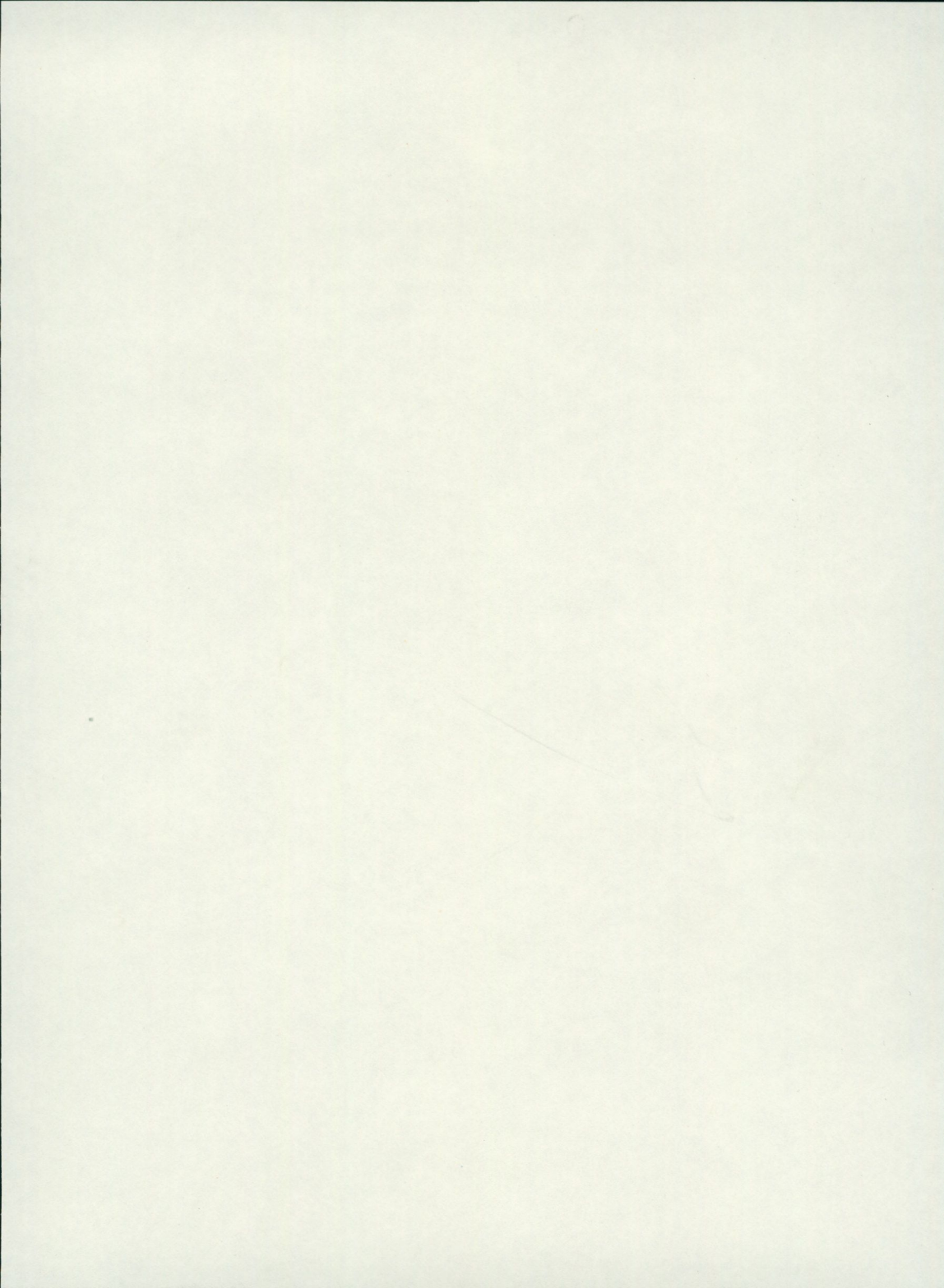
Fataburen

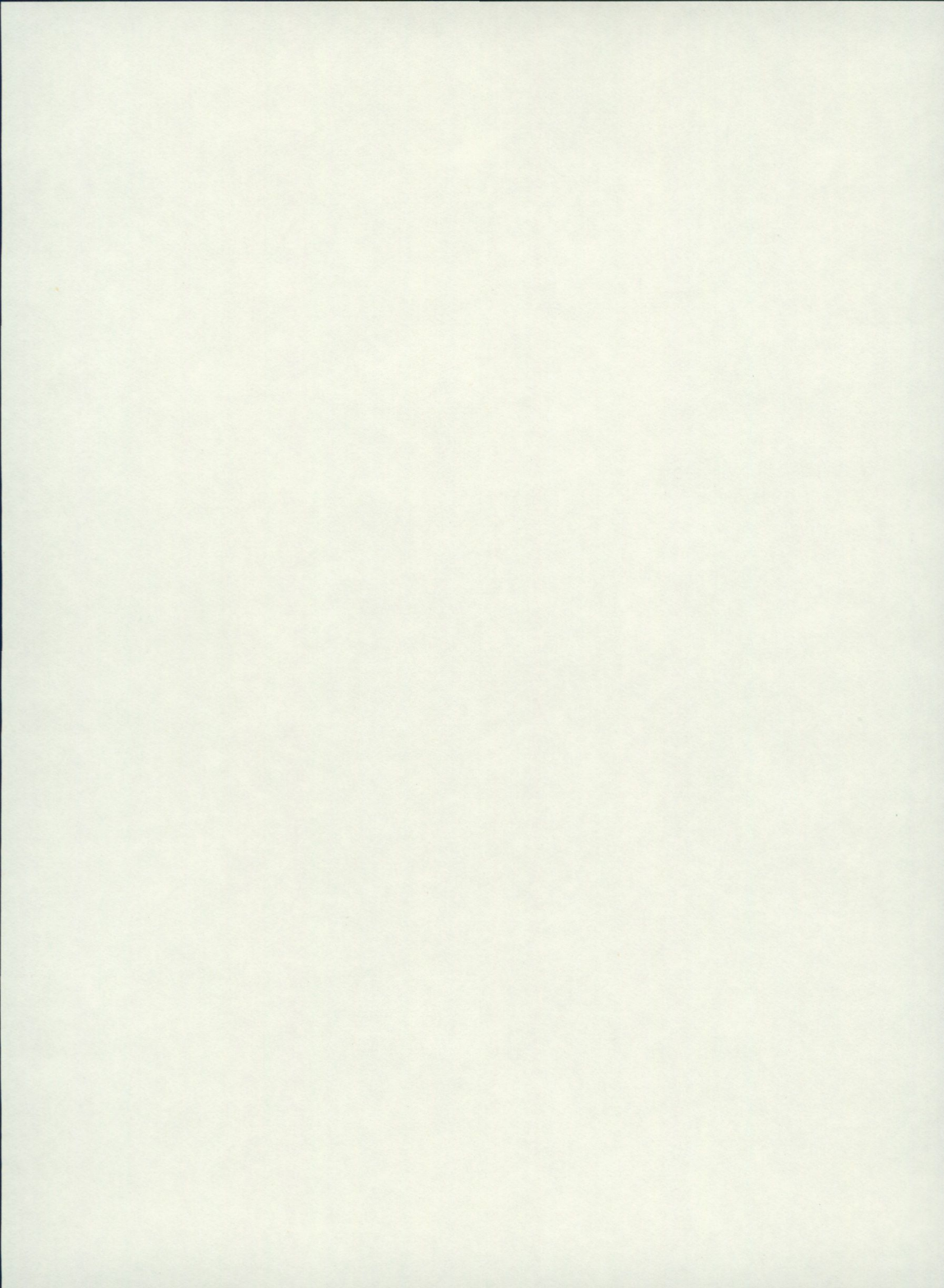
1980

Tillverkning af Nationalgrupper till Paris Utställningen 1867

Fataburen

1980

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Ebbe Schön

Omslagsbilden: I Södermans ateljé.
Dockor tillverkas för Parisutställningen 1867.
Akvarell av Fritz von Dardel. Privat ägo.
Foto: Ulla Wäger, Nordiska museet.
Omslagsarrangemang: Håkan Lindström.

© 1980 Nordiska museet och respektive artikelförfattare.
Tryckt hos Bohusläningens AB, Uddevalla 1980

ISBN 91 7108 187 9

Fataburen 1980

I den här årgången av Fataburen har målsättningen varit att genom valda exempel ge en uppfattning om delar av den vetenskapliga verksamhet som i dag bedrivs vid Nordiska museet. Forskningens bredd och mångsidighet har medfört ett ganska varierat innehåll. Några uppsatser har en direkt koppling till de kulturhistoriska och etnologiska undersökningar som företas i museets regi, andra är dokumentationer av forskningsresultat som har nåtts av enskilda tjänstemän. Ett syfte har även varit att ge inblickar i den rika skatt av föremål som finns i museet, genom presentationer både av nyförvärv och av nyforskning kring tidigare förvärvade föremål.

Ett flertal uppsatser gäller den omfattande forskning som för närvarande bedrivs om 1900-talets förhållanden. Bland annat diskuteras ett par områden av svenskt arbetsliv som tidigare föga har behandlats: dels kontorsliv på 1930-talet, dels banarbetares och banvaktars villkor och hur dessa har förändrats under tiden efter andra världskriget. Två andra uppsatser redogör för stationssamhället Skyttorp och dess utveckling. Skyttorp är en av de miljöer som valts att ingå i en större undersökning av svenska stationssamhällen som nu pågår vid museet. Vidare lämnas en redogörelse för ett förvärv av samtliga möbler och andra inventarier från en arbetarlägenhet i Stockholm i början av seklet – ett led i strävandena att i lämpliga fall ta till vara hela miljöer, som kan ge en tydligare bild av människors levnadsförhållanden än enstaka föremål, som ryckts loss ur sina ursprungliga sammanhang.

Men även 1700- och 1800-talens folkliv beaktas. Tre uppsatser tar upp frågor om

äldre tiders hantverk och behandlar var för sig en schatullmakare i Härjedalen och hans märkliga produktion, en urmakare i Dalarna och hans arbeten samt vissa signerade, provinstillverkade möbler, som under senare år har anskaffats till museet. I en fjärde uppsats ges en framställning av hur återanvändningen av gamla textilier gick till i det resurssnåla bondesamhället.

Exempel ges även på forskning som spänner över delvis andra fält. Med utgångspunkt från föremål i museet ges en relation av händelseförloppet under en tragisk svensk polarexpedition i slutet av 1800-talet, som nu sällan omtalas. I ännu en skildring uppmärksammas ett föremål i museets samlingar som vittnar om en vetenskaplig insats av helt annorlunda slag: det är världens första färdigställda räknemaskin för beräkning och tryckning av matematiska tabeller, som konstruerades av svenskarna Georg och Edvard Scheutz och som en gång överlämnades till Artur Hazelius, Nordiska museets och Skansens grundare. En annan uppsats tar upp frågor som gäller Hazelius' egen verksamhet, främst hans initiativ att demonstrera folkdräkter med hjälp av verklighetstroga dräktdockor vid utställningar såväl här hemma som utomlands – ett framgångsrikt sätt att fånga publikens intresse och att främja finansieringen av den räddningsaktion för svensk allmogekultur som Hazelius hade påbörjat.

Av medarbetarna är Michael Lindgren verksam vid Kungl Tekniska Högskolan. Samtliga övriga författare i denna årgång av Fataburen är eller har varit tjänstemän vid Nordiska museet.

Ebbe Schön

Innehåll

- 9 *Jonas Berg*: Dräktdockor – Hazelius' och andras
- 29 *Elisabet Stavenow-Hidemark*: Ett arbetarhem från 1890-talet
- 38 *Brynolf Hellner*: Urmakaren Erik Persson i Folkärna
- 47 *Birgitta Conradson*: Kontorsliv på 1930-talet
- 60 *Eva Fägerborg*: Skyttorp – porträtt av en svensk tätort
- 76 *Lena A:son-Palmqvist*: Skyttorp – bostadsbyggande och bebyggelse-
utveckling
- 90 *Rolf Kjellström*: Den glömda expeditionen
- 101 *Karin Lindvall*: Från banvakt och banarbetare till besiktningsman och
maskinoperatör
- 120 *Per Falck*: Två signerade provinsmöbler
- 131 *Michael Lindgren*: Den första svenska räknemaskinen. Ett museiföremål
och dess bakgrund
- 139 *Ingrid Bergman*: Bruk och återbruk. Återanvändning av gamla kläder i
bondesamhället
- 149 *Maj Nodermann*: Jöns Ljungberg – den konstnärlige tullvaktmästaren i
Härjedalsfjällen
- 193 Nordiska museet under år 1979
- 209 Skansen under år 1979

Dräktdockor – Hazelius' och andras

Jonas Berg

Artur Hazelius börjar bli samlare under en resa tillsammans med hustrun i Dalarna sommaren 1872. Han grubblar samtidigt över hur något slags väckelse skall åstadkommas, som skulle ge den alltmer undanträngda allmogekulturen värde och anseende, som skulle medföra att de positiva sidorna togs tillvara och vidareutvecklades, måhända i något förändrade former. Praktiskt ledde intresset till att några föremål, i huvudsak dräktdelar, förvärvades i socknarna Ål och Stora Tuna.

Av Hazelius' egen historik över institutionens första 25 år, publicerad i Meddelanden från Nordiska museet 1898, framgår att han vid denna tid prövade olika utvecklingsmöjligheter för dessa tankar, samtidigt som han tycks ha blivit alltmer övertygad om att han själv vore den rätta mannen att ta någon form av initiativ.

Han konstaterade att även om olika kulturpersonligheter då och då gjorde positiva uttalanden om folkulturen och dess trängda situation så hände det inte något. Han fann att den statliga institution som närmast kunde ha agerat var helt och fullt inriktad på arkeologi. Han funderade över om han skulle kunna åstadkomma en förändring genom att författa polemiska skrifter, men tvekade. Han övervägde om det vore tänkbart att anordna möten och inrätta kommittéer men fann att den vägen i alla fall inte var snabb nog. Han fick alltmer klart för sig att något slags friskt initiativ, obundet av institutionell tröghet, vore en möjlighet.

Hazelius var inte hemma länge sensommaren 1872. Han kom hem till Stockholm från Dalarna den 3 augusti och reste redan den 28 samma månad till Östergötland, nu

ensam. Han bodde hos släktingar och sysslade i första hand med antikvariska studier och upppteckning av folkvisor men kom också att undersöka och återuppressa ett antal runstenar. I ett brev den 8 september ber han en vän söka utverka ett bidrag från Svenska fornminnesföreningen, som han också så småningom erhåller. Vid sidan av denna verksamhet fortsatte han det påbörjade insamlingsarbetet "med allt starkare inre maning att därmed fortsätta" för att hämta ytterligare en formulering från 25-årshistoriken. Den 6 oktober återvänder han till Stockholm.

Av allt att döma är han fortfarande oklar på fortsättningen. I den dagbok som Hazelius börjar föra den 12 oktober och som på försättsbladet kallas "Dagbok öfver ut- och ingående skrivelser m m – Artur Hazelius" gäller de två första notiserna visor och stensaker, medan den tredje hänvisar till ett centralt dokument, nämligen det brev till Oskar Dickson i Göteborg "om folkdräkterna" som han avsånde den 16 oktober och som är daterat dagen innan. Dagboken har delvis utnyttjats av Fredrik Böök i monografien över Artur Hazelius, men det förefaller som om Böök bara har haft tillgång till delar av dagboken, som i obruten följd fortsätter till den 27 juli 1873.

Detta brev till Oskar Dickson torde vara det första dokument där han skisserade de tankar som låg bakom företaget att starta en museiverksamhet, och Hazelius har också själv uppfattat det så, vilket framgår av det faktum att han som bilaga till den nämnda historiken 1898 avtryckte sin brevväxling med Dickson av år 1872.

I brevet redogör han för sina intryck från sommarens resor, sin övertygelse om beho-

Dockupställning för Paris 1867 efter Hugo Salmsons tavla "På hemväg från dopet". Jfr bild s 23. Foto Eurenus & Qvist.

vet av ett etnografiskt museum i vårt land och sin avsikt att "på egen hand grundlägga en samling av svenska landskapsdräkter". Han lägger fram en kostnadsberäkning för etablerandet, och brevet utmynnar i en bön om 5 000 rdr.

I brevet redogörs också för de kontakter som etablerats med skulptören Söderman. Denne är intresserad av att tillverka de figurer på vilka folkdräkterna skall exponeras. Hazelius nämner att han föregående dag haft en överläggning med Söderman, alltså den 14 oktober. Kostnaderna för varje

figur sådan den utgår från skulptören uppges till 230 rdr.

Han framhåller också att om man bara har åtta till tio sådana dockor i dräkter kan man förevisa dem mot inträdesavgift i någon lämplig lokal, vilket bör ge inkomster till fortsatt verksamhet.

Folkdräktsbilder

Från 1700-talet känner vi avbildningar av allmoge iklädd folkdräkt av bl a Hilleström, men vid denna tid är dräkterna ännu en del

av staffaget, något man får på köpet när man framställer en scen ur folklivet.

Under 1800-talets första hälft framväxer hos konstnärerna och deras avnämare, dvs den bildade borgerligheten, ett intresse som är mera direkt inriktat på folkdräkterna och hur dessa bärs, även om ett visst anekdotiskt innehåll också presenteras i bilderna.

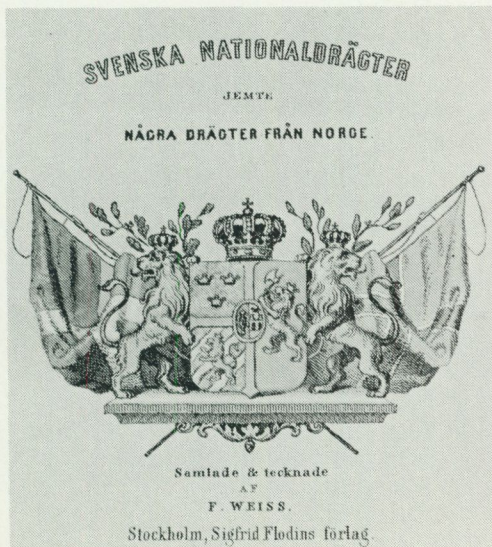
Den första större publikationen i genren är den av kopparstickaren C Forssells åren 1827–35 utgivna *Ett år i Sverige*. Forssell står själv bakom några av illustrationerna, men de ojämförligt flesta förlagorna till de 48 bilderna är gjorda av J G Sandberg. I Richard Dybecks (antikvariska) tidskrift *Runa* publiceras på 1840-talet några folkdräktsbilder av direkt deskriptiv karaktär, här naturligtvis i svartvitt.

Ett år i Sverige utkommer redan 1836 på franska, och sedan följer under 1850- och 1860-talen en hel rad verk med folkdräktsbilder av vilka många också utgavs i editioner på tyska eller franska. Bland dessa kan nämnas Backmans *Pittoreska folkdräkter*,

1850, Hård m fl, *Svenska folkdräkter*, 1857, Dahlströms *Svenska folkets seder, bruk och klädningar* 1863, och Wallanders *Svenska folket sådant det ännu lever vid elfvom, på berg och i dalom*, 1864. Detta år utkommer också en ny upplaga av *Ett år i Sverige*, nu tryckt i färglito.

Ett regionalt verk med direkt inriktning på folkdräkterna utkommer 1860–63, då baron Kurck utger verket *Skånska allmogens dräkter* med Otto Wallgrens utomordentligt fina akvareller från 1830-talet som förlagor. 22 litografier ingår i verket. I detta fall är vi lyckliga nog att ha originalakvarellerna bevarade i museal ägo, för övrigt förvärvade av Artur Hazelius i Östergötland på sensommaren 1872 just innan han började arbeta på Nordiska museets tillblivelse. Just detta år, 1872, utkom också ett arbete av F Weiss, kallat *Svenska nationaldräkter jämte några dräkter från Norge*, som på 23 plancher i färg i relativt litet format avbildar ett stort antal svenska samt fem samiska och tio norska folkdräktklädda personer.

1872 utkom Weiss' arbete med färglitografier av ett stort antal dräkter, bl a denna vingåkersbild som går tillbaka på en målning av Wallander, "Älskar, älskar inte".

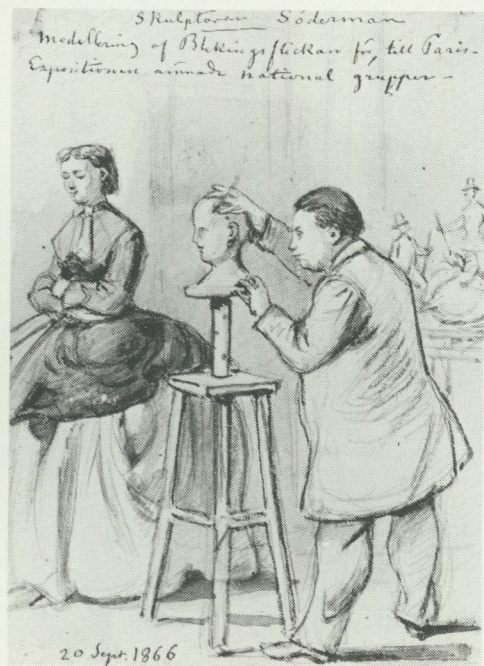

Vid den här tiden har fotograferingskonsten blivit etablerad och accepterad och står beredd att överta sin del av folkdräktsbildmarknaden, en chans som kom just genom att folkdräktsdockorna exponerades på de stora världsutställningarna, vartill jag återkommer nedan.

Dockor på utställningarna

I anslutning till denna tradition med folkdräktsbilder kom svenska folkdräkter att visas utomlands på en rad av de stora världsutställningarna efter 1800-talets mitt, och de kom också att röna viss uppmärksamhet. Den första gången skall ha varit i Paris 1855, men det är oklart i vilka former detta skedde. Vad vi vet är att lokalkommittéer i Blekinge, i Dalarna och i Malmö deltog med folkdräkter. Man tror att dräkterna var utställda på dockor, men det

Söderman arbetar efter levande modell. Akvarellerad teckning av Fritz v Dardel. Jfr omslagets likartade motiv.

är osäkert om dessa var försedda med skulpterade huvuden på det sätt som senare blev brukligt.

Från och med Paris 1867 är dräkterna genomgående utställda på dockor med skulpterade huvuden och händer, utförda av skulptören C A (ugust) Söderman. Vid de tre första tillfällena ingick kollektionen av dräktdockor uppenbarligen i nationalkommitténs utställning, medan det i Paris 1878 var Artur Hazelius' Skandinavisk-Etnografisk Samling som stod för folkdräkterna.

Det förefaller som om Fritz von Dardel i egenskap av kommissarie för Parisutställningen har varit den som fick idén att ställa ut dräkter på fullt verklighetstroga dockor. Kontakten med C A Söderman, den blivande specialisten, förmedlades tydligen av skulpturprofessorn Quarnström. I Illustrerad tidning 1867 nr 6 står att dockorna utförts under dennes överinseende. Han dog emellertid på våren 1867 innan dockorna ännu nått sin publik i Paris.

Tillverkningen av dockorna och anskaffandet av folkdräkterna var emellertid ett arbete som tog ett par år. Vi har av Dardels hand ett par teckningar från Södermans ateljé, där han är sysselsatt med att skulptera ansikten efter levande modell. En av dessa skisser är daterad 20 september 1866.

Stockholm

Åtminstone en del av dockorna var färdiga redan 1866 och kunde då visas under den pågående Industriutställningen i Stockholm, men utanför dennas officiella ram. De lokaler man disponerade hade just utrymms av Riksarkivet och var belägna i det Ridderstolpeska huset vid Slottsbacken, det som vi idag kallar Televerkets hus. Läget anslöt alltså till den stora utställningshallen på Karl XII:s torg och till det alldeles nybyggda Nationalmuseet, där konstupställningen var inrymd. Utställningen skall ha varit rätt välbesökt, den annonseras i varje nummer av den Expositionstidning som utgavs, entrén var 50 öre, och behållningen tillföll fonden för Molinska fontärens avgjutning i metall.

*Docka för Wien 1873.
Kvinna i vingåkers-
dräkt med vadmals-
packe. Motivet finns
hos Weiss. Foto Eure-
nius & Qvist.*

Paris

I Paris utställdes dockorna i nischer, sammanlagt 15 stycken, i den av F W Scholander ritade utställningsbyggnaden i nordisk stil. Sex av grupperna bar norska dräkter och två av de svenska bar lapska dräkter från Åsele lappmark. I övrigt visades i nischerna två dräkter från Herrestad i Skåne, en från Blekinge, en från Vingåker i Södermanland, dalska vinterdräkter från Mora och Leksand, två dalska sommardräkter från Orsa respektive Leksand och en grupp i rättviksdräkter.

En dansk journalist beskriver intrycket sålunda:

Utförandet är så illusoriskt, att många besökande ansett dessa figurer för levande; icke blott dräkterna är utsökt vackra, utan de bäras av verkliga folktyper, vilkas gruppering, ansikten och händer snarare göra det hela till en samling genreskulpturer än till utklädda dockor.

Illustrerad Tidning uppger efter Stockholms Dagblads korrespondent, att folkdräkterna skulle för 25 000 francs ha blivit inköpta av South Kensington Museum i London. Vad som kan ha legat bakom detta rykte har inte kunnat utrönas, men klart är att dessa dräkter och dockor försvann från scenen efter sitt bejublade framträdande i Paris 1867.

Wien

När det blev aktuellt att ställa ut dräktgrupper i Wien 1873 fick alltså Dardel och Söderman knäpa ihop en ny uppsättning. Antalet dockor kom att bli lägre än i Paris. Man avstod denna gång helt från lappar, både norska och svenska, möjligen därför att den lapska kulturen skulle ägnas en speciell utställning i Wien. Av de 18 dockorna avsåg två militärer i uniform och fyra bar norska folkdräkter. Även vid detta tillfälle visades dräktdockorna någon tid i Stockholm på hösten 1872.

Tre grupper visade dalska dräkter och bestod av en man och en kvinna från Mora, Rättvik respektive Leksand, i den sistnämnda ingick också ett barn. Två grupper visade dräkter från Vingåker i Södermanland, en ensam kvinna och ett yngre par. Den sistnämnda scenen går tillbaka på samma förlaga som motsvarande grupp på Paris-utställningen, men då bestod den av tre dockor. Två grupper visar skånska dräkter, en ensam kvinna från Herrestad i kyrkstass och ett ungt par från Järrestad.

Vi vet mycket litet om det mottagande dräktdockorna fick i Wien. I juni är Söderman i Wien och skriver därifrån till Hazelius, att han hoppas komma hem så snart som möjligt, att han rest ner för att få igång försäljningen av kort och att "vår Commissarie . . . ser på dessa figurer med oblida ögon, de drager allt folket till sig, som går förbi det övriga".

Enligt en uppgift i Dardels memoarer skulle dockorna denna gång ha kostat 10 000 kr.

En tidningsnotis meddelar att "De svenska och norska folktyperna ha hittills även varit utställda i Rotundan, men ha måst flyttas därifrån emedan de lockade till sig en så stor mängd åskådare att för stor trängsel uppstod och hindrade trafiken. De ha nu blivit uppställda i den svenska fiskarstugan bakom industripalatset."

Philadelphia

Diskussionerna om utformningen av det svenska deltagandet i utställningen i Phila-

delphia 1876 torde ha startat direkt efter hemkomsten från Wien. Den 24 april 1874 tillfrågades August Söderman nyfiket av sin bror, en värmländsk bruksbokhållare: "Tror du det blir fråga om figurer till världsexpositionen i Filadelfia?"

Dräktdockorna synes här ha utgjort tolv grupper om sammanlagt 30 dockor föreställande vuxna, och tre barndockor. Av dessa avsåg tre norska folkdräkter. Två vuxna dockor och en liten avsåg norska samedräkter och tre vuxna svenska samer.

Tre grupper visade dalska dräkter liksom i Wien, men alla tre innehöll flera dockor än tidigare. Dessutom hade en helt ny grupp tillkommit. Den kallas "Gudmors besök" och omfattar fyra dockor, en man och tre kvinnor i dräkter från Mora och Orsa.

Moradräkterna visas i en grupp kallad "Frieriet" där två dockor från Wien använts men kompletterats med två nya. Leksandsdräkterna visas i en grupp kallad "Hemkomst från jakten" där man av allt att döma kompletterat dockor från Wien med ett par nya. Dockorna står kring en nedlagd älg-tjur. Rättviksdräkterna visas i gruppen "Lillans sista bädd" som omfattar tre vuxna dockor och en barn-docka. Det förefaller som denna grupp är helt ny.

Två grupper visar dräkter från Vingåker, dels den sedan Wienutställningen med en docka utökade scenen "Älskar, älskar inte", dels en ensam flicka, som inte är den samma som den ensamma kvinnan på Wienutställningen. Här har alltså tillkommit två nya dockor.

Sydsverige slutligen representeras av en blandad grupp bestående av två dockor från Herrestad i Skåne och en från Blekinge. Även om dessa nära ansluter både till dockor som var med 1873 och till dockor från 1867 förefaller det som de varit nygjorda till denna utställning.

Vid denna världsutställning erhöll den svenska kommittén diplom för utställningen av nationaldräkter, "för utförande, omväxling och teckning". Juryn betonar att "de äro såsom lefvande, instruktiva och tilldragande".

Enligt den 1877 utkomna redogörelsen för

Godmothers visit

Gudmors besök.

Besuch der Patin.

Orsa Parish.
(Sweden)

O R S A .

Vom Kirchspiel, Orsa
(Schweden)

Färglitografi av dockkuppställning för Philadelphia 1876 efter Höckerts "Gudmors besök", ur Kjellberg & Åströms album. Jfr bild s 21.

det svenska deltagandet "... ägnades ... det fullaste erkännande ... framför allt åt de bilder ur vårt folkliv, vilka under överintendenten von Dardels konstnärliga ledning blivit utförda av bildhuggaren Söderman ... " Vidare påpekas att dräktgrupperna "kring sig samlat täta skaror av intresserade åskådare", "såsom vid alla föregående tillfällen där de visats".

Hazelius' museiverksamhet

Samtidigt som svenska folkdräkter visas på en rad internationella utställningar öppnar Hazelius hösten 1873 sitt museum på Drottninggatan i Stockholm. Både som insamlings- och utställningsobjekt spelade folk-

dräkterna en stor för att inte säga dominerande roll, i varje fall under själva uppbyggingsperioden.

Till en början saknade museet särskilt namn, men den 3 februari 1873 har Hazelius en "överläggning med (lektor) Linder och (rektor) Humble om samlingens namn; antagligen stannar jag vid *Skandinavisk-etnografisk samling i huvudstaden.*" Namnet lanseras tidigast i en broschyr en dryg månad senare (se nedan).

Redan i brevet till Dickson den 15 oktober 1872 hade Hazelius markerat, att vad han fann viktigast att ställa ut var de nästan bortlagda folkdräkterna till skillnad från kollektionerna på världsutställningarna, som i stor utsträckning utgjordes av fortfarande rätt allmänt burna daladräkter. Han

Vingåkersstuga, dockuppställning 1873 i Skandinavisk-etnografisk samling, södra paviljongen på Drottninggatan. Foto Axel Lindahl 1880-tal.

koncentrerade insamlingen på andra områden och upprättade kontaktnät i västra Södermanland, i Halland och i södra Skåne. När han fick en utställningslokal på Drottninggatan kom planeringen av interiörer att gälla en vingåkersstuga, en ingelstadsstuga och en stuga från Halland.

Paviljongen vid Drottninggatan innehöll sju små rum, föga lämpade för större arrangemang, och en stor sal. Entrén vette mot gatan och flankerades av två större fönster, som kunde användas för skyltning.

Hazelius tillträder denna paviljong den 1 april och iordningställandet sätter igång i ett rasande tempo. Den 16 maj meddelar dagboken att mellanväggarna blivit uppsatta. Genom dessa avbalkades tre interiörer utefter den södra väggen i den stora salen. Om hallandsinteriören meddelas att den påbörjades den 20 juni och var färdig den 15 juli. Den innehöll då inte några dockor.

Vingåkersinteriören var den 21 juli så färdig att "Vingåkersbilderna uppsattes". Då det inte förekommer några väggmålningar eller dylikt i denna interiör kan det möjligen vara de första dräktdockorna som åsyftas. I den skånska stugan engageras i slutet av maj målaren Jakob Kulle för att måla gåsabänken.

I den norra paviljongen tillkom sedan två exteriörer med fondmålningar och ytterligare en interiör, denna gång från Hälsingland. Dessa lokaler öppnades för publik den 10 augusti 1874 i samband med en internationell antropologkongress.

Kontakter med pressen

Den 10 november hade Hazelius ett "samtal med Klas Lundin (Dagbladet) som blev livligt intresserad och tycktes vilja inom tid-

ningsvärlden verka för idén". (Observera Hazelius nystavning av namnet.)

Den 25 november 1872 uppvaktar Hazelius Valldén (Dagbladet), "som vanns". Den 27 är han hos Claes Lundin "som fick en minneslista för en artikel i Dagbladet" och den 28 kom denne på besök och "besåg samlingarna i och för sin artikel". Dessa fanns då fortfarande i Hazelius bostad på Kammarkargatan. Den 29 publiceras artikeln i Stockholms Dagblad. Den 27 uppvaktades Spilhammar (Nya Dagligt Allehanda), "som fullständigt vanns". Och redan den 29 november, samma dag som artikeln publicerades, avtrycktes den i NDA "med några mycket vänliga inledande ord".

Den 2 december skriver Lundin att Hazelius skall få avtryck av artikeln, men måste dagen därpå berätta att Valldén sagt att "avtrycken kunde ju Hazelius själv få betala". Lundin tror dock att det skall ordna sig och den 6 erhöll Hazelius 200 avtryck av artikeln.

Den 5 december publicerar Väktaren också Lundins artikel. Den 26 november uppvaktades Sohlman "som ock torde vara vunnin", den 30 november, samma dag som samlingarna flyttades till Drottninggatan 87, skänkte denne en bok om estlandssvenskarnas folkdräkter, uppenbarligen i samband med en ny uppvaktning, den 11 december påmindes han ånyo och den 13 januari uppvaktades han "för att förbereda en artikel av Lundin i Aftonbladet". Dagen därpå "eggades Klas Lundin att uppträda i Aftonbladet".

Förteckningar över gåvor till samlingarna kom att införas för tiden fram till och med januari 1873 i NDA 4/2, i AB 5/2 och i StD 7/2 och för februari månad 1873 i AB 3/3 och NDA 4/3.

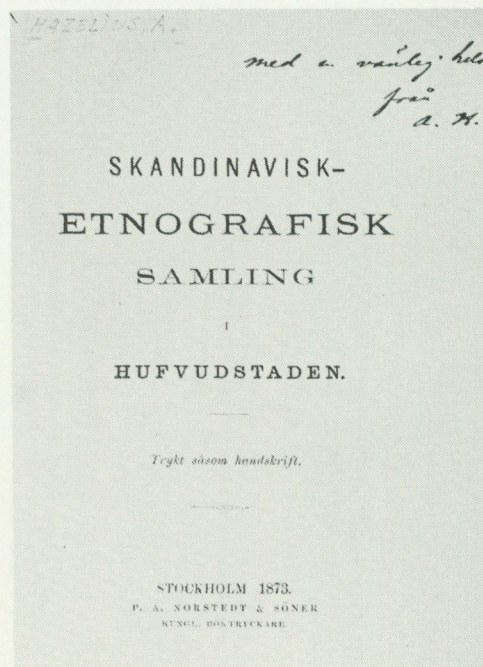
Den 11 december 1872 skriver Hazelius till kapten Vilhelm Engelke i Söderhamn och sänder med avtryck och anvisningarna. Längre fram i brevväxlingen meddelar denne den 27 januari 1873 att han "ämna i ämnet skriva en uppsats för tidningen Helsing". Artikeln inflöt den 15 februari och det är den som sedermera avtrycktes i Skandinavisk-etnografisk samling.

Tidiga publikationer

Hazelius var ju en skrivande man, och hans institution skulle efter namnbytet till Nordiska museet bli känd för en stor och kontinuerlig utgivningsverksamhet. Därför är det rätt märkligt att Hazelius själv publicerade anmärkningsvärt litet under institutionens sju-åtta första år. Detta kan naturligtvis bero på olika omständigheter; hans egen arbetsbörda var stor, de ekonomiska bekymren ansevärdiga och brevväxlingen närmast otroligt omfattande. Dessutom fanns det vid denna tid möjligheter att inspirera journalister som Claes Lundin och andra till entusiastiska artiklar.

Två tryckalster publicerades dock, båda under det första halvåret. Den första var ett enbladstryck med titeln "Några anvisningar vid samlandet af svenska folkdräkter m m", som han enligt dagboken skrev koncept till den 30 november 1872. Dagen därpå granskades förslaget av konstnären J W

Broschyr utgiven av Hazelius våren 1873.

Wallander och den ekonomiska rådgivaren Nils Linder och den 3 december av konstnären August Malmström. Den 4 december var Hazelius "hos Norstedt & Söner och lämna- de min minneslista, som de sannolikt trycka kostnadsfritt". Den 7 avlämnar han det lästa korrekturet, och den 9 emottager han 200 ex "hvilka Laurin'erne tryckt kostnadsfritt". Han börjar redan samma dag sprida dem brevlades över landet, ofta tillsammans med avtryck av Lundins artikel i Stockholms Dagblad av den 29 november.

Den andra publikationen utkom på våren 1873 och hade formen av en liten broschyr med titeln "Skandinavisk-etnografisk samling i hufvudstaden. Tryckt som handskrift". Den innehöll en utbyggd version av

Anvisningarna, (Lundins) artikel ur Stockholms Dagblad, (Engelkes) artikel ur Nya Helsingen av den 15 februari 1873, de förvärvslistor som tidigare införts i några stockholmstidningar i början av februari respektive mars 1873 samt avslutningsvis några rader av Hazelius om influetna penninggåvor och deras förvaltande. Den 25 februari 1873 lämnade Hazelius handskriften för tryckning av ny upplaga, den 3 mars påminner han Norstedts om korrektur, får det senare samma dag och erhåller den 14 mars "min nya upplaga av anvisningarna färdig". Redan den 16 har han distribuerat sammanlagt 75 exemplar.

Försäljning av fotografier

Exploatörer av tablåerna på de internationella utställningarna var naturligtvis i första hand det utställande landet eller museet, men också de som tillverkade och försälde bildframställningar av folkdräkterna och tablåerna. Försäljning av sådana fotografier synes ha spelat en stor roll vid de tidigare utställningstillfällena, och 1873 reser skulptören Söderman till Wien enkom för att ordna så att försäljningen av fotografier kommer igång. Det är helt uppenbart att han själv har ekonomiska intressen i denna försäljning.

Fotografierna salufördes dels bruntonade på vanligt sätt och dels handkolorerade. Bilderna var i allmänhet i visitkortsformat och oftast monterade var för sig på ett pappark, försett med en sparsam text. De monterade bilderna är i allmänhet inte signerade, medan de omonterade har tryckt baksida med namn, adress, medaljer m m. De monterade bilderna såldes i serier i särskilt album, som hade rubriker på tyska, engelska eller franska. Albumen tillverkades av en etuimakare som hade sitt bokbinderi i samma hus som fotofirman Eurenus & Quist. I museets ägo finns sådana album från utställningarna 1867 i Paris, 1873 i Wien och 1876 i Philadelphia, samt ett antal bilder ur ett motsvarande album från 1878 års Parisutställning.

Wilhelm Abraham Eurenus var en kyrkoherdeson från Skåne (Skartofta), som lärt

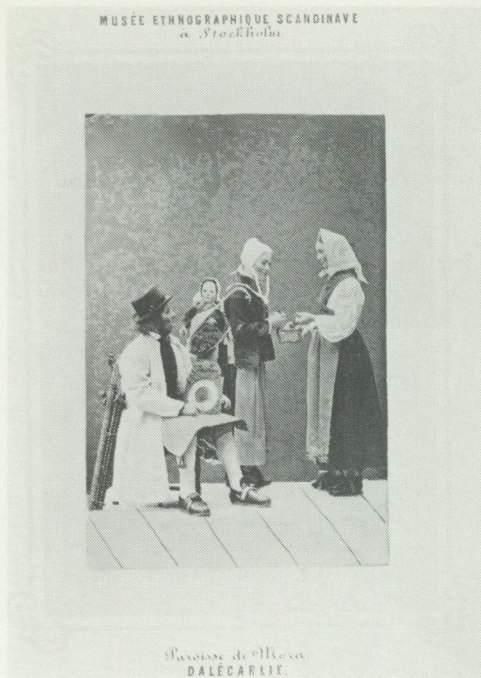
Docka i delsbodräkt ingående i interiör från 1874 i Norra paviljongen. Foto Eurenus & Quist.

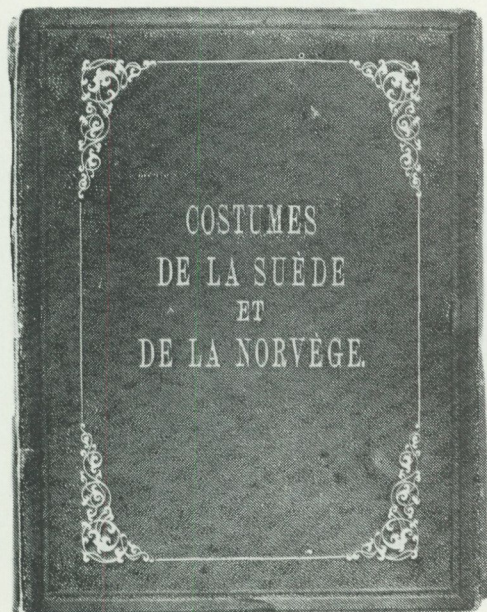
till gravör i Köpenhamn, såsom ett lämpligt yrke för en ofärdig (ett förstört knä) yngling utan håg för studier. Då arbetet blev väl stillasittande fick han rådet att komplettera med något rörligare och blev så daguerreotypist. 1848 återvände han till Skåne. Efter kortare sejourer i många sydsvenska städer kommer han till Stockholm 1854. Han vidareutvecklar sig genom att bli först panotypist och sedan fotograf.

1857 finner vi honom i adresskalendern som "W A Eurenus, Gravör & Photograph" på adressen Regeringsgatan 14, där han skulle bli boende in på 1870-talet. Detta år finner vi i samma källa den blivande kompanjonen som "P L Quist, Photograph, Appelbergsgatan 60". Redan året därpå inledes samarbetet mellan de bägge, vilket närmast yttrar sig så att Quist inte längre syns i kalendern.

Från 1864 har herrarna sin ateljé på Regeringsgatan 18 och något år tidigare lanцерar de "Firma Eurenus & Quist Hofphotographer". Samarbetet kom att bestå

Dockuppställning för Paris 1878. Foto Eurenus & Quist. Jfr bild s 25.

intill 1880, då P L Quist blir kvar under eget namn på Regeringsgatan 18, medan W A Eurenus flyttar till Hamngatan 18, f d änkehuset, där han under namnet Wilhelm Eurenus är verksam intill sin död 1892.

Artur Hazelius har redan 1873 kontakter med denna fotofirma, och när den sprängs fortsätter han hos Eurenus i varje fall över mitten av 80-talet, då andra namn börjar uppträda på bilder från Nordiska museet.

Eurenus & Quist satsade redan i samband med 1866 års utställning i Stockholm stort på utställningsbilder och inhöstade utmärkta lovord i Illustrerad Tidning nr 36 för sitt album över industribyggnaden. Redan vid detta tillfälle torde firman också ha börjat med bilderna av dräktdockor, ett område där man kom att dominera totalt.

Vid utställningarna i Paris 1867 och Wien

Dockuppställning för Philadelphia 1876. Provuppställning för färglitografiering. Okänd stockholmsfotograf. 1875/76. Jfr bild s 26.

1873 synes det ha varit tillåtet för olika intressenter att fritt sälja fotografier av utställda föremål och av själva utställningen. I Philadelphia 1876 och i Paris 1878 var emellertid rätten att fotografera på utställningen exklusiv och disponerades av för ändamålet särskilt bildade firmor. I viss utsträckning tycks dessa firmor ha hävdat en ensamrätt på försäljning av fotografier av utställningsexponat inom utställningsområdet. I Philadelphia hette företaget "Centennial Photographie", och i museets arkiv finns tre av deras foton av dräktdockorna.

Förbudet mot försäljning av fotografier ledde, som vi sett ovan, inte till något avbrott i produktionen och försäljningen av fotografier, men däremot introducerades en ny variant på bildmarknaden. Kjellberg & Åströms förlag i Stockholm framställde

nämigen efter fotografiska förlagor ett album med färglitografier av de dräktablåer som skulle skickas till USA. Albumet fick namnet *Swedish and Norwegian National Costumes* och varje bild försågs med texter på svenska, engelska och tyska.

För att få fram albumet redan till utställningens öppnande var det nödvändigt att fotografera provuppställningar. I museets arkiv finns ett sådant foto avseende "Lillans sista bädd". Fotot och litografin överensstämmer in i minsta detalj, medan det officiella utställningsfotot visar ganska stora avvikelser. Det är tyvärr inte möjligt att konstatera vilken fotograf som tagit denna bild. Möjligen kan det ha varit Frans M Hansen junior, som arbetade på Malmskillnadsgatan 48 i Stockholm. Han är nämligen bunden till en annan bild som användes som

förlaga i det aktuella litografiska albumet. Denna bild föreställer inte en dockuppställning utan en levande dalkulla, som tjänstgjorde som Bolinders utställningsvärdinna vid Philadelphiautställningen.

I Paris 1878 hette den officiella fotofirman "Neurdein. Edit. Phot." och ett antal av firmans foton av dräktuppställningarna finns i museet. I museets arkiv finns en rad brev från Eurenium & Quist till Artur Hazelius från april till augusti 1878. I alltmer förtvivalade ordalag efterhör firman hur det går med försäljningen av albumen. Det första brevet ligger före Hazelius avresa, men de andra har sänts till Paris. En låda med bilder har avsänts redan i april, albumen innehåller 13 planscher och priset är 15 kronor. (Det framgår att de album som säljs i museet på Drottninggatan innehåller 12 bilder och kostar 14 kronor.) Fotograferna har fått höra ett rykte att Jaeger i Paris säljer folkdräktsbilder och överväger att resa ner till Paris för att få igång det hela. Dessvärre förefaller det som om Eurenium & Quist inte fått något svar från Hazelius, och om omfattningen av fotoförsäljningen i Paris vet vi tills vidare ingenting. Relationerna mellan museet och firman torde emellertid ha normaliserats och Eurenium fortsätter samarbetet på 1880-talet.

Dockornas förlagor

Vad som intresserar här är de direkta förlagorna till dräktuppställningarna, inte böckerna eller bildverken som sådana. Först måste emellertid publikationen *Ett år i Sverige* nämnas ännu en gång. Efter Forssells förlagor utföres räfserskan från Herrestad 1867 och 1876 och efter Sandbergs blekingeflickor 1867 och 1876 och troligen också sommarbilden av leksandsfolk 1867.

Johan Gustaf Sandberg ligger också bakom vinterbilden av Leksandsfolk 1867, men den går tillbaka på en oljemålning, som numera finns i Nordiska museet. Från Vingåker fanns inte mindre än sex dräktbilder i *Ett år i Sverige*, men här kom en målning av Wallander från 1856 "Ålskar, ålskar inte"

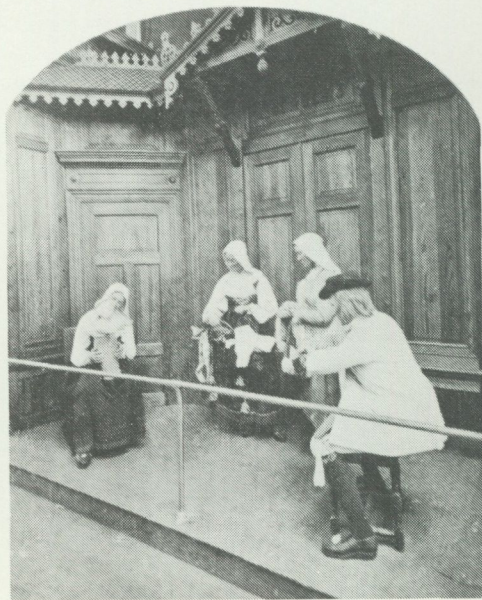
att bli den populäraste förlagan. Gruppen framställes i något varierat utförande 1867, 1873 och 1876.

Hugo Salmson hade någon gång före 1860-talets mitt målat en tavla som han kallat "På hemväg från dopet". Denna tavla ställde han i sinom tid ut på salongen i Paris 1877. De två huvudfigurerna i tavlan hade emellertid besökt Paris vid 1867 års utställning i form av en folkdräktsgrupp.

Johan Fredrik Höckerts tavla "Gudmors besök" kom att användas för en uppställning på Philadelphiautställningen 1876. På denna tavla finns figurer både i Orsa- och Moradräkter, vilket ju ökar variationen. Gruppen var nog mycket lyckad men led av att stå uppställd utan någon som helst inramning, vilket framgår av foto.

Amalia Lindegren målade 1858 en tavla med anekdotiskt innehåll i den sentimentallare düsseldorfstilen som hon kallade "Lil-lans sista bädd". Tavlan tillhör numera Nordiska museet. Samma motiv föreligger

Dockuppställning på utställningen i Philadelphia 1876. Foto Centennial Photographie 1876. Jfr bild s 15.

också i en litografi av konstnärinnan, där några detaljer avviker men alla väsentligheter överensstämmer.

Amalia Lindegren var en folkkär konstnär, och just denna tavla kom att bli hennes mest kända och i reproduktioner spridda. En viss roll för tavlans berömmelse spelade väl det faktum att just denna genrebild kom att utnyttjas som förlaga till dräkttabläer. Genom dessa fick motivet också internationell spridning, då tablån visades på utställningarna i Philadelphia 1876, i Paris 1878 och i Chicago 1893. Vid det första tillfället följde uppställningen tavlan nära, men senare har tablåerna i viss mån avvikit i fråga om interiörens utseende och även antalet ingående dockor.

Beträffande de lapska och norska dockuppställningarna har förhållandet till eventuella förlagor inte undersökts i detta sammanhang.

Det praktiska arbetet med tabläer

Varje dräktuppställning av denna typ kräver en hel rad skapande och samordnande insatser. I början av kedjan finns alltså konstnären som komponerar sin tavla utan att ha klart för sig att den i sinom tid kommer att användas som förlaga. Därefter följer idégivaren eller den konstnärlige ledaren, den som bestämmer att en viss förlaga skall väljas och hur utställningen skall arrangeras. För detta stod Fritz von Dardel 1867, 1873 och 1876, vid det första tillfället möjligen med biträde av arkitekten Scholander. För utställningarna på museet vid Drottninggatan och världsutställningen i Paris 1878 var det Artur Hazelius som spelade motsvarande roll.

För ett lyckligt utförande behövs sedan för det första att dräkter och rekvisita anskaffas, för det andra att ansikten och händer skulpteras och att dockornas kroppar stoppas och för det tredje att antingen en interiör byggs eller en fond målas upp.

Sedan museet tillkommit utgår man vid arrangerandet av tabläer från de befintliga samlingarna. Mycket kan utläsas ur dagböcker, räkenskaper och brev om vilka som

hjälpte Hazelius härvidlag. Bland de mest kända är fru Emilie Grundberg för den holländska bälastugan och rektor Nils Bruzelius för den skånska interiören.

När det gäller den från museet skilda utställningsverksamheten tycks insamlingen nästan enbart ha gällt själva dräkterna, men om hur dessa anskaffades vet vi ingenting.

Själva stoppandet av dockorna skedde för museets del, och det gäller möjligen de andra dockorna också, av den F O Holmström, som 1879 blev fast anställd som museets förste rustmästare. Dräktdockornas huvuden och händer tillverkades antingen i vax eller i gips av skulptören C A Söderman, som var specialist på detta och användes både av Dardel och Hazelius. I varje fall under Hazelius' egid lades, av bevarade brev och anteckningar att döma, mycket arbete ned på att skaffa fram bilder av goda och korrekta folktyper och på valet av lämpliga personer ur folkvirket som var villiga att sitta för Söderman.

För bakgrundsmålning engagerade Hazelius dekorationsmålare eller duktiga elever vid konstakademin. Redan innan museet öppnat 1873 har han skaffat sig relationer till den relativt välkände målaren F Ahlgrenson som senare var med honom till Paris 1878. Enligt den tidigare citerade dagboken fick Hazelius den 4 mars 1873 ett halvt löfte av Ahlgrenson att denne skulle måla en fonddekoration. Det blev troligen två, ty placerade mot varandra i Paris 1878 stod den lapska uppställningen framför ett vinterlandskap och den dalska uppställningen framför ett sommarlandskap. En tredje större fondmålning fanns monterad bakom uppställningen av dockor från Järvsö i Norra paviljongen på Drottninggatan troligen från 1874, men vem som målat den är ovisst. Även landskaps- och vedutamålaren C A

Hugo Salmsons oljemålning "På hemväg från dopet", målad någon gång i början av 1860-talet och belönad på Parissalongen 1877, då denna bild togs. Jfr bild s 10.

Rothstén har nämligen utfört fonder åt Hazelius.

För målningen av ansikten och händer engagerade Söderman, som ju själv var skulptör, andra konstnärer. Inför den första parisutställningen var det målarna Svalander och Virgin, och den senare användes också av Hazelius.

Utveckling av mediet

När man först finner på att ställa ut dräkter på dockor, 1867, var avsikten att dessa skulle ställas ut i glasade nischer i Scholanders mäktiga utställningsinredning. Flertalet av dessa nischer var ganska små. En och annan figur, t ex höstetösen från Herrestad, utställdes ensam, men de flesta parvis. Ofta kan en förlaga spåras. I något enstaka fall har scenen då ett anekdotiskt innehåll, som det övertagit från förlagan, så t ex vingåkersgruppen "Älskar, älskar ej". Bakgrunder förekommer överhuvud taget inte.

Vid utställningen i Wien 1873, då man tycks ha börjat tillverkningen från början igen, har man arbetat på samma sätt. Grupperna är liksom tidigare från Skåne-Blekinge, från Vingåker och från Siljanssocknarna i Dalarna. Hur själva utställningen såg ut vet vi inte mycket om.

I Philadelphia 1876 är uppställningarna,

av vilka vi känner tre i foto, icke försedda med bakgrund, men de innehåller vissa möbler, och det anekdotiska innehållet är betonat i åtskilliga av grupperna, som också tenderar att innehålla fler dockor än tidigare. Däremot är både de fotografier av svenskt ursprung som försåldes och den tidigare nämnda litografiboken försedda med välarbetade bakgrunder. De flesta av dessa är interiörer men även någon exteriör förekommer.

Man kan spekulera över om förändringen efter Wien och inför Philadelphia beror på att Artur Hazelius under mellantiden öppnar sitt museum vid Drottninggatan. Där fanns redan vid öppningstillfället 1873 en sörmländsk och en skånsk interiör med figurer och följande sommar tillkommer ytterligare två interiörer samt två exteriörer med målade panoramabilder som bakgrund.

Senare visar Hazelius själv för den internationella publiken i Paris upp två exteriörer, den lapska från Drottninggatan och en dalsk, och två interiörer, den halländska från Drottninggatan och sin egen nykomponerade dalska "Lillans sista bädd", utom ett antal på gammalt sätt fristående dockor. Troligen hade Hazelius för avsikt att också ställa ut den sörmländska interiören, ty han hade med dockorna till denna. Dessa kom dock att hamna som ett mittarrangemang,

Fond med landskap där Järvsö klack och kyrka dominerar, utförd för uppställning i norra paviljongen på Drottninggatan 1874, troligen av Rothstén. 390×1080 cm.

Hazelius' fyra fullständiga tablåer i Paris 1878 enligt en fransk tidnings-tecknare.

uppställda i en skog av julgranar, ute på golvet i det flygelparti av Trocaderopalatset där museets utställning var inrymd.

Hur gick det sedan?

Parisutställningen 1878 var på sätt och vis den sista riktigt stora och samlande världsutställningen, och det var också den sista där Sverige i stor skala manifesterade sig med folkdräktsdockor. På utställningen i Chicago 1893 fanns en folkdräktsutställning som arrangerats av Nordiska museet i samarbete med Svenska turistföreningen och som omfattade två större tablåer, "Lapplandskap med lappar, stadda på höstflyttning, från Kvickjock" och "Stuga från Rättvik i Dalarna" (dvs "Lillans sista bädd"), och

tre figurgrupper, en i moradräkter, en i österåkersdräkter (Sörmland) och en i östervallskogsdräkter (Värmland). Slutligen ingick två figurer i dräkter från Skåne respektive Blekinge. Enligt kommissarien, A Leffler, var utställningen en stor publiksuccé, särskilt Lillans sista bädd. Museet erhölet ett pris för sitt deltagande. En amatörbild visar hur just rättviksgruppen såg ut vid detta tillfälle.

Även denna gång visades utställningen i Stockholm innan den skickades ut, under några veckor var de våren 1893 utställda i Konstföreningens lokal vid Kungsträdgården i ett arrangemang gemensamt för STF, museet och Stockholms idrottssällskap.

Här hemma döptes Skandinavisk-Etnografiska samlingarna 1880 om till Nor-

diska museet och på 1890-talet började nybygget på Djurgårdsslätten samtidigt som Skansen skapades.

De sex större dräktupställningarna i de Davidsonska paviljongerna förblev emellertid stående intill flyttningen, och i skyltfönstren fanns också några figurer utställda. Några av de norska dräktdockorna var utställda i en våning på Drottninggatan och gruppen "Lillans sista bädd" i en annan. 1906 samlade man sig till en större folkdräktsutställning i den norska avdelningen inför flyttningen, och i denna, som genomfotograferades av fotografen A A Blomberg, använde man de huvuden man disponerade. Utställningen omfattade ett 30-tal dockor.

Till 100-årsdagen av Artur Hazelius' födelse 1933 anordnades på Nordiska museet en större utställning, i vilken ingick rekonstruktioner av två av museets tidigare tablåer med dräktdockor, den halländska bålstugan, som uppställdes i södra paviljongen 1873, försågs med dockor 1874 och visades i Paris 1878, och höstflyttning i Lule lappmark, som uppställdes i norra paviljongen 1874 och som i en något avvikande uppställning visades i Paris 1878.

Även vid ett senare tillfälle, 1951, har museet rekonstruerat och under några år hållit utställd en av dessa folkdräktstablåer, nämligen "Lillans sista bädd". När vi häromåret erbjöds att delta i the Bicentennial Exhibition 1976 i Philadelphia, som dels skulle celebrera det fria USA:s tvåhundraårsdag men dels också den förra Philadelphiautställningens 100-årsminne, övervägde vi att ånyo rekonstruera denna dockgrupp och sända den på en ny resa till USA. Detta blev emellertid av olika skäl inte av.

Till Skansen fördes redan i samband med öppnandet 1891 sammanlagt fem dockor, som i en grupp representerat Dalarna vid utställningen i Paris 1878. Till en början exponerades dockorna alla utomhus, och eftersom de var känsliga för regn och väta ålåg det de vakthavande kullorna att bära in dem om regn hotade. De var uppställda utanför Morastugan, som då låg strax norr om fågeldammen. Mannen placerades så småningom vid urmakarbänken inne i Morastugan, medan det unga paret i Orsadräkter och de två kvinnorna i Mora-dräkter även i fortsättningen förde en am-

"Lillans sista bädd" rekonstruerad 1951 i Nordiska museet vid 50-årsminnet av Hazelius' död.

Ett par av de dockor som tillverkades för Paris 1878 exponerade utomhus på Skansen på 1890-talet. Foto A A Blomberg. Jfr bild s 25.

bulerande tillvaro. Mot 90-talets slut torde dessa dockor ha varit så illa medfarna att verksamheten fick upphöra, men ännu 1930 kunde museets fotograf Olle Ekberg ta ett fotografi av de ömkliga resterna av dessa dockor i ett skjul på Skansens materialgård.

Det kan väl också betonas att Hazelius snart fann att dräktklädda kullor och stugvakter i de olika gårdarna på ett bättre sätt bidrog till en riktig miljö känsla i bästa skansenanda.

Inga av de ursprungliga dockorna finns

kvar i museet, vare sig utställda eller magasinerade. Det finns några huvuden som måhända kan ha använts i dessa sammanhang, och andra sådana huvuden har i några fall överlåtits på regionala museer. Dräkterna finns naturligtvis på plats inom ramen för museets textilavdelningssamlingar.

Alla de tre ovan nämnda tre fonderna finns bevarade i museet liksom några lister med texten Musée Ethnographique Scandinave som använts över panoramor i Paris 1878.

Summary

Mannequins in national costumes – Hazelius' and others'

At the world exhibitions in Paris in 1867, in Vienna in 1873 and in Philadelphia in 1876 mannequins in national costumes were among the exhibits of the Swedish National Committee. They were made by the sculptor C A Söderman and the promoter appears to have been the artist and Director of the Academy of Fine Arts, Fritz von Dardel. They were modelled on illustrations from books on national costumes and on paintings by artists working in the Düsseldorf style.

In 1872 Artur Hazelius started to plan for an ethnographic museum in Stockholm and in the following year he threw open its portals in Drottninggatan. Mannequins in national costumes had a predominant place, especially at the start. They were exhibited in groups but were given a setting either in the form of a cottage interior or of a painted background in the case of an exterior setting.

It would appear that this new mode of exhibi-

tion influenced the presentation already at the world exhibition in 1876. At the Paris exhibition in 1878 Hazelius' institution, then called the Scandinavian Ethnographic Collection, represented Sweden in the form of an exhibition, which attracted much attention, in a wing of the Trocadero Palace. The Chicago exhibition in 1893 as well included a number of mannequin arrangements from the Nordic Museum – the new name was introduced in 1880.

On most of these occasions the collections included mannequins also in Norwegian national costumes.

When the Nordic Museum moved to its new monumental building in Djurgården around 1910, Hazelius' successors adopted other modes of exhibition. On a couple of occasions some of the groups of mannequins have been reconstructed in connection with jubilees, namely in 1933 and 1951.

(Translations by John Hogg)

Ett arbetarhem från 1890-talet

Elisabet Stavenow-Hidemark

Nordiska museet har under 1978 förvärvat alla inventarierna till ett rum i en arbetarbostad från 1890-talet. Både bostaden och omständigheterna kring förvärvet är av sådan art att de kan vara av intresse att redovisa.

I januari 1974 kallades två av museets tjänstemän till en gammal dam på Gräsgatan på Söder i Stockholm. Hon ville visa sitt hem, som stod i det närmaste orört sedan föräldrarnas bosättning 1893. Döm om vår förvåning när vi kom till en enrumslägenhet med kokvrå i ett funkishus och där fann rummet möblerat i detalj som ett arbetarhem vid sekelskiftet. Mitt på golvet under en stor fotogenlampa stod det tudelade runda bordet omgivet av pinnstolar. Utmed ena väggen stod den gustavianska utdragssängens, som ännu tjänade som sovplats och utmed en annan vägg stod inventionssoffan för gäster. På byrån fanns en pigttittare och på skänken med spegeluppsättning stod kristallvas, figuriner, skor av porslin och en svan i parian. Skänken var full av porslin med välkända gustavsbergsmönster från 90-tal och sekelskifte. På väggarna satt målade landskap, tryck och fotografier i ram. Två halvmoderna fätöljer, några elektriska lampor och gardinerna av nylonmarkiset utgjorde senare tiders tillägg.

I denna miljö bodde fröken Edit Anderson (f 1894) och hon talade med oss om hur hon – kanske med museets hjälp – skulle kunna få miljön att leva vidare som ett minne över föräldrarna.

Jag besökte fröken Anderson flera gånger. Hon orkade tala bara korta stunder, men jag kunde göra uppteckningar om barnomsrummet och föräldrarna, om umgängesvanor och fritid.

Båda föräldrarna var födda 1866, de gifte sig 1893 i Stockholm. Fadern, Per Andersson, var bondson från Sura i Västmanland. Han hade förstört ena handen vid en olyckshändelse som barn men var trots sitt handikapp mycket händig och livnärde sig som smidesarbetare och senare verkstadsarbetare. Han tycks ha bytt arbete då och då och någon gång varit arbetslös. Han deltog i storstrejken 1909. Han tycks ha ägnat åtskillig tid åt sin dotter. På sin fritid tillverkade han flera möbler till hemmet.

Modern Amanda Andersson kom från en stor bondgård i Skruvs socken i Småland. Hennes far hade gått i borgen och familjen hade fått gå ifrån allt de ägde. Hon kom som ung till Stockholm och livnärde sig som textilarbeterska vid yllefabriken på Reimersholme. Det enda hon hade med sig från föräldrahemmet var två ljusstakar av ofärgat pressglas, en mjölkhämtare av koppar och kistan, som hon packat vid avfärden hemifrån. Av dottern beskrevs hon som otroligt arbetsam och ordentlig. Hon var noga med allting i hemmet. Som gift hade hon aldrig något förvärvsarbete, det "passade sig inte". Inte heller utfördes något lönearbete i hemmet.

När föräldrarna gifte sig hade de troligen båda en sparad slant. Allt vad de köpte till hemmet skulle vara det bästa möjliga – här hade särskilt moderns kvalitets- och ordningssinne gjort sig gällande. De bosatte sig på Hornsgatan 182 och flyttade redan 1896 till Hornsgatan 176 i samma kvarter. Kvarteret, som heter Sågen, är det sista vid Hornsgatans norra sida alldeles intill Hornstull. Det var bebyggt med höga stenhus redan på 80-talet, en typisk arbetarbebyggelse med små lägenheter. De närmaste kvar-

*Edit Andersons hem,
Gräsgatan 10 i Stockholm.
En modern lägenhet om ett
rum och kokvrå, möblerad
på samma sätt som en ar-
betarlägenhet kring se-
kelskiftet. Foto Eva Aspe-
lin, Nordiska museet
1978.*

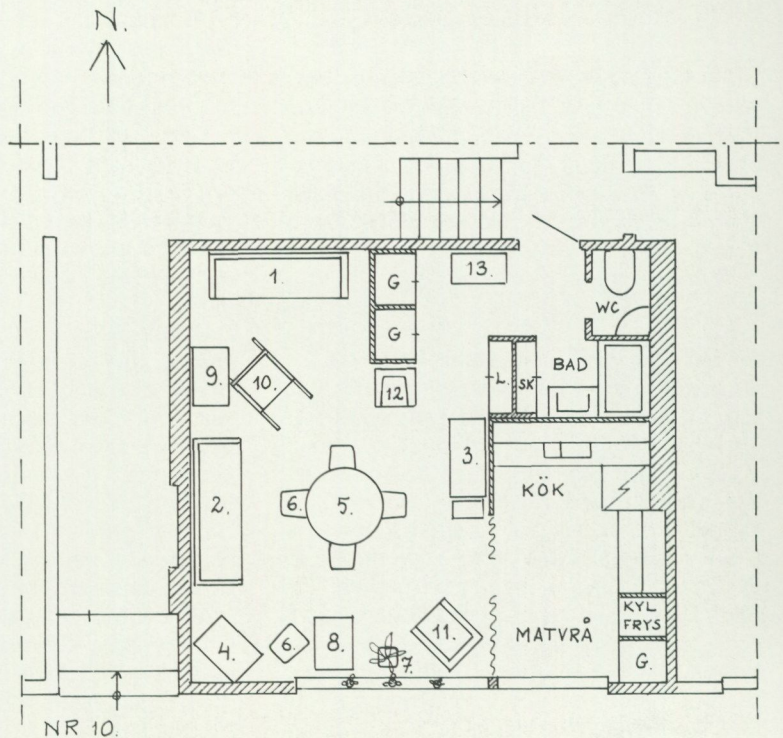
teren in mot staden hade ännu vid sekelskiftet inte fått någon ordnad bebyggelse, och gatans södra sida ut mot Hornstull var ännu helt obebyggd och öppen mot södra stambanan. Detta var stadens utkant.

Lägenheten Hornsgatan 176 beskrivs enligt ännu bevarat kontrakt: "Ett rum med kök, tre trappor upp åt gården jemte vedkällare, vindskontor och afträde på gården, i tur begagna tvättstuga och torkvind". Senare tycks familjen flyttat över till en annan lägenhet mot gatan i samma hus och det är den bostaden som möbleringsplanen och några äldre fotografier beskriver.

Lägenheten bestod av ett stort rum och ett mindre kök, båda med ingång från en mörk korridor men också med inbördes förbindelse. En stor garderob i änden av korridoren och två skrubbar intill köket utgjorde förvaringsutrymmen. I rummet sov föräldrarna. Dottern sov i en pinnsoffa i köket. I köket åt man till vardags och där stod symaskinen.

Rummet var tapetserat med en mörkröd mönstrad tapet. Framför de två fönstren hängde vita trädgardiner med omtag, stic-kade av rött yllegarn och trädgå genom en hållare av förgyllt trä, formad som en rosett. Mitt i rummet under fotogenlampan stod det runda bordet med grön plyschduk. Ofta var bordet utdraget eftersom rummet var stort. Utmed ena långväggen stod den gustavianska sängen uppbyggd och täckt av ett vitt bomullsöverkast och med en kudde i bländvitt örngott som vilade överst mitt på sängen. Vid motstående vägg stod inventionssoffan, som först var klädd med röd plysch men senare omklädd med ett kraftigt grönt tyg med jugendmönster. Över sängen hängde det smala höga vägguret, över soffan en stor oljemålning med landskap i guldrum. Under bordet låg en mönstrad korkmatta med bård runt om och kring den låg trasmattor i fyrkant. Vid jul byttes de ut mot jacquardvävda yllemattor. Fram-

Plan av Edit Andersons bostad, Gräsgatan 10 n b. Möbleringsplan 1978:
1 säng, 2 soffa,
3 skänk, 4 skåp,
5 bord, 6 pinnstolar,
7 blomsterpedestal,
8 litet lågt bord,
9 byrå, 10 gungstol,
11 och 12 moderna fåtöljer, 13 kista.
Ritning utförd av Brita von Knorring.

Edit Anderssons föräldrar gifte sig 1893 i Stockholm. Fadern Per Andersson var verkstadsarbetare från Västmanland, modern försörjde sig innan giftermålet som textilarbeterska. Hon var bonddotter från Småland. Båda var födda 1866. Bröllopsfotot var uppsatt på väggen i dotterns hem.

för fönstren stod piedestaler för blommor. På piedestalerna låg dukar av grönt kläde med stansad kant och broderade blommor. Utöver detta fanns skänken med porslinet, en byrå med pigtittare, gungstolen, lavoaren, ett litet bord och det mahognymålade skåpet som fadern gjort. Exakt hur alla möbler var placerade vet vi inte, därför är de inte utsatta på möbleringsplanen. En stor fikus sades ha stått vid innerväggen och i fönstren stod krukväxter i prydnads-krukor från Gustavsberg, två blå i det ena, två rosa i det andra. Nu är den ena av de med blå dekor sönderslagen.

Färghållningen i rummet var alltså mycket enhetlig. Mörkrött i tapeter, gardinomtag och spjällsnöre, grönt i soffklädseln, plyschduken och piedestaldukarna, vitt i gardiner, sängöverkast och kakelugn. Alla möblerna var bruna i olika nyanser, målade, betsade eller fanerade.

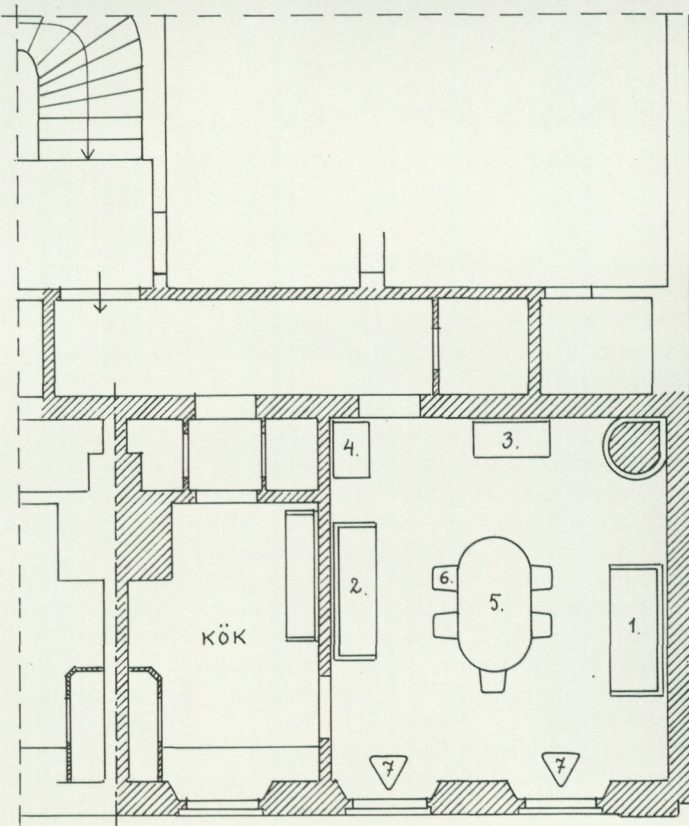
Det fanns nio tavlor i hemmet, som tycks ha varit med åtminstone från 1900-talets början. Av dessa var de två största oljemålningar föreställande sommarlandskap (sign Bengt Hedberg och Alf Bergström 1901). Där fanns fyra akvareller i ram varav tre sjölandskap och ett vinterlandskap. En litografi föreställande en krogscen var hämtad ur en engelsk tidskrift 1897. Två fotografier var inramade, föreställande föräldrarna som unga. Fadern är iförd ytterrock, plommonstop, handskar och käpp och står mot en fond med målad kolonn. Utöver detta fanns föräldrarnas brudfoto uppsatt med häftstift – bruden i svart klänning, myrtenkrona och vit slöja – och ett siluettklipp av fadern daterat 1893. Vid vårt besök fanns ett fåtal senare fotografier i ram, placerade på byrån. Det fanns inga bilder av andra släktingar, inga religiösa motiv och inte heller någon bild av kungafamiljen.

I ett fotoalbum med pressat mönster på skinnpärmen finns bilder av föräldrarna och av Edit Anderson i olika åldrar, samt av en rad andra personer vars namn är okända. Detta album lades fram på bordet vid julen, stött på ett bokstöd som Per Andersson gjort.

Skänkens innehåll förvånade oss. Den var sprängfylld av porslin och glas. Asiatic Pheasant med lila tryck sades vara vardags-servisen. Dess stämplar varierar mellan 1894 och 1898. Servisen Viola sades ha använts mest, dess stämpel är från 1902. Till fest användes Hagtorn, som var av benporslin med guldkant och stämplad 1901. De resterande delarna visar att det inte var frågan om några stora serviser. Av kaffeservisen Peking med guldröck – även den från Gustavsberg – fanns dock ett dussin med assietter till. Ytterligare 12 kaffekoppar med blommönster av okänt fabrikat fanns i skänken.

Från 1894 bodde familjen i kvarteret Sågen intill Hornstull vid Hornsgatans norra sida. Gatan låg ännu öppen mot södra stambanan. Här var stadens utkant. Vykort från 1900-talets början. Stockholms stadsmuseum.

Plan av föräldrahemmet Hornsgatan 176, 2 tr mot gatan. 1 gustaviansk säng, 2 soffa, 3 skänk, 4 skåp, 5 runt bord med utdrags-skiva, 6 pinnstolar, 7 blomsterpedestal. Dottern sov i soffan i köket. Placering av övriga möbler är inte känd. Ritning utförd av Brita von Knorring.

Edit Anderson i bostaden Hornsgatan 176 vid 1920-talets början.

Glas förekom inte i motsvarande omfattning, men där fanns konjaksglas på fot och punschglas med hänkel. I skänken stod också en tillbringare och två dricksglas av rosa glas som stått framme med friskt vatten för gäster. Tidigare hade dessa stått på en målad porslinsbricka med metallkant som nu hängde på väggen. Brickan hade haft sin plats på lavoaren i rummet. Vid förfrågan var man tvättade sig svarades vid lavoaren. Brickan med tillbringare och glas måste alltså ha flyttats minst två gånger om dagen genom åren. Uppgiften kan också ifrågasättas. Köket med vatten och avlopp var troligen den naturliga platsen för personlig hygien.

Det anderssonska hemmet var likt många hem från samma tid, det vet vi av uppteckningar och fotografier. För denna kategori

arbetare med ordnat arbete och en hustru som tog hand om ekonomi och hem stod naturligtvis den borgerliga bostaden som ideal. Men medan den borgerliga bostaden hade flera rum, som var och ett hade olika funktioner, fördes dessa av lätt förklarliga skäl samman till ett rum i arbetarbostaden. Det enda rummet tjänstgjorde som sängkammare, sal och förmak. Det trånga utrymmet gav merarbete och ställde höga krav på ordentlighet. Det enda rummet skulle vara finrum trots att det användes dagligen.

Medan det vid denna tid blivit vanligt i borgerlig miljö med två lika sängar för äkta makar, levde seden med en gemensam säng kvar i både arbetar- och bondemiljö. Till Anderssons hem skaffades en gustaviansk säng 1893 som sovplats för båda makarna.

Jämför man med andra arbetarhem under 90-talet finner man att den gustavianska sängen höll på att bli omodern hos stadsarbetarna på 90-talet och ersattes av imperial-sängen som också drogs ut, men placerades med huvudgaveln mot väggen.

Bruket av taylor och andra prydnadssaker var givetvis ett uttryck för strävan efter borgerlig standard. Prydnadssaker som tidigare varit dyrbara gjordes från och med det sena 1800-talet i enklare utförande i stora serier och blev möjliga att förvärva av arbetarklassen. De representerade en lyx i en tillvaro där allting var knappt. De placerades på en skänk eller en byrå med något enstaka och gärna större föremål i mitten och resten symmetriskt ordnat runt omkring. Många saker förekom i par, t ex vasar, figuriner, ljusstakar eller nålfat och dessa fördelades symmetriskt från mitten räknat. Att dessa prydnadssaker verkligen spridde glädje och var förenade med många minnen förstod jag av fröken Andersons kärleksfulla sätt att tala om dem och handskas med dem.

Fröken Anderson medgav att de "kanske hade det lite finare än andra" och motiverade det med att modern var så noggrann och arbetssam. Moderns bakgrund i bondesamhället bör ha givit henne en social medvetenhet med krav att hålla sig uppe. Familjens inkomster tycks inte på något sätt ha skilt sig från andra arbetares. Här fanns ju också bara ett barn och fröken Anderson beskrev sig själv som en stillsam och lydig flicka.

Hennes hemskaste barndomsminne var när hon råkat slå sönder en av de svarta vaserna som stod på väggkonsolerna över soffan. Förmildrande i minnesbilden var promenaden hand i hand med fadern till affären där två nya konsolvaser inköptes – de två med violer på som ännu finns.

Om livet i hemmet vet vi annars inte så mycket, men man hade mycket främmande. Det var "fullkomligt gästgiveri på föräldrarnas tid, jämt var det folk, när den ene for kom en ny omgång". Då kunde man äta på vit damastduk och finporlin i rummet. Släktingarna sov över på inventionssoffan i

Duken av ylleplysch med mönster i övervägande grönt och rosa hade sin plats på det runda bordet mitt i rummet.

Smådukar av grönt kläde med stansad kant och plattsömsbroderi i ljusa färger låg på blomsterpedestalerna framför fönstren, omkring 1900.

På skänken stod prydnadssaker nära nog symmetriskt placerade. Uppställningen rekonstruerad. Foto Ulla Wäger, Nordiska museet.

rummet. Namnet inventionssoffa kommer av att det uppfattades som en uppfinning att man kunde svänga runt den stoppade sitsen och få fram en bädd för två personer. Genom att vända på armstöden förlängdes soffan till normal sänglängd. Soffan användes också när fadern sov middag. Då lades ett stort lakan som skydd över sits och rygg.

Man för aldrig bort. Enda undantaget var då Edit Anderson skickades till faderns släktingar i Västmanland under storstrejken 1909. Semester fanns inte, det var "bara jobba från morgon till kväll" och man fick nöja sig med söndagsutflykter med matsäckskorg till Tanto eller Zinkensdamm. Familjen gick i kyrkan ibland, men inte varje söndag. 1911 konfirmerades Edit Anderson i Maria kyrka. Alla flickorna bar då vita klänningar.

Fadern dog 1932. Modern och fröken An-

derson flyttade till en annan bostad på Söder. Sedan modern dog 1942 har fröken Anderson bott ensam. Som gammal stockholmare var hon sin stadsdel trogen.

Fröken Anderson var förtegen om sitt eget liv. Hon hade varit affärsanställd och nämnde att en kort tid hade hon arbetat i tobaksaffär och senare 17 år hos Sjöholms på Tegnérgatan. Det senare är sannolikt Gösta Sjöholms pappershandel, från 1955 pappers- och fotohandel, Tegnérgatan 19. Att hon haft vänner förstod vi av fotot från 50-årsdagen, där hon satt i en modern fåtölj, gäva av vänner, och omgiven av blommor. Nu på sin ålderdom kände hon sig ensam och sjuk. Hon oroade sig för framtiden och ville ogärna tänka sig hemmets inventarier splittrade till försäljning. Först moderns och sedan hennes eget liv hade ju i någon mån inriktats på att vårda dem. Vi hade många

diskussioner om på vilket sätt Nordiska museet skulle kunna inlösa hennes hem, men ge henne full besittningsrätt så länge hon önskade. Hon var dock för trött för att besluta sig.

Dödsbudet kom 1978 från Jehovas vittnen. Hon hade varit medlem av församlingen i ungeför 10 år, vilket hon aldrig hade nämnt för oss. Församlingen stod som huvudarvinge och hon hade talat med dess jurist om att Nordiska museet varit intresserat av att inlösa inventarierna. Genom en uppgörelse med Jehovas vittnen övertog museet hela hemmet mot en rimlig summa. Nordiska museets Vänner trädde generöst till och betalade hela beloppet. Detta inköp markerar en ny fas i Vännernas insatser för museet. Tidigare gåvor har som regel varit praxtsaker och enstaka mycket dyra föremål, en samling 1700-talsmöbler eller hjälp till publicering. Nu gällde det en helhet, ett enkelt hem, som en gång varit likt tusentals andra, men som nu är mycket ovanligt – just på grund av att det finns kvar. Nordiska museet hade tidigare föremål från arbetarhem, men inte ett helt rum från en och samma brukare. Att hemmet dessutom var dokumenterat gör det till ett mycket värdefullt förvärv.

Summary

A worker's dwelling from the 1890's

In 1978 the Nordic Museum acquired all the furnishings from a room in a worker's dwelling from the 1890's. An old lady, Miss Edit Anderson (born in 1894), living in a single room in a modern house in Södermalm, Stockholm, had preserved the furnishings from her parents' home. Even the arrangement of the furniture was the same.

On several visits notes were made of her childhood home. Her parents had married in 1893. Her father was a mechanic, her mother a farmer's daughter who had earned a living as textile worker. They took up residence in a tenement house for workers on the outskirts of the town. The flat consisted of one room and kitchen; they had a wood-cellar, lumber-room in the attic, privy in the yard and the shared use of

Edit Anderson konfirmerades 1911 i Maria kyrka. Alla flickorna hade vita klänningar. Ur familjealbumet.

wash-house and drying loft. Miss Anderson, the only child, lived in the kitchen. In the room were the parents' extension bed, bed-sofa for guests, chest of drawers with mirror, side-board, table with sliding leaves, rail-backed chairs, rocking-chair and pedestals for potted plants. The colouring was dark-red (wallpaper, curtain cords), green (upholstery, plush tablecover, pedestal covers), and white (bedspread and curtains). A bourgeois standard was striven for though with most functions concentrated to one room. As a result of the mother's efficiency and industriousness, and later the daughter's, everything has been preserved in the best condition.

When Edit Anderson suddenly died, the Nordic Museum – with the help of the Friends of the Nordic Museum Society – were able to acquire the whole equipment.

Urmakaren Erik Persson i Folkärna

Brynolf Hellner

Erik Persson odlade under 1700-talet en gård i Bollsjö by i Folkärna socken i Dalarna och var, liksom många samtida i denna del av landet, tvungen att för sitt uppehälle idka vad man kallade handaslöjd vid sidan av jordbruket. Han utförde såväl finare järnsmide som annat metallarbete och utmärkte sig som särskilt skicklig och driftig. I socknen fanns koppargruva med kopparhytta samt masugnar och bergsmanshytta, varför möjligheterna att skaffa råmaterial på nära håll var goda.

Om Erik Perssons kunnighet vittnar bland andra den för omfattande studieresor främst i norra Sverige kände västeråsköpmannen Abraham Abrahamsson Hülphers. Han förde på sina resor noggranna anteckningar och lät sedan trycka dessa. Den första av hans reseskildringar var *Dagbok öfver en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757*. Däri skriver han om Folkärna, att åkerbruket var ringa och att många var hänvisade till handaslöjder. I synnerhet hade Erik Persson visat en särdeles drift och färdighet i urmakeriprofessionen samt allehanda gjutet pinsbackarbete och finare smidesarbete förfärdigande, så att han med sina söner gjorde vackra knivar, lås, handyxor och dylikt, med eller utan inläggning.

Erik Persson hade sålunda ett ovanligt brett register. Hülphers berättar, att han också visat prov på sin tillverkning för Kungl Kommerskollegium, bland annat ett kalendarium av mässing. Dessa uppgifter bekräftas av ingen mindre än Samuel Schröderstierna, som sedan augusti 1753 var direktör för "den finare järn- stål och metallfabrikationen i riket". Under ett flertal resor inom landet i denna sin egenskap

hade han förvärvat en grundlig kännedom om tillståndet i fabriker och verkstäder. Resultatet blev fem utförliga rapporter, s k berättelser, mellan åren 1755 och 1769 med ingående redogörelser för huvudsakligen de större fabrikerna och verkstäderna samt deras tillverkning och organisation. Berättelserna innehåller också förslag till förbättringar och rationaliseringar av arbetsmetoderna samt modernisering av produkterna.

Två av berättelserna är 1925 utgivna av trycket genom Carl Sahlin och Gösta Malmberg, nämligen de från 1755 och 1760. Det är i den senare av dessa Erik Persson omnämnas. I övrigt behandlar Schröderstierna, som vid denna tid ännu bar sitt borgerliga namn Schröder, endast undantagsvis det s k bondsmidet. Som direktör var Schröderstierna underställd Kungl Kommerskollegiet, dit han lämnade sina rapporter, men var fortfarande assessor vid Jernkontoret. Om Erik Persson, konsekvent kallad bonden, berättar Schröderstierna, att denne vid ett besök i Stockholm 1756 uppvisat åtskilliga prover, vilka utvisade att han ägde en för "folk av hans stånd" mindre vanlig skicklighet. Som exempel på tillverkningen anger Schröderstierna åtskilliga sorters väggur samt annat smått arbete av järn, stål, mässing, silver och pärlemor, förgyllt och gravurat, såsom knivar, lås, dosor, kalendaria perpetua och nocturnaler m m.

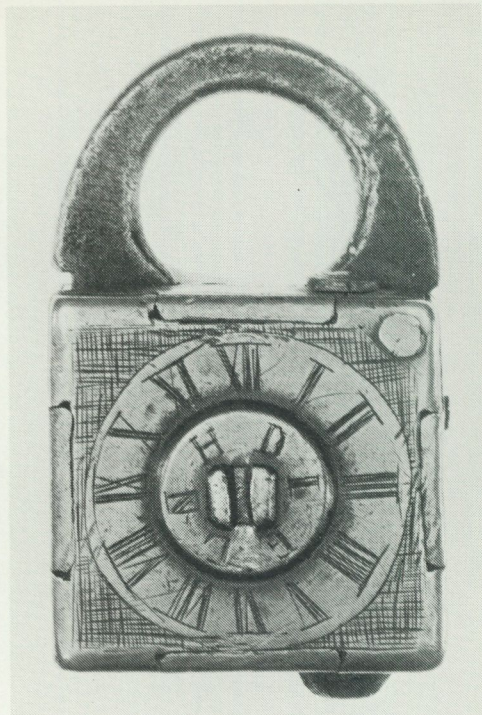
Enligt Schröderstierna hade Erik Persson 1758 å egna och sönerns vägnar anhållit hos Kommerskollegiet att få utöva näringen under åtnjutande av Kungl manufakturprivilegierna. Perssons anhållan behandlades enligt Kommerskollegiets protokoll den 31 oktober 1758 men avsåg enligt protokollet endast de båda sönerns rätt att jämte lant-

brukets skötande "utan åtal" få förfärdiga varjehandade smått arbete i silver, järn, stål och mässing. För egen del ansåg sig Erik Persson tydligen icke behöva något särskilt tillstånd.

Skillnaden mellan ansökans ordalydelse och Schröderstiernas sätt att referera den är värd att observera, eftersom den visar skillnaden i uppfattning hos utövaren av ett livskraftigt hantverk å ena sidan och å andra hos myndigheterna som betraktade verksamheten som olaglig. Schröderstiernas formulering kan vara ett försök att legalisera Erik Perssons rörelse.

Kommerskollegiet beslöt att remittera ansökan till landshövdingen i Kopparbergs län Bernh v Hauswolff. Den 1 mars 1759 förelåg landshövdingens svar med redogörelse för Erik Perssons tillverkning och med två knivar bilagda som prov. Ärendet överlämnades till Schröderstierna för utlåtande, och det är tydligen på landshövdingens skrivelse Schröderstierna baserar sin redogörelse. Något Kommerskollegiets utslag har dock icke kunnat återfinnas. I sin berättelse 1760 skriver Schröderstierna också att honom veterligt något utslag då ännu ej blivit meddelat.

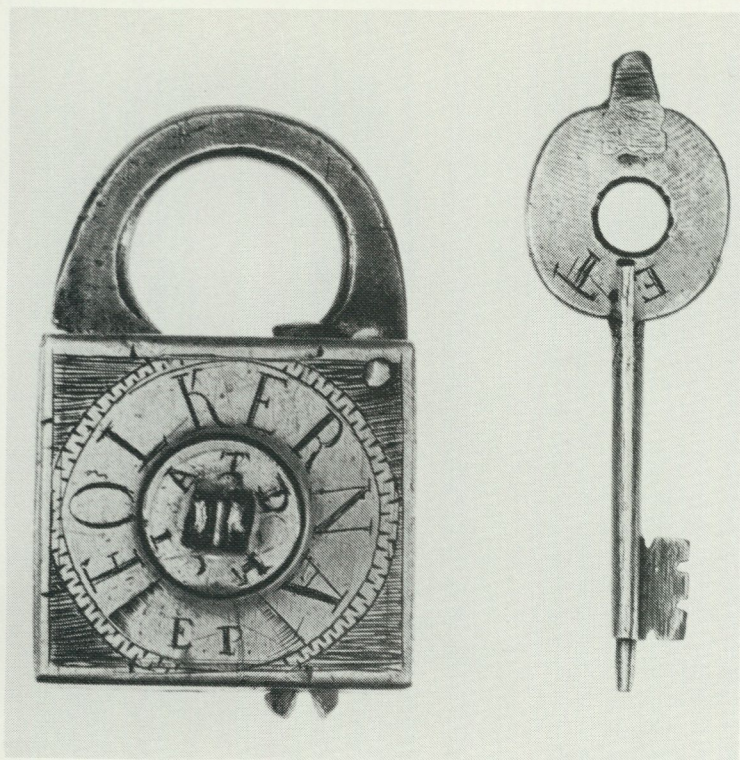
Erik Persson fortsatte emellertid utan hinder sin tillverkning i Bollsjö till sin död 1794. Han bodde på moderns fädernegård, där han var född. Fadern var son till bergsmannen Jan Matsson i Olsbenning i Karbenningens socken, som visserligen ligger i Västmanland men gränsar till Folkärna. Per Jansson kom till Bollsjö vid 23 års ålder och gifte sig 1705 med bonden Erik Ilianssons 18-åriga dotter Karin. De unga bodde kvar i faderns gård och där föddes sonen Erik 1707. Han gifte sig i sin tur 1728 med Margareta Olsdotter från det närbelägna Pellbo. Redan 1730 dog emellertid Margareta i barnsäng och Erik Persson gifte följande år om sig med Kerstin Henriksdotter från Tomasbo i grannsocknen By. Med henne hade han de båda sönerna Anders, född 1735, och Jakob, född 1744. Anders gifte sig 1761 med Kerstin Ersdotter från Sonbo men bodde kvar i föräldrahemmet och dog barnlös endast två år efter fadern. Jakob gifte sig

Hänglås, konstlås. För att nyckeln skall kunna införas måste först en spärr för nyckelhålet föras åt sidan och sedan rätt bokstav på den inre, rörliga skivan ställas mot rätt siffra i urtavlan. På motsatt sida är graverat namnet FOLKERNA och Västmanlands tre eldsprutande berg. Inv nr 72 260.

med klockaränkan Lisa Persdotter i Backa 1766 och flyttade dit. Han fick visserligen en son men denne dog före fadern och även Jakob var vid sin död 1779 barnlös.

Båda Erik Perssons söner var nämndemän, Jakob var dessutom 1771 förordnad till revkarl, en slags biträdande lantmätare. Anteckningarna i dödboken vid hans fränfalle är utförliga och omtalar att han hemma lärde faderns hantverk och att han gick i skola i Västerås. Om Anders är uppgifterna betydligt sparsammare men även han lärde faderns yrke. Anteckningarna i dödboken

Hänglås av samma konstruktion som på bild s 39, signerad med Erik Perssons initialer E P. På nyckelns ögla finns en mejsel varmed spärren för nyckelhålet förs åt sidan och den inre skivan vrids så att bokstaven T på denna kommer mot E i FOLKERNA, vilket anges på öglan. Inv nr 147741.

vid Erik Perssons död formar sig till en verklig levnadsbeskrivning, som visar att han var en aktad man. Hans andra hustru dog i maj 1769, och redan på hösten samma år gifte han om sig med den tjugufyraåriga Brita Andersdotter från Ångermansbo. Hon gifte efter mannens död i sin tur om sig med bergsmannen Jan Olsson, en änpling i Lilla Nickarvet i socknen, och flyttade dit.

Hülphers uppger i sin dagbok att Erik Persson började sin verksamhet som urmakare år 1731, vilket sammanfaller med tiden för hans andra giftermål. Följande år upptas han för första gången med eget hushåll i mantalsförteckningen, vilket stöder Hülphers uppgift. Det första verkliga beviset för att Erik Persson tillverkade ur får man 1743, då han med sin hustru stod fadder för en flicka från Bollsjö och i dopboken tituleras urmakare. Samtidigt brukade han

också sitt hemman med beröm enligt Hülphers utlåtande.

Av Erik Perssons tillverkning har hittills endast fyra hänglås kunnat identifieras, alla i Nordiska museets samling. Två är signerade med initialerna E P och har liksom ett tredje utan initialer också sockennamnet: FOLKERNA. Det fjärde som saknar både initialer och sockennamn är visserligen också något enklare men till såväl konstruktionen som framför allt dekorationen så likt de andra att attribueringen kan betraktas som säker.

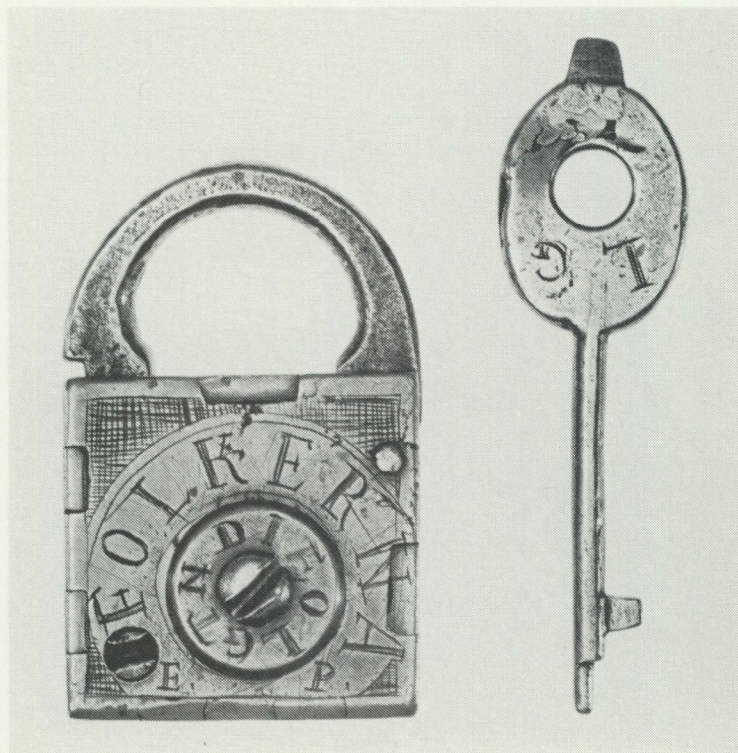
Alla låsen har låshus av mässing, byglar och inrikten av stål. Låshuset är helt täckta med en primitiv men frisk och säker gravyr. Bårderna är på alla låsen mycket lika varandra och är av två slag. En typ består av en enkel repstav, den andra av en bladstav närmast liknande ett spjalstaket. Två av låsen

har dessutom en osymmetrisk akantusran-ka, alla tomma ytor utfylls av sgraffering. Tiden för låsens tillkomst framgår av att ett av de signerade och det helt osignerade har Gustav III:s namnskiffer. Det osignerade låset har på baksidan Dalarnas vapensköld med de korsande pilarna. På det ena signe-rade finns i stället Västmanlands tre eld-sprutande berg, texten Folkerna anger dock ursprunget.

Låsens storlek är måttlig, höjden med by-gel varierar mellan 4,5 och 5,6 cm, bredden mellan 3,0 och 3,3 cm. Tjockleken är något under 2,0 cm. Tekniskt är de ett slags konst-lås med olika anordningar för att hindra obehöriga att öppna låset, även om de har nyckel. Sådana anordningar har funnits på lås mycket länge men var särskilt vanliga under 1700-talet, som kan uppvisa en rik flora av ofta mycket sinnrika uppfinningar. Erik Perssons lås har två slags extra spär-

rar. På alla finns en invändig klaff för nyckel-hålet. Innan nyckeln kan föras in måste denna föras åt sidan, vilket sker genom att man vrider på ett kullrigt skruvhuvud. Tre av låsen, icke det helt osignerade, har dess-utom i inriktet kubiska klossar som måste ställas i rätt läge för att nyckeln skall få fri passage. Inställningen sker genom att rätt bokstav på en vridbar skiva framtill på låset placeras mot rätt siffra i en på det ena låset graverad urtavla med romerska siffror eller mot rätt bokstav i namnet FOLKERNA som på två av låsen står i stället för siffror. Skivorna vrides också de genom kullriga skruv-huvuden. Nycklarna till de båda låsen med namnet FOLKERNA är ursprungliga och har på öglorna ingraverade bokstäverna som skall ställas mot varandra. Upptill är öglorna utsmidda till mejslar varmed skru-varna vridas.

Dessa fyra lås är de enda hittills kända

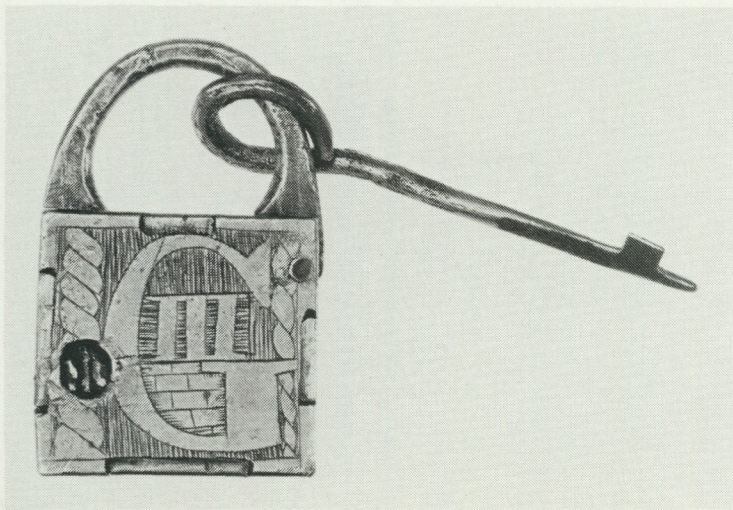
Hänglås, mycket likt föregående. G i den inre skivan skall passa mot L i FOLKERNA. Också detta är signerat E P. Inv nr 245 189.

arbetena av Erik Persson. Med tanke på att han verkade som urmakare under så lång tid och hans arbeten enligt Hülphers röntestor uppskattning vida omkring är detta ganska anmärkningsvärt, så mycket mer som just ur ofta signerades och i stor utsträckning bevarats. Att Erik Persson använde endast initialerna EP i sin signatur var vid den tiden ovanligt och hindrar naturligtvis icke att han i andra sammanhang kan ha använt den vedertagna formen EPS. I källorna omtalas endast att han tillverkat väggur, vilka var något enklare än de så omtalade golvuren, kända kanske främst från Mora.

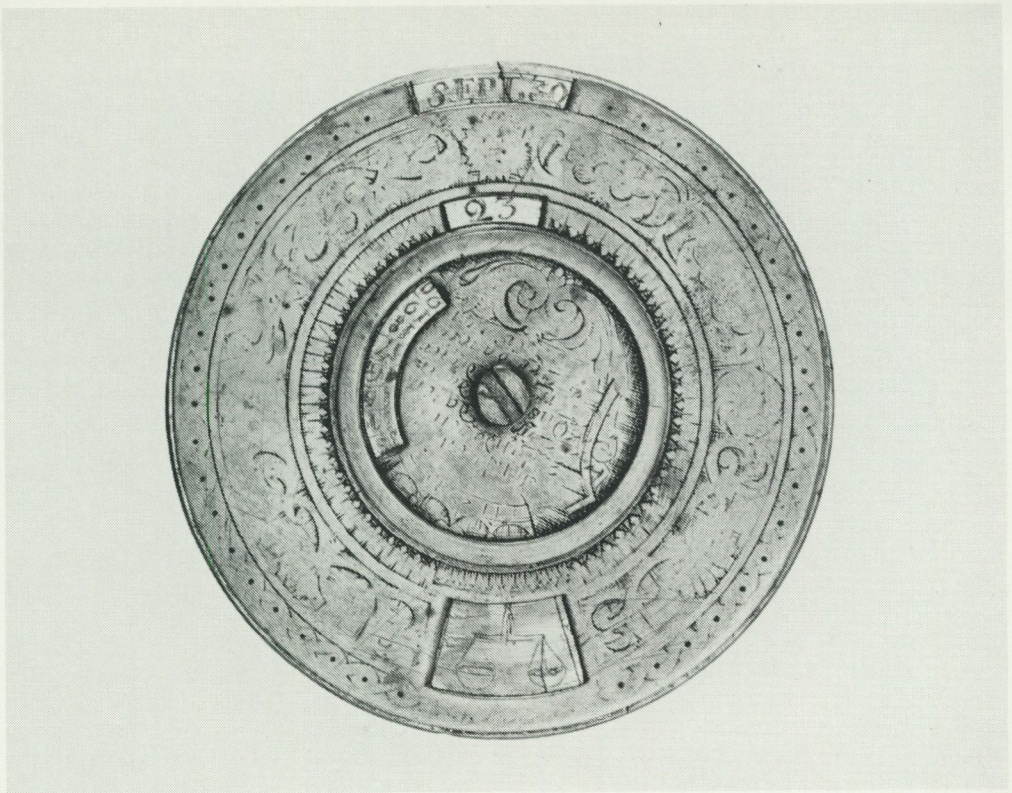
Att inga av Erik Perssons knivar påträffats är mindre förvånande. Troligen är det vid tillverkningen av dessa han utom pärlemor också använt silver. Något silversmide i egentlig mening har han knappast ägnat sig åt. Säkerligen var knivarna liksom läsen dekorerade. Samma sak gäller de dosor han gjort. Snusdosor av mässing var mycket vanliga under 1700-talet, särskilt en platt, långsmal typ med pressade eller graverade bibliska eller mytologiska motiv på locket. Många av de bevarade dosorna är av utländsk, industriell tillverkning, men flera kommer också från tillverkning inom lan-

det från senare delen av 1700-talet, först från Bjurfors nära Avesta, senare från Skultuna bruk (Turén 1976). Exempel finns emellertid också på sådana utförda av bondsmeder. Utom dosor med de nämnda motiven finns också sådana med kalendrars av runstavens princip på locket. En sådan kan man tänka sig att Schröderstierna kallat kalendarium perpetuum men det är troligare att Erik Persson gjort verkliga kalendrar.

Sam Owen Jansson har i Fataburen 1965 redogjort för de i hemmen vanligaste typerna av kalendrar avsedda att kunna användas flera år, s k ständiga kalendrar i form av väggtaflor, ibland med påskriften: CALENDARIUM PERPETUUM. På baksidan hade dessa rörliga delar i form av skjutbara remсор eller vridbara skivor, så att i på framsidan utskurna öppningar kunde avläsas det för året gällande gyllentalet, veckodagens datum, månfaserna i varje månad, påskdatum, klockslagen för solens upp och nedgång m m. Kalendrarna var tryckta på papper, målade på papp eller någon gång utförda i metall. I Sam Owen Janssons artikel avbildas en praktkalender av förgylld brons, emaljerad och målad av emaljmålaren Antoine-Nicolas Martinière för Ludvig XV av

*Hänglås, mindre än de övriga och enklare men säkerligen också det gjort av Erik Persson.
Inv nr 73 134.*

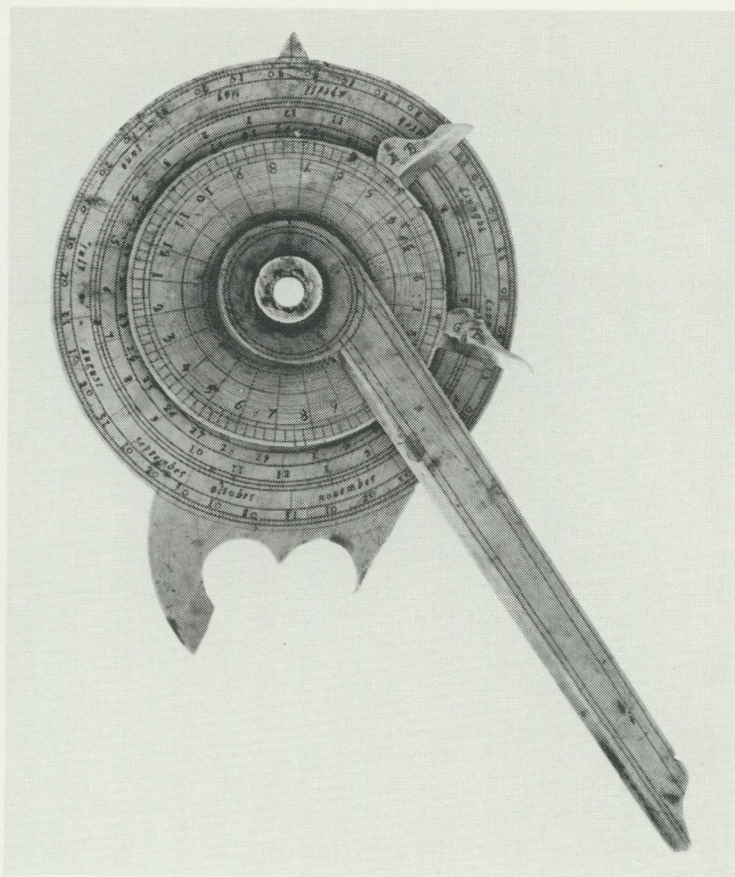

Calendarium perpetuum av mässing från Söderbärke i Dalarna. Efter inställning visas veckodagarnas datum i den innersta rundeln. Kan vara gjort av Erik Persson. Inv nr 57934.

Frankrike. Förändringen av den mycket innehållsrika kalendern sker genom omflyttning av rektangulära brickor.

Betydligt enklare är en likaledes avbildad norsk kalender av tenn med två vridbara, runda skivor på baksidan, en något större för veckodagarnas datum, en mindre med månadens namn och djurkretstecken samt dagantal och genomsnittliga antalet timmar dag och natt jämte timslagen för solens upp- och nedgång. Den större skivan måste naturligtvis ställas om varje vecka, den mindre en gång i månaden. Det är en kalender av denna typ Erik Persson kan tänkas ha gjort. Det finns emellertid också små behändiga evighetskalendrar av ett fickurs

storlek, som förefaller vara från samma tid. De är av mässing och består av tre runda skivor. Två är sammanlödda i kanten, den tredje något mindre är insatt mellan dem och vridbar. Nordiska museet har två sådana kalendrar, en som är inköpt på Hammers auktion i Köln är ett mycket elegant arbete. Text och ornament är graverade på båda sidor, som båda också har öppningar för avläsningar på skivan i mitten. På ena sidan avläses veckodagarnas datum, på den andra månadens namn och dagantal samt djurkretstecken, högtidsdagar, dagens och nattens längd samt tiden för solens upp- och nedgång. Där står också beteckningen: CALENDARIUM PERPETUUM. I övrigt är

Nokturnal av trä med engelsk text. Visarna på den mindre skivan har beteckningarna G B och L B för Great resp Little Bear. Före användningen inställes visaren för den aktuella stjärnbilden på datum i större skivan. Tiden avläses på den mindre skivan. Det pilformade skaftet är avbrutet. Inv nr 45 765.

texten på svenska och den angivna tiden för solens upp- och nedgång överensstämmer närmast med förhållandena i södra Sverige.

Den andra betydligt enklare kalendern kommer från Söderbärke i Dalarna. Graverad endast på ena sidan visar den månadens namn djurkretstecknen och dagantalet samt veckodagarnas datum. Till utseendet erinrar den om Erik Perssons lås. Mellanskivan är liksom på den finare kalendern förgylld, vilket kan ha sitt intresse med tanke på att Erik Persson också gjorde förgyllt arbete. Skivan vrides dessutom med ett skruvhuvud av samma slag som han hade på sina lås för att manövrera spärrarna.

Vad slutligen de nokturnaler beträffar,

som Erik Persson enligt uppgift skulle ha gjort, användes de till att med hjälp av polstjärnan samt Stora eller Lilla björn bestämma tiden på natten. Sådana instrument är kända sedan slutet av medeltiden men användes huvudsakligen på sjön, varför det är något förvånande att en smed mitt i landet skulle gjort sådana. Nokturnalet består av två runda skivor en större och en mindre samt en arm, alla förenade i centrum och vridbara. Mitt på finns ett genomgående hål och på den mindre skivans kant två visare, en för Stora björn och en för Lilla. Före användningen vrides denna skiva så att visaren för den stjärnbild som skall användas pekar på dagens datum, graverat vid

den större skivans kant. Så siktas Polstjärnan in genom hålet i mitten medan ett pilformat handtag på den större skivan hålles rakt ned. Sedan armen därefter ställts i linje med de bakre stjärnorna i den stjärnbild som användes, visar den tiden på den mindre skivan. Låt vara att den icke kan vara särdeles exakt. Nokturnaler är ganska ovanliga men Nordiska museet äger tre stycken, en av metall och två av trä, av de senare är det ena deponerat i Statens sjöhistoriska museum. (För uppgifterna om nokturnalerna och för litteraturanvisningar tackar jag intendenten Kjell Åkerblom vid Sjöhistoriska museet.) Utförandet gör det osannolikt att Erik Persson haft med deras tillkomst att göra men att han gjort nokturnaler förefaller vara klart. Däri och genom sin mångsidighet i övrigt skiljer han sig från sina samtida. Många svenska bönder var annars kända som kunniga hantverkare. I flera landskap fanns urmakare och bössmakare, kniv- och liesmeder. Urmakarna i Mora var särskilt berömda. De har ingående skildrats av Dag Trotzig i hans Dalarnas hembygdsbok 1973 publicerade undersökning. För metallhantverk också av annat slag har Lars Levander redogjort i avhandlingen Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft.

Tack vare dessa undersökningar har man en klar bild av handaslöjdarnas förhållanden, deras arbetsmetoder, hur verkstäderna var inrättade och vilka redskap och verktyg de innehöll. Samtliga var dock verksamma senare än Erik Persson och hade, tydligen som en följd därav, specialiserat sig på olika föremålstyper, till och med på olika detaljer inom urmakeriet. Specialiseringen synes som en följd av utvecklingen med tiden ha gått allt längre.

Eftersom Erik Persson tillhörde de tidigaste bondurmakarna hade det varit värdefullt att få veta hur hans verkstad var inrättad och vilka verktyg han hade, även om de icke kan ha skilt sig mycket från de senare man känner till. Tyvärr har dock inga bouppteckningar, som kunnat lämna viktiga upplysningar påträffats, vare sig efter Erik Persson själv, efter hans far eller båda

söner. (För efterforskningar efter bouppteckningar tackar jag amanuensen Andrea Browall vid Landsarkivet i Uppsala.) Synbarligen arbetade Erik Persson till en början ensam, först 1738 fick han en dräng som han sedan hade kvar i sin tjänst tills sönerna växt upp.

Var och hur han lärt yrket är tills vidare höljt i dunkel. Ingenting nämns därom i den för övrigt mycket utförliga levnadsbeskrivningen i hans nekrolog i socknens dödbok. Att närheten till Polhems Stjärnsund har haft sin betydelse är sannolikt men på intet sätt fastslaget. Förhoppningsvis kan flera föremål av hans hand påträffas och bidra till att kasta klarare ljus över denne intressanta representant för en i vårt land åldrig hantverkstradition.

Källor och litteratur

Otryckta

Riksarkivet, Stockholm. Kommerskol. Huvudarkiv. Prot. i handels och manufakturärenden. Mantalslängder. Kopparbergs län.
Stads- och landsarkivet, Falun. Folkärna kyrkoböcker. Husförhörlängd från 1660. Vigsleböcker från 1716. Dödböcker från 1716. Födelseböcker från 1688.

Tryckta

Colinder, P., Från Noaks duva till gyrokompassen. 1943.
Hülphers, A. A., Dagbok öfver en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757. 1763.
Jansson, S. O., Kalendertavlor. Fataburen 1965.
Levander, L., Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft. 2 Förvärvsarbete. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfsakademien för folklivsforskning. II:2. 1944.
Lindhagen, A., Om Callendaria Perpetua efter gamla stilen med rättade gyllental. Arkiv för matematik, astronomi och fysik. Band 7 nr. 8.
Lithberg, N., Computus. Nordiska museets handlingar nr 29.
Schröderstierna, S., Berättelse över de finare järn-, stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759. Utgivna av Gösta Malmberg 1925.
Trotzig, D., Om urmakeriets ursprung. Dalarnas hembygdsbok 1937.
Turén, S., Mässingsdosor med kalenderprägling. Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 1976.

Summary

Erik Persson, clockmaker, of Folkärna

The parish of Folkärna in Dalecarlia was one of the not so few districts in Sweden where agriculture was so meagre that the peasants were forced to procure extra income for their livelihood. Many engaged in different kinds of handicrafts for sale and among them, in the 18th century, Erik Persson of Bollsjö occupied a unique position since he was both skilful and versatile in his profession, metal-work, and also unusually energetic. In 1759 he submitted to the Board of Commerce samples of his work and a request that his two sons should be entitled to assist him in his handicraft in addition to their farming work. Through this application Erik Persson came to be named by Samuel Schröderstierna since 1753. Director of the Realm for fine steel and metal products with the task of promoting such workshops and factories. In a report to the Board in 1760 he announced that Erik Persson made all kinds of wall clocks, knives, locks, caskets, perpetual calendars and nocturnals, etc, and worked in iron, steel, brass, silver and mother-of-pearls, including gilding. No reply to Erik Persson's application has been found, but he pursued his handicraft trade till his death in 1794.

He was born in 1707 and, according to a contemporary parish record, started his trade in

1731. As from 1743 he is called in the parish register a clockmaker. To start with he had only a man-servant to help him. His two sons, born in 1735 and 1744, helped him when they grew up. Of Erik Persson's production four padlocks can be identified. They are a kind of combination lock with steel shackle and brass lock-case entirely covered by a simple engraving. Three have the name FOLKERNA engraved, two are signed E. P. Their dating can be established through the fact that two bear Gustav III's crowned monogram (1771-1792).

That Erik Persson also made nocturnals, night clocks with which time could be read by means of the Pole Star and the Great or Little Bear, and perpetual calendars, calendars which could be used from year to year, testifies to his versatility and to a no mean technical knowledge. No such objects of his making have been found, however, nor any caskets or knives. It is probable that he used silver or mother-of-pearl for the latter. Nor, unfortunately, have any of his clocks been yet discovered. Clock-making later became a speciality among peasant crafts in Dalecarlia, especially in Mora. In contradistinction to Erik Persson's versatility, the later clock-makers became increasingly specialized in different details of clock manufacture.

Kontorsliv på 1930-talet

Birgitta Conradson

Kontorssamhällets framväxt

Antalet människor som arbetar på kontor har ökat enormt under hela 1900-talet. Idag finns det fler anställda inom tjänstemannayrkena än inom industrin. Särskilt har andelen kvinnor på kontor ökat markant.

1800-talets bokhållare var kontorets första tjänsteman. Han räknades till "stånds-personerna", hade full insyn i företagets ekonomi och ägde företagsledningens förtroende. Sedan första världskriget har kontorsarbetet gradvis uppspaltats och mekaniserats. Nya yrkeskategorier har tillkommit för varje decennium. Ensamkontoristens och bokhållarens uppgifter spaltades upp och övertogs av kontors- och avdelningschefer, kamrerare, kassörer, korrespondenter, maskinskrivare, kontorsbiträden, telefonister, vaktmästare och springpojkar. För att nämna några exempel. Rutinarbetena ökade liksom specialistfunktionerna, vilket innebar att det så småningom var en ganska heterogen skara som samlades på ett kontor.

"Kontoristarbetets utbredning kan schematiskt sägas ha pågått efter två huvudlinjer: en horisontell och en vertikal", skriver Fritz Croner i boken *Tjänstemannakåren i det moderna samhället* (1951). "Kontoristarbetet har så småningom uppdelats ända ned till de enklaste handräknings- och rutinarbetena, som t ex utbärande av skrivelser och akter till olika avdelningar, sortering av papper och brevkopior, öppnande av brevkuvert, frankering av utgående post m m . . . Utvecklingen innebär att kontorsportarna öppnas åt ungdomar med vanlig folkskoleutbildning. Vägen beredes för en ny social cirkulation . . ."

Ännu på 1930-talet utgjorde kontorsarbete ett attraktivt alternativ i jämförelse med kroppsarbete. Unga pojkar ur arbetar- och medelklassmiljö hade här möjlighet att göra karriär och byta samhällsklass. För ogifta flickor med medelklass- och överklassbakgrund var kontoren en av de få möjligheterna till yrkesarbete utan social degradering.

1930-talets kontor var en patriarkalisk, auktoritär miljö med strikta normer och borgerliga värderingar, där de anställda kompenserade sina ofta dåliga anställningsvillkor med omväxlande arbetsuppgifter och en viss närhet till chefen och hans status.

Forskning om kontor

I den etnologiska forskningen utgör kontorsverksamheten ett relativt obearbetat fält till skillnad mot många andra traditionella näringar. Kontorsminnen har hittills varit sällsynta i de etnologiska arkiven. 1928 gjorde Nordiska museet en inventering av några Stockholmskontor i samband med en utställning om det äldre och moderna kontoret, som initierades av AB Åtvidabergs industrier. Då tittade man huvudsakligen på den yttre miljön, på lokalerna och inredningarna. Några intervjuer med kontorsanställda gjordes däremot inte.

Skönlitterära verk och memoarer från denna medelklassbetonade arbetsmiljö är ganska tunnsådda. Elin Wägners *Norr-tullsligan* från 1908 om sekelskiftets kontorsflickor är ett av de få lysande undantagen. Företagsmonografierna som finns skildrar sällan arbetslivet ur de anställdas perspektiv.

Manliga kontorister vid Svenssons fröhandel i Stockholm, i slutet på 1920-talet. Den höga skrivpulpeten och skruvstolen försvann ur kontorsmiljön i och med skrivmaskinernas genombrott. Foto Nordiska museet.

Den här uppsatsen, där jag begränsat mig till 1930-talet, bygger på uppgifter och intervjuer ur en större etnologisk undersökning om arbetsliv på kontor som jag påbörjade 1979, och där människors egna erfarenheter bildar källmaterialet.

Syftet med undersökningen är att se hur de sociala och kulturella mönstren på ett kontor kommunicerats, förändrats eller inte förändrats under de sista decennierna i förhållande till den allmänna samhällsutvecklingen. Vad skiljer kontoret från andra arbetsplatser? Hur har normerna och spelreglerna uppstått och utvecklats? Kan man tala om en generell kontorskultur? Det är några av frågeställningarna.

Vilka sökte sig till kontor?

Den generation som kom ut i arbetslivet i slutet av 1920-talet eller början av 1930-talet kom huvudsakligen från medelklassmiljöer. Det är dock en markant skillnad mellan männens och kvinnornas sociala bakgrund och deras motivation att börja på kontor. De manliga kontoristerna kom huvudsakligen från hantverks- eller yrkesarbetarhem, dvs toppskiktet av arbetarklassen. Bland de kvinnliga kontoristerna finns en mer utpräglad "borgerlig" bakgrund. Den här sociala skillnaden hade troligen varit ännu mer markant något decennium tidigare eller på något av de större försäk-

ringsbolagen och bankerna, dit de sökta familjeflickorna sökte sig i väntan på giftermål.

När det gällde grundutbildning bland kontoristerna hade männen ofta folkskola eller någon gång realskola. Kvinnorna hade i regel 8-årig flickskola (normalskolekompetens) eller realskola. Några kvinnor hade också studentexamen.

Många av den här generationens unga pojkar började som springpojkar och jobbade sig upp. För deras del fanns stora möjligheter till internutbildning och internrekrytering. Kvinnorna hade däremot mycket små möjligheter att avancera från de poster som de först "hamnade" på.

Ja, kvinnorna "hamnade" på kontor. I deras yrkesdrömmar och framtidsplaner ingick inte kontoret som någon möjlighet. De drömde om yrken som var mer sociala, med anknytning till människor, som t ex lärarinna eller sjuksköterska. "Jag drömde om att bli barntädgårdslärlarinna. Det var ett av mina dystraste ögonblick när jag kom in på Barlock."

Männen var däremot lite mer målmedvetna i sitt val av kontorsyrket. Så här minns t ex en f d kamrer:

Gick i folkskola och två år i fortsättningskola. Hade inga yrkesdrömmar, men alla mina bröder var inställda på att inte ha något kroppsarbete.

Kontorsinteriör från 1929. Den manlige kontoristen till vänster har egen skrivbordslampa och karmstol. Skrivmaskinsflickan till höger har ingen lampa och sitter på en stol utan karmar. Foto Nordiska museet.

Det var ju dåligt på arbetsmarknaden då. Ville läsa på något sätt. Började på Borgarskolan för att läsa språk och bokföring. Blev klar 1927 . . .

Beträffande handelsskolorna ansågs Barlock, som hade dyrare terminsavgifter, finare, snobbigare, i jämförelse med den mer folkliga Borgarskolan. På Barlock gick också de s k familjeflickorna, medan pojkar-
na överlag sökte sig till Borgarskolans kurser.

Gemensamt för många under denna period var dock att få hade råd till någon längre utbildning efter skolan. Att överhuvudtaget få ett arbete i depressionstider, att kunna försörja sig, var för de flesta det väsentligaste. Konkurrenten om de attraktiva kontorsjobben var stor, och man fick dem framförallt genom kontakter.

Det var fint att få jobb i arbetslöshetstider. Man ställde inga krav. Med mössan i hand bockade man. Men jag är glad att jag hamnat i den här branschen. Försäkringsbolagen har klarat sig från kriser.

Eget skrivbord och telefon var status

Sedan 1930-talet har kontorsmiljön, i takt med välståndsutvecklingen, successivt förbättrats. Idag är det ganska självklart med en egen arbetsvrå, funktionella möbler och

bra arbetsbelysning. Man behöver bara titta på äldre fotografier för att se att detta har varit långt ifrån självklart. På 1930-talets kontor hade dock de höga skrivpulterna och skruvstolarna utan ryggstöd så gott som försvunnit i och med skrivmaskinens genombrott.

Det aktuella försäkringsbolaget hade på 1920-talet flyttat in i ett kontorshus, byggt i slutet på 1910-talet i centrala Stockholm. Det var ett s k cellkontor med en rad mindre rum längs korridorerna i flera plan, vilket passade ett försäkringsbolags många differentierade arbetsuppgifter. Direktion och styrelserum låg på ett eget plan.

I stort sett var det bara cheferna som hade egna rum på 1930-talet. Många satt hopträngda fyra–sex i de små rummen i ett slags "minilandskap". De yngre på lägre nivåer fick ofta dela skrivbord, och det egna reviret var i stort sett bara den skrivyta man förfogade över. Att ha egen telefon var status. Då hade man kommit en bit upp på karriärstegen.

Kontoristen hade inga möjligheter att påverka sin miljö. Stolarna var långt ifrån sitt-riktiga och belysningen var undermålig. Den bestod mest av runda takglober. När bordslamporna så småningom kom, skulle de också bli de nya statussymbolerna, som

Försäkringsbolagets "skrivcentral" i mitten på 1930-talet. Man satt mycket trångt, men skrivmaskinernas smattrande ljud reflekterade man inte mycket över.

*Kontorslandskap hos Singer & Co vid Brunkebergstorg i Stockholm 1934.
Foto Nordiska museet.*

man kunde signalera makt och hierarki med. Från de enkla, funktionella bordslamporna, avsedda för de lägre nivåerna, till chefernas mer ståndsmässiga, läderprydda lampor.

En nybliven avdelningschef, som fick ett eget rum 1940, berättar:

Rummet var 2 x 3 meter. Lysrör i taket, vilket var väldigt fint. En bordslampa innebar ett steg upp i hierarkin. På väggarna till en början endast en almanacka. Två väggar var glas, så att bossen kunde se in . . . Man fick en karmstol för besökare. Man fick "chefsstol", som man kunde vipa på . . .

Tavlor på väggarna var helt otänkbara annat än på direktionsplanet. Däremot förekom almanackor, ofta reklam från kunder. När kvinnorna började införa gardiner, blommor i fönstren och vykort på väggarna, då är vi långt in på 1950-talet.

Skrivmaskinerna smattrade som kulsprutor

När det gäller mekaniseringen och rationaliseringen av kontorsarbetet var 1930-talet en brytningstid mellan gammalt och nytt. Den stora tekniska utvecklingen kom framförallt på 1940-talet. I slutet på 1930-talet infördes på försäkringsbolaget det s k Adrema-systemet, med vilket man kunde prägla adressplåtar till den ökade mängden försäkringsbrev. Man var på väg mot stordrift, och dessa adresseringsmaskiner var det första steget mot hålkortssystem och datateknik, som fick sitt genombrott på 1960-talet. I slutet på 1930-talet infördes också maskinell bokföring.

När det gällde utskrifter och mångfaldigande av brev och handlingar hade man manuella skrivmaskiner. Man kunde skriva

upp till sju kopior, men den sista kopian var då ganska svår att läsa.

"Man var tvungen att slå jättehårt. Vi studsade med fingrarna", minns en kvinna som deltog i en av dåtidens populära skrivmaskinstävlingar. Skrivmaskinerna som användes "smattrade som kulsprutor", och det var svårt att samtala i ett rum där det satt kanske sex-sju flickor och skrev. I mitten på 1930-talet försökte man införa mer tystgående maskiner, så kallade noiseless-maskiner, men då de lätt gick sönder på grund av sin konstruktion och man inte kunde skriva så många kopior på dem, försvann de snart ur bilden.

Varje liten avdelning hade sin skrivmaskinsservice. De handläggare som behövde få något utskrivet dikterade direkt eller skrev koncept. Dikteringsmaskiner och skrivmaskinscentraler, som betjänade fler avdelningar, var senare påfund.

För kopiering och mångfaldigande fanns bl a hektograf, som innebar ett tidsödande och slabbigt jobb. Om man inte var försiktig kunde man bli både våt och blå av anilinet. För vissa formulärbrev fanns stencil som drogs för hand. Att dra stencil var ett "fint" jobb som springpojken slog om. Alla jobb som avvek från springpojken ordinarie var attraktiva. De innebar att man var en bit på väg.

Avgående och ankommande post

När det gällde den interna distributionen av post skedde utvecklingen på försäkringsbolaget stegvis. Ännu i början av 1930-talet kunde en tjänsteman ringa till vaktmästariet och få sin post hämtad av någon springpojke. Nästa steg i utvecklingen, från mitten av 1930-talet, var att springpojken på bestämda tider fick gå postrundor på de oli-

Paternoster-hiss som distribuerade både post och personal vid Centralposthuset i Stockholm 1933. Foto Emil Lundquist.

Damer i kontorsrockar, något som aldrig blev speciellt populärt. Från bankbokföringen i Centralposthuset, Stockholm.

ka våningarna. Omkring 1940 infördes en obemannad sk paternoster-hiss, som gick upp och ner mellan våningsplanen. Den tömde och hämtade post efter ett snillrikt system. Tjänstemännen fick själva gå ut i korridoren och lämna sin post i speciella fack.

Vaktmästeriet skötte all post, även den avgående och ankommande. Vaktmästeriet skulle också vika och stoppa brev, särskilt de massproducerade, i kuvert och frankera. Man hade en handdriven frankeringsmaskin till 1930-talets mitt, då den byttes mot en eldriven.

Godtyckliga anställningsvillkor

”Så såg man på tjänstemannen. Vi hade ingen kontakt med varandra, vare sig poli-

tiskt eller socialt. Det var synd om dem. Fattiga kontorister, ofta med lägre lön än metallarbetarna . . . De var illa informerade och begrep ingenting om sin situation. De närdes med borgardrömmar, fann sig i försakelserna för att få vara borgare, vara accepterade”, berättar metallarbetaren Gustav Ericsson i Arvid Rundbergs *En svensk arbetares memoarer* (1973).

Anställningsvillkoren, inklusive löner och arbetstider, var helt godtyckliga och helt beroende av ledningens personliga inställning. De flesta av 1930-talets tjänstemän saknade skrivna, juridiskt bindande avtal. Det var sedvanan som rädde.

Tillströmningen till kontoristjobben motsvarade långtifrån efterfrågan, trots en successiv tillväxt. Lönerna kunde hållas nere, vilket särskilt drabbade kvinnorna. Fram-

Unga kontorspojkar på 1930-talet i den då obligatoriska, strikta klädseln: kostym, vit skjorta och slips.

förallt de stora försäkringsbolagen och bankerna anställde familjeflickor, som kunde bo hemma, och deras löner betraktades mest som "nålpengar".

Lagen om förbud att avskeda gift kvinna kom 1939. På det aktuella företaget och även på andra håll hade man redan tidigare inte avskedat kvinnorna, när de gift sig. Däremot kunde det hända, att lönen sänktes efter giftermålet, eller att man i lönesättningen tog hänsyn till vem kvinnan var gift med. "Fru L är ju gift med en tandläkare, så hon ska väl inte ha så hög lön."

Herrar som talade om att de skulle gifta sig, kunde däremot få påökt på lönen. Man fick också själv be om löneförhöjning.

Före avtalet (1946) fick man gå ner till verkstäl-
lande direktören och fråga om högre lön. Man fick gå till direktörens sekreterare, som sedan skulle höra med honom. Automatiskt blev det en del höjningar för dem som låg bra till.

Det fackliga var något skamligt

Allteftersom skarorna av kontorsanställda växte och kontoren blev mer storskaliga, försvann också något av den patriarkaliska omvårdnad av medarbetarna som tidigare

funnits. Trycket att även tjänstemännen måste sammansluta sig fackligt för att kunna hävda sina intressen ökade. Under 1900-talet hade de flesta kontorssammanslutningar som funnits framförallt fungerat som kamrat- och sällskapsklubbar. Lagen om rätten att organisera sig kom 1939. Det gav bl a fart åt TCO.

Försäkringsbolaget bildade fackklubb år 1940. Det hade drivits en intensiv propaganda för att tjänstemännen måste organisera sig för att få "ordning och reda" på de alltför godtyckliga anställningsförhållandena. Till en början var det väldiga stridigheter om man skulle bilda en fackklubb. Kvinnorna protesterade mest, trots att det var de som var de sämst behandlade. Deras bakgrund och uppfostran satt djupt. Det fackliga ansågs som något skamligt, som "ett rött skynke", något liktydigt med socialism. Den fackliga verksamheten rimmade illa med de normer och värderingar som då gällde.

Det var herrarna som tog initiativet. Det borde ha varit en markant anslutning av kvinnor, men det var mest manliga i styrelser och kommittéer . . . Från början var det en enormt negativ reaktion från arbetsgivaren. Vi ansågs som rebeller, samhällsomstörtare. Det ansågs omoraliskt bland

manschettproletärerna. Många var rädda och var utanför, men några i avdelningschefsställning, som folk lyssnade på, gick med. I slutet av 1940-talet började de svänga.

Det första avtalet från 1946 gällde bl a löner, pensionsförmåner, ordinarieskap och reglerade arbetstider.

Diskret klädsel ett outtalat krav

De borgerliga, strikta normer som rådde visade sig bl a i de anställdas klädsel. När kravet på strikt och diskret klädsel så småningom lättades upp, ökade också möjligheterna att kommunicera status och hierarki med kläderna, än som varit möjligt på 1930-talet, då alla klädde sig ganska uniformt.

För herrarna, på vilken nivå det än gällde, var klädkravet mörk kostym, vit skjorta, slips och blankpolerade skor. De unga kontorspojkar, som kanske just slutat skolan, skulle också ha kostym. Konfirmationskostymen fick hänga med tills den var urvuxen. Mamma hemma såg till att skorna varje morgon var rena och putsade.

I samband med konfirmationen 1929, då jag var 14 år, började jag med kostym. Många hade på den tiden skjorta med lösa kragar, t o m celluloidkra-

gar. Nere i arkivet kunde man ta av sig kavajen, men man gick aldrig upp på avdelningarna i skjortärmarna.

Damerna hade dräkt eller kjol, blus eller jumper. Färgerna var diskreta. Mycket grått och svart, även om det inte var lika strängt som på en del banker. En kontorsdam fick framförallt inte klä sig utmanande. Blanka tyger var tabu.

På 1940-talet försökte man här på försäkringsbolaget, liksom på en del andra kontor, att införa speciella kontorsrockar för damerna, men det försöket slog aldrig igenom. Att ha en rock som påminde om fabriksarbete var otänkbart. Man ville trots allt visa sig i civila kläder.

Vi damer skulle ha rockar. Det var obligatoriskt. Det var fula rockar. En mardröm, Fruktansvärt. Vi hade dem ett par år. Vi skulle vara lika. För herrarna var det ej aktuellt.

Luncher och kaffepauser

Att inte ta andra pauser än vid lunchen hörde till spelreglerna. Liksom att vara punktlig och inte lämna arbetet förrän det var klart. Att lämna kontorslokalerna un-

Medhavd matlåda och en kopp te i Centralposthusets lunchrum 1938. Foto Magnusson & Svensson.

der arbetstid var en "dödssynd". Den sociala kontrollen var stor.

På försäkringsbolaget var man tidigt medveten om vikten av att de anställda åt ordentlig lunch. Medan delar av bolaget ännu i slutet av 1920-talet befann sig i andra, mindre lokaler utan lunchrum, så erbjöds de anställda lunch hos portvaktens fru. Tjänstemännen fick riktig lagad mat mot betalning, medan t ex springpojken fick gröt, mjölk och ett franska gratis. Portvakten hade ett rum och kök, och så här minns en av kontorsdamerna:

Kamrer och direktör åt i rummet, blev serverade för en krona. Vi flickor satt i köket och fick betala 50 öre. Fick maten upplagd på tallrik.

1935 fick man ett gemensamt lunchrum på det nyare kontoret, och där serverades man i olika matlag. Man hade fasta platser, uppdelat efter både kön och hierarki. De högre cheferna satt i egen matsal, av alla kallad furirmatsalen.

Att dricka kaffe under arbetstid var definitivt förbjudet. En kvarts kaffepaus infördes inte förrän in på 1950-talet, då "smygdrickandet" tagit sådana proportioner, att det inte gick att hålla på något förbud längre.

Chefer, tjänstemän och springpojkar

1930-talets chefsroll var patriarkalisk och auktoritär. Chefen var en fadersgestalt, snudd på gud. Avståndet till de anställda var oändligt och kontakterna få. Kontakterna var formella och gick via mellancheferna. Den som var högste chef visade sig sällan, om det inte gällde ett mindre kontor där han kunde "gå ronden". Chefen levde i ett konkret vakuum, ofta på ett eget våningsplan med en skyddsmur mot omvärlden av vaktmästeri och sekreterare.

Försäkringsbolagets verkställande direktör var, som många av dåtidens företagsledare, en stor personlighet med oinskränkt makt och möjlighet att genomföra sina idéer.

Annons ur Kontorsvärlden 1920.

Verkställande direktören var dynamisk . . . kunde få folk att jobba. Var av den gamla patriarkiska typen . . . En gång vart tredje år gick han ut på kontoret. Han fanns annars på sitt rum, dit han kallade folk. Det var förfärligt fint att gå in till honom, som att gå in till kungen. Dagen före julafton eller julafton samlades man på första våningsplanet. Där serverades glögg. Verkställande direktören sa några ord. De höga cheferna stod för sig, alla stod i rangordning som en pyramid. Vi (springpojken) längst bort. Respekten var stor. När cheferna pratade med oss blev man nästan stum. De flesta var man rädd för.

Det var stor skillnad på en tjänsteman och icke tjänsteman. Den unge springpojken eller manlige kontorseleven räknades inte som tjänsteman. Däremot alla kvinnliga kontorister, förutom de präglerskor som anställdes i slutet på 1930-talet för maskinpräglingen av adressplåtar. De betraktades som arbeterskor.

Gränserna markerades på olika sätt. En tjänsteman svarade i telefon och hade ett rent kontorsarbete. De som ännu inte var tjänstemän såg upp till dem. En dag var de kanske själva där. Man tyckte tjänstemännen var mer utbildade, och det var något fint.

När bolaget hade fest var det viktigt att det var för tjänstemännen. Gränsen gick vid dem som var i arkiven och gick på stan. Dessa fick istället ett belopp att roa sig för. Första gången fick jag tio kronor. Sedan som tjänsteman (registrator) blev man accepterad. Det markerades så att man kunde prata om "väder och vind". Man kunde falla in i samtalen upp till närmaste avdelningschef.

Respekten för de äldre

Vi satt fyra i samma rum. Det satt en äldre dam framför mig. Man sa fröken M. Hon var snäll men lite barsk. Om hon någon gång pratade så svarade man, men man började inte själv.

De yngre hade stor respekt för de äldre, ibland var de nästan rädda för dem. Det var ofta de äldre som inledde samtalen. På 1930-talet hade det i princip blivit förbjudet med det tidigare oskicket att utnyttja den yngre arbetskraften för privata tjänster.

En springschas var en schas som man kunde skicka för privat bruk. Man vågade inte säga nej till dem som bad om privata ärenden. Rangskillnaden gjorde att man ej sa nej, liksom uppfostran från skolan och hemmet. Man var också rädd att få kicken . . . man visste att 25–30 killar sökte varje jobb. Vaktmästaren kunde sen fråga var man varit. Det tog hus i helsicke om man blev ertappad. Då var man helt utlämnad. Tyckte vaktmästaren om vederbörande gick det bra. Annars var det förbud mot privata ärenden.

Herr Svensson och fröken Andersson

I dag säger alla självklart du till varandra på en arbetsplats. På 1930-talet var det tvärtom. På många av de större kontoren rådde t o m förbud mot att säga du till varandra. En tjänsteman sa du till en springpojke eller kontorselev, men denne fick naturligtvis inte säga du tillbaka, även om ålderskillnaden inte var så stor. En herre ute i samhället kunde inte lägga bort titlarna till en dam, särskilt inte en äldre dam. På arbetet kunde en dam inte lägga bort titlarna med en herre, som ju ofta var överordnad. Resultatet blev att de gick där i många år och titulerade varandra.

Man var fru och fröken. Så småningom blev man du med damerna, med herrarna dröjde det längre. Vi var några som gjorde vandringar på söndagar, och det dröjde innan vi la bort titlarna. För de äldre på kontoret var det nästan opassande att säga du.

Det var mycket ritualer kring titelbortlägg-

Lucia har firats flitigt på våra kontor. Försäkringsbolagets Lucia omgiven av chefer och arbetskamrater, grupperade efter en viss rangordning, i mitten på 1930-talet.

gandet. Så här minns en ung dam hur det var ännu i början av 1940-talet:

Det var en jämnårig som jag gick ut och åt med. Efter ett år sa jag: "Måste vi sitta och frökna varandra?" och fick till svar: "Ja, vi har ju en träff en gång om året, och då brukar vi lägga bort titlarna."

Att arbeta var en hederssak

Är man tjänsteman ska man sköta ett arbete och klara det. Det är en hederssak.

Det förekom inte någon "timpenningsmentalitet" som det kan göra idag. Man arbetade tills uppgiften var slutförd, även om det blev både lördag-söndag och sena kvällar. Obetald övertid var legio. Man ville göra bra ifrån sig. Om den inställningen berodde på rädsla att få sparken eller på intresse för jobbet kan vara svårt att avgöra. Att arbeta var viktigt. "Den som inte arbetar är lat", var en gängse, luthersk åsikt, som var djupt rotad, arbetslöshetstider till trots.

Man var ambitiös, och även arbetsuppgifterna på de lägre nivåerna kunde kännas stimulerande. De var "hantverksmässiga" i jämförelse med de många enahanda arbetsuppgifter, som senare tiders rationaliseringar åstadkommit.

Solidariteten och plikt känslan mot före-

taget och ledningen var stora. Man var inte så många, och på alla nivåer kunde man, om man ville, ha en viss överblick över vad som skedde. Tillvaron var inte heller så anonym. Man visste en hel del om varandra och varandras bakgrund, trots att man kanske inte ens var du.

Att passa tider var viktigt. "Jag har aldrig kommit för sent." "Jag har aldrig varit sjukskriven", säger den generation som var med då. "Vi ställde upp för mycket. Man gick till jobbet även om man inte bort göra det. Pliktkänslan har ibland gått för långt."

Så kom kriget

1930-talet gick in i andra världskriget. Många manliga tjänstemän åkte ut och in i militärtjänsten. De hemmavarande kvinnorna fick chansen att visa framfötterna och göra sig gällande. En kvinna på ett mindre försäljningskontor berättar tex att hon lyckades bli kamrer tack vare kriget. När herrarna var inkallade fick hon också teckna firmans namn. Men hon blev ombedd att skriva sina initialer istället för förnamnet, så det inte märktes att hon var kvinna.

1940-talet innebar stora förändringar. Kriget hade medfört att många av de tidigare sociala skrankorna ute i samhället hade luckrats upp. Det svenska folkhemmet var också på väg in på kontoret.

Interiör från försäkringsbolaget Winterthur i Stockholm under andra världskriget. Någon nämnvärd förbättring av arbetsmiljön har ännu inte skett.

Summary

Office life in the 1930's

In the 1930's office work still offered an attractive alternative in comparison with manual labour. Young boys from working and middle class environments found in it the opportunity for a career leading to a higher social class. For unmarried girls with middle and upper class background office work offered one of the few opportunities for a profession without social degradation.

The office of the thirties was a patriarchal, authoritative environment with strict norms and bourgeois valuations, where the employees compensated for their often poor employment conditions by the variety of their tasks and a certain proximity to the boss and his status.

Apart from differences in social background

between the sexes, men and women also had different educational backgrounds. The men had had chiefly primary, occasionally lower secondary schooling. The women, on the other hand, had usually had eight years at a girls' school or lower secondary school; sometimes even they had matriculated.

The boys generally started as message boys and worked their way up. They had considerable opportunities for internal training and internal recruitment. The women, on the other hand, had little opportunity for advancement for the posts they first "landed up" in. Often, too, they landed up in an office more or less by chance, while the men were generally more purposive in their choice of an office career.

Skyttorp – porträtt av en svensk tätort

Eva Fägerborg

Stationssamhällen

Kulturhistoriska undersökningen vid Nordiska museet har på senare år inriktat sina ortsundersökningar på sentida tätorter av typen industri- och stationssamhällen. En av dessa orter är Skyttorp i Uppland, ett litet samhälle med ca 600 invånare. Fram till 1971 var Skyttorp ett stationssamhälle. Detta år stängdes järnvägsstationen och en epok i Skyttorps historia var förbi. I Skyttorp har museet alltså haft möjlighet att studera förändringar och att se vad som kan hända med ett samhälle när järnvägen läggs ner.

Stationssamhälle definieras enligt Gregor Paulsson som ett rent tjänstesamhälle som "utifrån införs i ett socialt fält, t ex en rent agrar bygd och erbjuder detta tjänster som antingen äro för bygden nya eller som förut endast stått att erhålla på långt avstånd på marknadsplatsen eller i köpstaden".

Med järnvägsnätets tillkomst och genom brottsperiod på 1850-60- och 70-talen fick vårt land en mängd nya knutpunkter som mycket ofullständigt kom att sammanfalla med det äldre kommunikationsnätets knutar. De nya samhällena bildades i många fall på platser som var "tomrum" – någon samstämmighet med äldre samhällsbildningar fanns alltså sällan, varken från näringslivs- eller kommunikationssynpunkt.

Om än stationssamhällena vid sin tillkomst ofta var rena tjänstesamhällen drog de dock till sig industrier och andra näringar. Många samhällen växte snabbt och utvecklades till fullständiga stadssamhällen. Enligt Paulsson kan stationssamhällena klassificeras i fyra huvudgrupper.

1. Stationssamhällen som växte upp som förstäder till storstäder.
2. Stationssamhällen som växte upp "på linjen" och som inte blev mer än en husklunga, dvärgsamhällen som har "föga liv utöver att fylla sin tjänstefunktion".
3. Stationssamhällen som växte upp som komplementssamhällen på lagom avstånd från nygrundade produktionsamhällen.
4. Stationssamhällen som växte upp från intet till fullständiga stadssamhällen.

Av dessa fyra huvudgrupper är det samhällen av typ 2 och 4 som i egenskap av självständiga orter är intressanta i den pågående dokumentationen.

Fältarbetet i Skyttorp bedrevs i form av intervjuundersökning och fotodokumentation under två veckor på våren och en vecka på hösten 1978 av två av Kulturhistoriska undersökningens medarbetare. Uppsatsen bygger i huvudsak på intervjuerna.

Skyttorps tillkomst och tidiga utveckling

Hade inte järnvägen varit så hade det inte blivit någon station där på ången inne i skogen. Och hade inte järnvägen funnits till så hade det inte blivit några järnvägstjänstemän. Men nu var det så att det fanns både järnväg och tjänstemän. Hur länge hade då järnvägen funnits där på orten då jag kom till stationssamhället. Ja, ungefär trettio år. Noga räknat var det inte så lång tid.

Små samhällen hade undan för undan vuxit upp invid järnvägsstationerna. På många håll var det ännu som i vilda västern. I de stora skogarna gick elgen stolt fram. Och i hans spår gick tjuvskytten, som inte väjde för att skicka en svärm hagel eller t o m en kula efter skogvaktaren. Allt var så nytt, och det gamla ville envist sitta kvar. De gamla skogshuggarna och timmerkörarna och

Genomfartsvägen, Vikstavägen, österut. Närmast kameran fastigheten Högalund från 1907. Foto Jan Raihle, Nordiska museet, 1978.

kolarna levde som förut djupt inne i skogarna. En och annan gång letade de sig fram till stationen i olika ärenden. Handelsbod fanns inte vid station, och ingen skola eller annan samlingshall. Skulle det vara något festligt så var det att på gammalt vis skaffa hem brännvin. Småningom blev dock vildmarken odlad, den vildvuxna andliga vildmarken. Det kom ju s k herrskapsfolk med järnvägen, och det var fint folk som inte slogs och söp, och inte var de ute i skogarna med bössan heller.

Denna målande skildring av Skyttorp innan den egentliga samhällsbildningen startade ger oss en av museets tidigare meddelare, J W Lindström. Han föddes i Tensta socken 1880 och kom som handelsbodbiträde till Skyttorp 1906.

Skyttorp ligger i Tensta socken ca tre mil norr om Uppsala vid Uppsala-Gävle järnväg, invigd 1874. Socken består av två bygger, den västra starkt uppodlade kyrkbyg-

den kring Vendelsån och den nordöstra kring Fyrisån, ett mer höglänt skogigt parti på moränmark. I denna del ligger Skyttorp, som idag har ca 600 invånare. Från början fanns på platsen bara en bondgård som fick ge namn åt det framväxande samhället. I skogarna runtomkring bodde torpare och småbrukare på ställen med namn som Koltorp, Smedstorp etc. Markerna ägdes av Vattholma bruk. Efter att järnvägen invigts byggdes en banvaktstuga vid Skyttorp. På 1880-talet byggdes stugan ut med en väntsal och Skyttorp började fungera som hållplats. Det ståtliga stationshuset i rött tegel stod färdigt 1898. Några år in på det nya seklet, 1904, köptes marken närmast runt Skyttorp av tre personer, huvuddelen av handlaren Alfred Söderman i Uppsala, och därmed inleddes utvecklingen av stations-samhället. Samma år öppnade Söderman

Samhällets östra del, Åby. Vikstavägen mot väster med gamla skolan närmast kameran. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

ortens första affär i Skyttorps gård. När den ovan citerade Lindström två år senare kom till orten hade Söderman sin affär i en nybyggd fastighet intill stationen.

Näringsliv och sysselsättning

Den viktigaste näringsgrenen i trakten var jordbruk med binäringar. I närheten av den plats där stationen kom att ligga fanns Skyttorps gård och någon kilometer längre österut, i Åsby, låg en annan gård. Runt om bodde torpare, skogsarbetare, kolare på småställen. Många var mångsysslare som kombinerade olika arbeten för att få sin utkomst.

Förr bodde det mycket folk där oppå skogen. Det var torpare, huggare och lantarbetare som hade många ungar. Sen fick dom köpa gårdarna av bolaget . . . Många som bor härnere i Skyttorp nu, härstammar däroppifrån.

I Åsby fanns tidigare två sågar, en ångsåg vid Fyrisån och en vattensåg vid en bäck. Det första företaget som startade efter järnvä-

gens tillkomst var Örsmossens Torvströbolag, som exploaterade den stora Örsmossen invid Skyttorp. Från järnvägen gick ett stickspår ut på mossen. Inne i Skyttorp, vid järnvägen, låg en stor torvlada. Hit kördes torven med häst på stickspåret. I ladnan revs torven till strö, packades i balar och kördes iväg med järnvägen, huvudsakligen till Stockholm.

Några år in på det nya seklet etablerades ännu ett företag som exploaterade torvtillgångarna, Brunna Torvströ Aktiebolag. Många äldre skyttorpsmän har någon eller några perioder arbetat ute på mossen.

Dom gick nere i torvschakterna och skar ut torv och la upp i strängar. Styckena var genomblöta och tunga och skulle travas upp runt, ungefär som en snölykta, för att torka. Sen kom två gubbar och bar bort dem till lador ute på mossen.

Verksamheten pågick till 30-talet och återupptogs en period under andra världskriget, nu för brännertorv.

Nästa större företag som grundades på orten var det som sedermera fick namnet

AB Skyttorps Såg och Snickerifabrik. En fabrikör från Alunda etablerade sig 1927 i en lokal som han hyrde av torvströfabriken. 1935 påbörjades byggandet av den nya snickerifabriken öster om järnvägsspåren. 1942 kompletterades den med ett sågverk och 1955 byggdes en ny såg som 1975 ersattes med den nuvarande sågen. 1940 såldes företaget till en byggnadsfirma i Uppsala. Tillverkningen i snickerifabriken var differentierad – köksinredningar, fönster, dörrar och trappor huvudsakligen till byggmästare i Uppsala och Stockholm. De senaste tio åren har fabriken koncentrerat sin tillverkning på fönster. Antalet anställda uppgick 1978 till ca 55 av vilka de flesta var bosatta i Skyttorp.

1946 startade företaget Wallit sin verksamhet i Skyttorp. Grundare var två ingenjörer från Stockholm. Wallit kallades ofta i dagligt tal plattfabriken efter sin tillverkning – plattor för byggnadsindustrin. Plattorna var gjorda av träull och cement, och enligt en f d platschef var företaget 1951 Sveriges största producent av träullspat-

tor. Parallellt med plattorna påbörjades 1947 tillverkning av sommarstugor i sektioner. Denna del av produktionen utvecklades, och 1952 levererades det första sektionshuset för permanentboende. Husen kallades skivhus efter tillverkningsprincipen.

1977 köptes företaget av Nyckelhus AB, som ingår i Statsföretag. Tillverkningen utgörs av "nyckelfärdiga" volymhus, som tillverkas i sin helhet inne i fabrikslokalerna. Som mest har fabriken sysselsatt närmare 300 personer. 1978 var antalet ca 160. Av de ca 140 kollektivanställda bor endast ett 40-tal i Skyttorp, medan de övriga pendlar från orter runtomkring – som Uppsala, Björklinge, Örbyhus, Österby bruk.

Wallit övertog från början den lokal som snickerifabriken tidigare hyrt, den sk torvladan strax väster om järnvägen. Efterhand har fabriken byggt nya lokaler och expanderat över ett allt större område, bl a marken där Skyttorps gård en gång låg.

Ännu ett företag i trävarubranschen finns i Skyttorp, nämligen Skyttorps Lövträ, eller

Strax efter klockan 16 när arbetet slutat på Nyckelhus och på snickerifabriken. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

”lövsågen” som den kallas i dagligt tal. Företaget är privatägt sedan 1940-talet, då det såldes av den byggnadsfirma som äger snickerifabriken. Lövsågen saluför allt inhemskt lövträ och även en del utländska träslag. Exempel på tillverkning är ämnen till träskor och nyckelharpor, bastupanel och panel till kök och gillestugor.

Sedan järnvägens tillkomst och fram till nedläggningen 1971 har den berett ett antal arbetstillfällen vid stationen och utefter banan. 1954 hade stationen fyra tjänstemän och fyra banarbetare. Fler järnvägsanställda har inte funnits. Under åren fram till nedläggningen rationaliserades bemanningen till en person. 1978 var en förste reparatör stationerad i Vattholma med uppgift att se till hela sträckan Uppsala-Gävle.

Arbetstillfällen för kvinnor har varit sällsynta i Skyttorp, förutom ett fåtal inom serviceområdet, som i butiker och vid posten. Några arbetar inom vårdområdet och några som städerskor. En annan verksamhet som sysselsatt och fortfarande i viss mån sysselsätter kvinnor är hemarbete för företag, huvudsakligen hemsömnad. Även ”klämfabriken” i Vattholma (ABA-bolagen med tillverkning av slangklämmor) har haft och har fortfarande hemarbetare, dock ingen i Skyttorp vid fältarbetstillfället. Några enstaka kvinnor har startat egen rörelse, som t ex syateljé, haft s k matkarlar eller arbetat tillsammans med maken i exempelvis eget bageri och kafé. Av 161 anställda vid Nyckelhus var 1978 åtta kvinnor: två i köket, två städerskor, en truckförare och tre på kontoret.

Tidigare har nämnts att många skyttorpsbor förr kombinerade flera arbeten. Ett annat sätt att dryga ut inkomsterna var bärplockning, vilket några av de äldre informanterna berättar om. Bären såldes på torget i Uppsala. ”Då fanns det massvis med bär, nu är det bara torra buskar, det är söndersprutat. Skogshallon är svåra att få tag på.” En man omtalar också hur han som pojke var med och plockade tallkottar vintertid för en betalning av 2:50 per hektoliter.

Kommunikationer

Landsvägsnätet i trakterna runt Skyttorp har sedan gammalt sin huvudsträckning i nord-sydlig riktning. De större vägarna utstrålar från Uppsala och följer Fyrisåns och Vendelsåns dalgångar. De öst-västliga vägarna har inte varit lika utvecklade. Bebyggelsen var koncentrerad längs vägarna.

Med järnvägens tillkomst koncentrerades också bebyggelsen, men på ett annat sätt – punktvis vid stationerna och inte längs linjen. Järnvägsstationerna i området kom oftast att läggas vid tidigare industricentra (Österby bruk, Dannemora gruvor, Vattholma bruk). I Skyttorp däremot ligger stationen vid en punkt där landsväg från en åkerbruksbygd skär järnvägen. Enligt geografen Sjögren utvecklades en ort som Skyttorp från en liten anhalt till en mer betydande plats just med tillkomsten av landsvägen som förband stationen med socknens medelpunkt. (I detta fall Viksta socken som ligger naturligare till än den centrala bygden i Tensta.)

Efter det att Uppsala-Gävle järnväg, UGJ, invigts 1874 byggdes en banvaktsstuga i Skyttorp. Första gången Skyttorp blir synligt i bolagets avlöningsstat år 1879, då en A Olsson uppbar en avlöning om 5 kr, men detta tycks vara något tillfälligt. 1883 omtalas Skyttorps hållplats och från den tiden fram till nedläggningen av stationen 1971 var järnvägen självfallet den mest betydelsefulla kommunikationen för det lilla samhället. Vad den kom att innebära för godstransporter och persontrafik omtalas på annat ställe i uppsatsen. Sedan järnvägen förlorat sin betydelse för Skyttorp återstår nu den öst-västliga landsvägen som via Sätuna i Björklinge, Viksta och Skyttorp förbinder de två nord-sydliga huvudvägarna E 4 och 290.

Skyttorp har i flera decennier varit en pendlingsort med pendlning dels från omlandet in till arbetsplatserna i samhället och dels från Skyttorp till de omkringliggande bruken och naturligtvis till Uppsala.

Numera är Skyttorp ett utpräglat bilsamhälle. ”Jag tror att alla familjer här i Skyt-

Snickerifabriken. Denis Fredriksson med över- och understycken till fönsterkarmar. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

torp har bil. Många har två bilar för att de jobbar på var sitt håll.” De som inte har tillgång till bil får ta bussen, som 1978 passerade Skyttorp fem–sex gånger på vardagar och ett par gånger lördagar och söndagar. Detta att jämföra med den tidigare täta tågtrafiken. Förutom de vanliga tågen fanns till omkring 1960 ett lokaltåg kallat Stumpen som gick fram och tillbaka mellan Skyttorp och Uppsala fyra gånger om dagen.

De första bilarna i Skyttorp dök upp i slutet av 1920-talet men ännu långt in på 30-talet var det bara ett fåtal som hade skaffat bil. Köpmännen var de första. Folk i allmänhet började skaffa bil efter kriget, berättar en informant.

Taxirörelse har funnits länge i Skyttorp. En av de tidigare ägarna berättar om olika slags körningar. Skolskjutsarna var en viktig del, men även att köra folk till dansbanor och nöjeslokaler i de omkringliggande sam-

hällena. Innan privatbilismen blev vanlig kördes även fotbollslagen i taxibilar till matcherna. Skyttorpsborna i allmänhet åkte inte så mycket taxi, det var mest när tågtiderna inte passade.

Service

Dagens serviceutbud i Skyttorp utgörs av livsmedelsbutik, post, kiosk, skola, lekskola och bibliotek. Jämfört med tidigare skeden i ortens historia har här skett både en utveckling och en tillbakagång – på vissa områden har servicen försämrats medan den förbättrats på andra. Detta sammanhänger naturligtvis med samhällsutvecklingen i stort, inte minst människornas ökade rörlighet.

Som tidigare nämnts etablerades den första affären av Alfred Söderman 1904. Innan dess fanns närmaste affärer i Vattholma och i Viksta by. Så småningom utökades

antalet butiker i Skyttorp till tre: två i centrala Skyttorp och en i Åsby. Numera finns en kvar, de övriga lades ned 1967 resp 1975. Förutom butikerna försåg tidigare även fiskbil, bagarbil och charkuteribil de boende med varor. "Nu bor det mer folk här och finns bara en affär", konstaterar en meddelare. Att det lilla samhället tidigare kunde bära tre butiker förklaras med det stora antal människor som bodde "uppe i skogarna" och handlade i Skyttorp.

En järnaffär, som även sålde jordbruksmaskiner, etablerades i början av 1910-talet av E Larsson. Verksamheten lades ned 1922. Från 1926 och ett tjugotal år framåt drev två kompanjoner en smedja och en reparationsverkstad för cyklar, vagnar och verktyg.

Posten är numera inrymd i radhuset på Knypplavägen. Här hämtar 125 hushåll sin post över disk medan 160 hushåll betjänsas av lantbrevbäringen som utgår härifrån. Tidigare har posten haft lokaler i en av butikerna, och ännu längre tillbaka var den sammankopplad med järnvägsstationen. Stationsmästaren Ferm skötte t ex posten mellan åren 1909 och 1917.

Innan lantbrevbäringen infördes för ca 20 år sedan hade affärerna även postservice för sina kunder. Detta innebar att någon från butiken gick till posten och hämtade försändelserna till sina kunder. När dessa kom och handlade fick de samtidigt sin post. Detta system berodde på att posten bara hade öppet "någon timme".

Den första skolan i samhället öppnades 1910 i en nybyggd fastighet i Åsby. Tomten var skänkt av Söderman. Den nya skolan invigdes 1964 och ligger även den i Åsby. Gamla skolan har därefter nyttjats som bostad och är nu i privat ägo. I Skyttorp går eleverna i låg- och mellanstadiet, medan högstadiet åker till skolan i Sturvreta. Under senare år har undervisningsorten för högstadiet varierat. Det har varit Tensta och t o m Uppsala.

Lekskolan i Skyttorp öppnade hösten 1977 och hade våren 1978 16 inskrivna fem- och sexåringar. Innan "lekis" öppnade fick skyttorpsbarnen åka skolskjuts till lekskolan i Vattholma. I Vattholma finns också närmaste daghem.

Kiosk har funnits i Skyttorp sedan början av sextioalet. Nu innehas den av en ung

Lotta Livs. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

Lekskolan med några av de sexton barnen. Lekis är öppet tre timmar varje förmiddag. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

inflyttad familj som bosatt sig i stationshuset. De planerar att flytta kiosken in i stationshuset från planen utanför och tänker också utvidga verksamheten med servering.

Biblioteket är inrymt i nya skolan och håller öppet en kväll i veckan. Biograf har funnits i Skyttorp till slutet av 50-talet. "Det var bilarnas fel att biografen fick läggas ner", menar en informant. Bio, kafé och samlingsal var inrymda i en byggnad på nuvarande Nyckelhusomtens, i samma hus där E Larssons järnhandel låg. En informant berättar om hur han här såg sin första film, Mor Annas malliga mjölnare, med Fyrornet och Släpvnagen.

Något kafé finns inte heller kvar i Skyttorp. Den sista kaféerörelsen lades ned 1959. Från 1943 och fram till nedläggningen drev paret Brolin bageri och servering i en villa vid Knypplavägen. Sommartid hade de också servering i trädgården. Skyttorpsborna själva gick inte så ofta på kafé, men däremot kom gästande fotbollslag och studenter från Uppsala som var ute och reste. Bönder som körde till stationen för att hämta fraktgods brukade också ta kaffepaus där.

Bageri drev Brolins från 1926 till 1958, från början i det hus på Vikstavägen som fortfarande kallas Bagerigården. Brolin och hans kompanjon övertog rörelsen av "Bull-

gumman" som något år tidigare hade startat den. Verksamheter som tidigare funnits i samhället är skrädderi några år på 30-talet, slakteri, åkeri och hantverk som smide och skomakeri.

De bilburna skyttorpsborna reser i dag oftast till Uppsala när det gäller att uppsöka t ex bank, läkare och tandläkare, specialvaruaffärer m m. Grannorten Österbybruk tillhandahåller även den en differentierad service som ganska många utnyttjar. En del menar dock att det är dyrare att handla i Österby. "Den stora orten drar till sig skyttorparna trots att det finns service på mycket närmare håll än Uppsala."

Både unga barnfamiljer och äldre människor gör sina inköpsresor till stormarknaderna i Uppsala. Dit åker man på lördagar eller kanske någon vardagskväll.

Bensinmack finns strax utanför samhället i vägkorsningen på väg 290.

Järnvägens betydelse för Skyttorp

Järnvägens största – och första – betydelse för Skyttorp var självfallet dess roll som samhällsbyggare. Därefter kom järnvägens betydelse som transportmedel för människor och gods. Att det var liv och rörelse vid

stationen omvittnas av många. "Hela vint-rarna lossade dom timmer och träkol där nere. Timret kördes dit med hästar. På eftermiddagarna var det köer av hästar och karlar ända hit opp mot skolan. Dom skulle ju ha timret tumat. Det stod tummare nere på järnvägen."

Mjölken från Sätuna, Viksta och andra ställen kördes med häst till Skyttorps station och lastades där på tåget. Järnvägsfrakterna försvann på 30-talet och ersattes av mjölkbilar.

För jordbrukarna, berättar en bonde, betydde järnvägen att de tidigare blev leverantörer till mejerierna. "Dom som bodde längre ifrån höll på längre hemma och kärnade smör och stod på torget och sålde." Ett annat exempel: "När konstgödningen började komma, samordnade RLF så vi fick en järnvägsvagn till Skyttorp som vi delade på. Vagnarna kom direkt från Köping och vi for ner och hämtade." Medicin till folk och få kunde man också hämta vid tåget.

Industrierna nyttjade järnvägen för sina transporter, så t ex sände Wallit 60–70% av sina sektionshus på järnväg i slutet av 60-talet. Skolungdomarna reste med tåget till Uppsala.

Bästa sättet att åka var med tåg, man kunde läsa läxorna. Nog var vi ett tiotal som åkte, sen var det massor med folk som jobbade i stan som åkte. Det var tre rälsbusdelar, dom var praktiskt taget fulla när vi kom till stan . . . I sista ändan på rälsbussen satt 'gänget'. Vi pluggade på mornarna och spelade kort på eftermiddagarna. Det var liksom lite status och flott att ha månadsbiljett.

Att järnvägsstationerna mångenstädes fungerade som träffpunkter och samlingsplatser är ett välbekant faktum. Även i Skyttorp var det så; man gick till stationen för att se sista tåget. För barnen var järnvägen en lockande lekplats, för ungdomen var väntsalen den plats där de träffades om kvällarna. För de äldre hade stationen inte denna sociala betydelse, men ofta gick de ner och köpte kvällstidningen vid ett visst tåg.

Några exempel och citat får belysa det ovan sagda:

Populära lekar var att lägga ut femöring-

ar på rälsen och få dem tillplattade. Att gå på syllarna, och att överhuvud taget gå längs spåren var spännande, för det var förbjudet. "Jag gick till och med under tåget en gång när tåget stod på station", berättar en man. Ett annat nöje var att gå efter spåret och leta efter saker som slängts ut från tåget. En annan man, född 1914, brukade som barn sälja liljekonvaljer och gullvivor till tågresenärerna. "Klockan åtta på morron var vi där och efter skolans slut. Vi tog 25 öre buketten, det var stora buketter. Dom buketter som inte blev sålda stack vi i vedtravarna som stod där och sålde igen efter skolan." Samme man berättar vidare: "Station var en attraktion när man var barn. Tio i fyra på lördagarna kom ett tåg ifrån stan, 'brännvinsstumpen', som hade två vagnar och vände här. Då kom gubbarna från stan och var glada i hatten och då skulle man ner och titta."

Om järnvägens funktion för ungdomar berättar en nu 35-årig man:

När vi vart äldre var stationen en träffpunkt på vintern. Vi satt i väntsalen och pratade skit. Vi träffades där och gick sen hem till nån eller gjorde nåt annat. Där satt vi och väntade på att bion skulle börja – stationen fyllde en social funktin. Det kunde bli problem för stinsen, han slängde ut oss när det blev för högröstat.

Många skyttorpsbor saknar järnvägen, inte så mycket för kommunikationernas skull eftersom "alla" har tillgång till bil, utan för den livaktighet som järnvägen stod för i samhället. Skyttorp lever vidare som industriort och bostadsort, järnvägen som kommunikationsmedel har ersatts av landsvägs- trafik, den "behövs" inte längre. Men Skyttorp har förlorat en dimension, blivit socialt "fattigare".

Socialt liv

Skyttorp fick från början en både geografiskt och socialt homogen befolkning. De flesta som bosatte sig i det framväxande samhället kom från de närmaste omgivningarna och så är förhållandet också i dag. Merparten av inflyttarna var torpare, små-

brukare, skogsarbetare, kolare etc. Påfallande är hur man kombinerat olika sysslor för att dra sig fram. Den "överklass" som fanns i samhället uppgick till en handfull personer – köpmännen, stinsen och ett par till. I vad mån den sociala skiktningen kunnat spåras geografiskt i samhället är svårt att uttala sig om. Vi har en uppgift om att det var finare att bo i Åsby, "det var liksom diplomatstan", men å andra sidan har ju orten och "överklassen" haft sitt centrum i området kring stationen.

I dag, med många nyinflyttade i de nya villaområdena, är bilden av den sociala sammansättningen inte fullt så entydig, men i stort sett är Skyttorp fortfarande även i det avseendet ett homogent samhälle.

Mycket av samvaron utanför hemmen sker i dag i föreningarnas regi och aktiviteter som inte är organisationsanknutna är tämligen sällsynta. Även umgängesvanorna har, i Skyttorp som på andra håll, förändrats efter televisionens och bilismens segrtåg genom landet. "Samhörigheten mellan grannar har helt försvunnit. Man kom och gick förr . . . TV om kvällarna har tagit bort mycket. Då vart det förstört." Men kraven upplevs också som större numera: "Nu ska det vara så fint allting, sju-åtta sorters kakor. Förr var det en bullskiva." En kvinna som kom till samhället 1926 berättar att "när vi var nyinflyttade i Skyttorp hade man ofta gubb-bal då man gick till varandra och spelade och sjöng. Det var inte så många som bodde i Skyttorp då och alla som var i samma ålder umgicks."

Skillnaden i umgängesvanor mellan förr och nu framkommer självklart i intervjuerna med medelålders och äldre personer. Flera av de yngre barnfamiljerna talar dock om ett nutida livligt, informellt umgängesliv med grannarna. En hemmafru berättar: "På somrarna turas vi om att bjuda på kaffe och saft. Ungarna badar tillsammans i en bassäng. Vi solar och sticker." Familjerna på den här gatan tar också vara på tillfällen att ordna större tillställningar. "På midsommar bygger vi in gatan med bockar och björkar. Vi går ner och leker med barnen först. Sen dukar vi ute på kvällen och har fest

sjelva, ställer ut skivspelare och dansar." De firar även födelsedagar gemensamt och firar semester med knytkalas den 11 juli. De som bor på den här gatan är alla väl integrerade skyttorpsbor, de flesta har sina rötter i orten, de är i ungefär samma ålder, flera är släkt med varandra, de byggde alla sina hus ungefär samtidigt – "på den här gatan har vi vuxit upp tillsammans och byggt tillsammans" – så förutsättningarna för en fungerande gemenskap fanns redan. Kommer man däremot som inflyttare utan någon som helst anknytning till Skyttorp är det svårare att etablera nya goda kontakter. Vi har fått flera exempel på hur samhället kan upplevas ur det perspektivet. "Att komma hit som en utböling – då blir man uttittad. Första tiden var hemsk . . . jag säger som jag tycker, men här ska man va' fin i kanten." Ett annat uttalande i samma riktning: "Här ska dom skaffa mer än dom behöver fast dom inte har råd. Det ska vara fint utåt."

Gemensamma aktiviteter i ett villakvarter har vi sett exempel på ovan. Även i hyreshusen har man fester ihop, såsom midsommarfirandet 1978: "Vi hade lagt lappar till alla i huset. Dom äldre var med också, men först satt dom på bänkarna vid sandlådan och tordes inte riktigt. Sen gick en fram och sa till dom och då kom dom fram och var med och dansade runt stängen och husen. På kvällen åt vi, och drack med för den delen, och sen cyklade vi till midsommarfesten i Vattholma." Husets invånare ordnade också med en kräftfest senare på sommaren. Då höll de till utanför lekskolan där det finns bord och bänkar. Hela sommaren spelade man brännboll på gården ett par kvällar i veckan.

En gemensam aktivitet, som inte nödvändigtvis har med grannskap att göra, är de syjuntor som för många kvinnor i Skyttorp fyller en viktig social funktion. Flera av våra informanter var med i någon syjunta och en av dem uppskattade antalet juntor till "minst fem-sex" med deltagarantal från fem och uppåt tio stycken. Man träffas hos varandra, i regel var fjortonde dag. Kaffe med mer eller mindre dopp serveras. En kvinna säger om andra syjuntor att "dom

har både tårta, bullar och kakor”, medan hennes junta nöjer sig med färre sorter.

För ungdomar som ännu inte flyttat hemifrån och bildat egna familjer kan det vara svårare att finna former för samvaro och aktiviteter. ”Är man inte idrottsintresserad finns det inget att göra.” Man sitter hemma hos varandra. ”Det är synd om dom som är yngre, dom har inget att göra. Men föräldrarna gör inget för att hjälpa dom sätta igång heller.” En man som var tonåring i början av 60-talet berättar att man då satt hemma hos varandra och spelade kort och läste tidningar. Och så gick man på NTO som hade träffar i klubblokalen. Det hände också att ungdomarna själva ordnade danser i klubblokalen. Vintertid var väntsalen i stationen samlingsplatsen, sommartid var det kiosken. ”Då fanns det trädgårdsmöbel där, nu får dom stå där och hänga.”

I en av byggnaderna tillhörande stationen gjordes 1977 ett försök på privat initiativ att ordna samlingslokal för ungdomarna, men man fick lov att sluta när det blev bråk och öldrickning. ”Dom kom från Tensta och bråkade” berättar en flicka, och en annan menar att föräldrarna inte hjälpte till att göra i ordning lokalen.

”Efter gammalt”, berättar en äldre man, ”var Mysan vid Wallit samlingsplats. Där var det dans i idrottsföreningens regi och knytskivor.”

Förr var det vanligt att ungdomarna samlades och cyklade till danser i orterna runt omkring. Vid seklets början fanns det även i Skyttorp en populär dansloge, vid Kurbo strax sydöst om samhället. I dag åker man bil till danserna.

Skyttorp har ju till för ett knappt decennium sedan varit ett stationssamhälle. En intressant frågeställning när man studerar det sociala livet är då om det bland de järnvägsanställda utbildats en egen ”subkultur” som existerade vid sidan av livet i samhället i övrigt. En annan fråga är hur mycket de järnvägsanställda har påverkat kulturella och sociala mönster i stationssamhällena. Kom de att få ledande ställning i t ex politiken, föreningslivet, sällskapslivet?

Vad Skyttorp beträffar verkar inte järnvägsfolket (utom stinsen) ha haft någon ledande ställning och heller inte utbildad någon markant egen subkultur. Möjligen har orten varit för liten och de järnvägsanställda för få. Skyttorp var ju från början bara en hållplats med banvakt som skötte om biljettförsäljningen. 1891 får banvakten Bergström status som stationsföreståndare och 1906 är han stationsmästare. Vid den tiden har det ståtliga stationshuset tagits i bruk, här finns nu också post och telegraf.

Stationsmästaren, eller stinsen, betraktades vid den tiden och ett par decennier framåt som en överhetsperson i samhället. ”Det var en sån där guldstins med snygg uniform” karakteriserar en informant sekelskiftets stationsföreståndare. Andra talar om stinsen som ”överklass” eller ”bättre” folk. Han var ensam i sin ställning och umgicks inte med sina järnvägskollegor utan med annat ”bättre” folk.

Banarbetare och järnvägare umgicks inte med varandra, ”det var otänkbart”. Järnvägarna ansåg sig vara finare än banarbetarna.

Föreningar

Föreningslivet i Skyttorp domineras av idrottsföreningen, men där finns även en missionsförsamling med ungdomsorganisation, nykterhetsföreningar och politiska föreningar – socialdemokraterna, centerpartiet och folkpartiet. Den politiska aktiviteten är dock låg. En pensionärsförening finns också. Studieförbunden ordnar kurser som lockar många deltagare.

Den i särklass mest betydande föreningen är dock idrottsföreningen. Den bildades 1921 och har nu ett medlemsantal om ca 300, dvs ”halva samhället”. Föreningen äger en klubblokal centralt belägen i samhället. ”Klubbis” är Skyttorps enda profana samlingslokal (förutom ett mindre rum i pensionärshemmets källare) och nyttjas flitigt av organisationer och enskilda. Idrottsgrenarna 1978 var fotboll, skidor och bordtennis. Bordtennis spelas i ”klubbis” och i skolans gymnastikhall. Tidigare har man

Idrottsplatsen Örvallen. Foto Jan Raihle, Nordiska museet, 1978.

även spelat bandy och ishockey. Fotboll är populärt, det finns inte mindre än nio lag i olika åldrar, av dem flera dam- och flicklag.

Idrottsplatsen Örvallen strax nordväst om samhället invigdes 1952. Den har nyligen fått en ny paviljong innehållande omklädningsrum, domarrum, duschrum och handikapptoiletter. Ett försök 1950 att ordna en idrottsplats i östra delen av Skyttorp föll enligt en uppgift på att kommunfullmäktiges ordförande som var religiös sade nej; "det var för syndigt med idrottsplan så nära samhället och missionshuset".

Idrottsföreningens problem i dag är bristen på ledare. "Man skulle önska att den yngre generationen var mer engagerad i ledarskap", säger ordföranden.

För ca tio år sedan drev idrottsföreningen bingoverksamhet i klubbhuset. Nu får man i stället tillskott till kassan genom ett lotteri som supporterklubben framgångsrikt driver. Mycket uppskattade är också idrottsföreningens fester i klubbis. Vid dessa tillfällen har allmänheten tillträde.

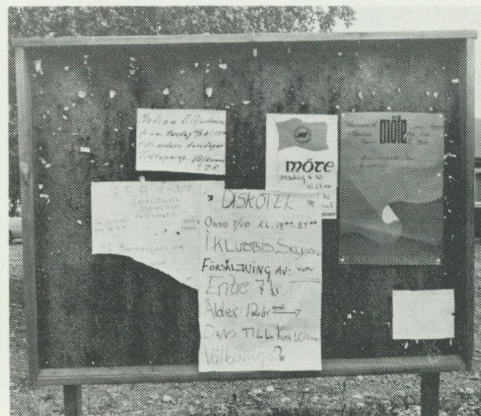
Ett par kalendariska översikter över föreningsaktiviteter i Skyttorp får avsluta

denna kortfattade presentation. Först redovisas årsfesterna i föreningsregi och därefter aktiviteterna under en höstvecka 1978.

6 januari har fackföreningarna fest för barnen med saft och dans kring granen.

Kring Tjugondag Knut ordnar idrottsför-

Anslagstavlan vid "Klubbis" med bla affischer om diskotekdans och socialdemokratiskt möte. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

Dans till Kurt Williams orkester i "Klubbis". Det är nästan bara flickor som dansar, pojkarna sitter på bänkarna eller håller till utanför lokalen. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

eningens damsektion maskerad med pris till de bäst utklädda.

Långfredag har idrottsföreningen äggsexa. Då brukar det vara fullt med folk som förtär ägg och kaffe med tårta och dansar.

Sista lördagen i november firar idrottsföreningen sin årsfest med kaffe, tårta och dans under stor uppslutning av skyttorpsborna.

Från november och framåt jul hålls en rad auktioner av olika organisationer – mis-

sionsförsamlingen, kyrkliga syföreningen, idrottsföreningens damsektion.

Luciafirandet omhänderhas av IOGT/NTO med 14–15 åriga flickor i tåget och småbarn som tomtar. Denna fest hålls som de flesta andra i klubblokalen, men "det brukar vara smockfullt med folk så i år funderar dom på att flytta opp till skolan", berättar en informant.

Hur en höstvecka kan se ut framgår av följande:

Socialdemokraterna samlas till möte i lokalen under pensionärshemmet. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet, 1978.

I OGT/NTO:s barnverksamhet i klubblokalen. Här leker man "blinkleken". Foto Jan Raihle, Nordiska museet, 1978.

Måndag: ABF:s lekstund för 3–6 åringar i klubblokalen på förmiddagen, på kvällen gymnastik för damer och flickor samt bordtennis i skolan.

Tisdag: IOGT/NTO:s barnverksamhet i klubblokalen.

Onsdag: ABF:s lekstund igen på förmiddagen. På kvällen har socialdemokratiska föreningen och kvinnoklubben möte i samlingsalen i pensionärshemmets källare.

Torsdag: Trafikskola för barn i klubblokalen, bordtennis i skolan, motionslöpning i elljusspåret. Röda Korset har kurs i första hjälpen i lokalen i pensionärshemmet.

Freitag: IOGT/NTO:s sagostund i klubblokalen på eftermiddagen.

Söndag: Söndagsskola i missionshuset.

Fritid och rekreation

När låginkomstutredningen behandlade området fritid och rekreation räknades följande nitton sysselsättningar som fritidsaktiviteter (semestrar redovisas separat): fiske, jakt, trädgårdsskötsel, biobesök, teater-, musei- och konsertbesök etc, restaurangbesök, dans, bokläsning, veckotidningsläsning, gå i affärer, bilutflykter, besöka släktingar, besöka vänner och bekanta, ha släktingar på besök, ha vänner och bekanta på

besök, delta i kurser och studiecirklar, spela musikinstrument, idrotta, syssla med hobbyverksamhet.

Vid en rangordning av dessa aktiviteter efter frekvens kommer umgänge med släkt och vänner högst upp på listan. Andra frekventa aktiviteter är bok- och tidningsläsning samt bilutflykter (bilutflykter är den vanligaste utomhusaktiviteten). Hobbyverksamhet och trädgårdsskötsel kommer därefter. Långt ner på listan finns fysiskt krävande aktiviteter som fiske, dans och idrott och allra längst ner studiecirkelverksamhet, musicerande och jakt.

Hur stämmer dessa uppgifter, som gäller hela befolkningen i riket 1968 med skyttorpsbornas fritidsaktiviteter tio år senare? Umgänge och föreningsliv utelämnas här. Det är naturligtvis vanskligt att dra generella slutsatser ur ett så begränsat material som intervjuundersökningen i Skyttorp, men något kan dock antydas. I stort sett är överensstämmelsen med levnadsnivåundersökningen god. TV-tittande på kvällarna (berörs inte i låginkomstutredningen) är vanligt. Villaägarna sysslar i stor utsträckning med sina hus och trädgårdar. Många bedriver olika typer av hobbyverksamhet, övervägande stickning och virkning bland

Badplatsen Adolfshill vid Fyrisån. Foto Jan Raihle, Nordiska museet, 1978.

kvinnorna och träslöjd och snickeri bland männen. Jagar gör någon enstaka informant, medan fiske roar fler, även kvinnor. De för några decennier sedan populära cykelturerna har ersatts av bilutflykter. Övriga utomhusaktiviteter är promenader – helst på den fornlämningsrika Åsbyåsen – samt bär- och svampplockning i skogarna runtomkring. Flera beklagar avståndet till vatten. Badplats finns visserligen vid Adolfshill i Fyrisån, men vanligare är att ta bilen till Björklingebadet eller Rastsjön.

Beträffande semesterresor är bilsestern de vanligaste bland de intervjuade i Skyttorp. Det kan röra sig om långa resor på 500–600 mil i Norden eller kortare turer till exempelvis Dalarna. Charterresor söderut har endast en omtalat. Helst söker man sig norrut med bil och tält eller husvagn.

Källor och litteratur

Otryckta

Nordiska museet, Stockholm. EU (Etnologiska undersökningen) 41271, EU 48212 samt uppteckningar från fältarbete i Skyttorp 1978.

Statistiska Centralbyrån. Befolkningsstatistik. *Statens järnvägars arkiv, Stockholm.* Matriklar och äldre avlöningsstater från UGJ. *Riksarkivet, Stockholm.* Kommerskollegii arkiv, fabriker och hantverk.

Tryckta

Fägerborg, Olsson, Raihle, Nordiska museet studerar svenska stationssamhällen. Nord Nytt, ny serie nr 1 1978.

Fägerborg, E., Stationssamhället Skyttorp, i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen. MKU nr 102, 1978.

Föremål, Bild, Data. Riktlinjer för Nordiska museets samlingsverksamhet. Stockholm 1973.

Låginkomstutredningen. Fritid och rekreation. Stockholm 1971.

Paulsson, G., Svensk stad, del II och III. Stockholm 1950 och 1953.

Rydén, J., Folkskolor och Klockare, Organister och Lärare i Tensta. Tierp 1947.

Sjögren, O, Befolkningsfördelningen i en del af Norra Uppland. (Studier i Svensk bebyggelsegeografi I). Uppsala 1913.

Söderman, I., Uppsala län. Jordbruksnedläggelse och storleksrationalisering 1951–61 (Geografiska regionstudier utgivna av Geografiska institutionen vid Uppsala universitet nr 2). Uppsala 1936.

Summary

Skyttorp – portrait of a Swedish local community

The Department of Field Research at the Nordic Museum has in recent years directed its community research to communities of our days that have grown up around an industry or railway station. One such community is Skyttorp in Uppland, a small place with 600 inhabitants which the Department studied in 1978. Skyttorp is actually no longer a railway station community. Since 1971 no train has stopped at the imposing red-brick station building. But the community lives on; it has two wood-working firms which together employ just over 200 persons. There has also been intense building construction in the last decade.

Skyttorp is one of the communities created through the advent of the railways. When the railways was inaugurated there in 1874, there was only one farm in the locality. Around the turn of the century things started to move ahead in the small community with the railway as main artery. What the railway and the station meant to the people there, and what happened after its closure were interesting points for enquiry in our study of the community. Through interviews and photographs we have charted the form of life in Skyttorp of yesterday and today, with the emphasis on trade and industry, communications, service, and social life.

Skyttorp – bostadsbyggande och bebyggelseutveckling

Lena A:son-Palmqvist

Bygdens centrum – ”Framtensta” och ”Baktensta”

Under 1870-talet var Tensta socken fortfarande en utpräglad jordbruksbygd. Salsta slott, som fram till slutet av 1800-talet hörde till Tensta socken, dominerade helt den omkringliggande jordbruksbygden. I husförhörlängderna för 1870 var gruppen pigor och drängar den största tillsammans med jordtorpare och fräsebönder. Även fattighjon och inhysehjon utgjorde en stor grupp av befolkningen.

Bortsett från de stora områden som hörde till Salsta bestod brukningsenheterna inom socknen främst av små och medelstora bondgårdar, som i regel innehades av självägande bönder, men det fanns också ett flertal arrendegårdar. I husförhörlängderna upptas även ett knappt tiotal akademibönder. Bland andra yrkeskategorier inom socknen märks: fyra skräddare, två skomakare, en lanthandlare, en kolare, fem gruvarbetare, en gruvdräng, tre tegelarbetare, fyra skogvaktare, sexton soldater, en sergeant, en korpral och en löjtnant samt socknens fjärdingsman och kyrkoherde.

Fräsebönderna i Åsby, området kring nuvarande Skyttorp, hade vid sidan av arbetet på den egna gården också skyldighet att göra dagsverken på Salsta. Många arbetade också med huggning och kolning, körslor i skogen, koltransporter till Vattholma, transporter av malm från Dannemora till Länna och Vattholma, järnforor samt tegeltransporter från Salsta tegelbruk till Uppsala. Dessutom körde man ofta till kvarnen i Vattholma och kombinerade resan med varuinköp i brukshandeln där.

Vid sekelskiftet, då Uppsala-Gävle järnvägen var öppen för trafik och stationen i

Skyttorp sysselsatte ett par anställda, hade Tensta socken drygt 1 300 invånare fördelade på 326 hushåll. I Åsby, Södergärde, Uggelbo och inom den övriga jordbruksbygden var befolkningsstrukturen i princip oförändrad, men i Skyttorp kan man skönja det uppväxande stationssamhället. Järnvägsstationen sysselsatte vid den här tiden en stationsinspektör, inflyttad från Stockholm, en stationskarl och ett kontorsbiträde. Jordbruksbygdens gamla centrum, kyrkbyn i Tensta med sockenskolan och prästgården, förblev i stor utsträckning skogsböndernas sockencentrum och benämns fortfarande i allmänt språkbruk ”Framtensta”. Stationssamhället Skyttorp, som allmänt ansågs ha lägre rang, benämndes ”Baktensta”.

Det nya stationssamhället förblev dock inte ett renodlat tjänstesamhälle utan gav snart upphov till industrietablering. De viktigaste näringarna i Skyttorp blev förutom skogsavverkningen med tillhörande transporter också trävaruhandel, tillverkning av träfiberskivor för byggnadsindustrin samt så småningom även tillverkning av monteringsfärdiga fritidshus och småhus. I många områden betydde stationssamhällets expansion att socknens gamla centrum kring kyrkbyn förflyttades till det snabbt växande stationssamhället. Inom Tensta socken förblev dock kyrkbyn jordbruksbygdens centrum även om invånarna i flera avseenden utnyttjade stationssamhällets tjänster.

Stationssamhället Skyttorp

Järnvägens betydelse för tätortslokalisering och bebyggelsestruktur är påfallande om man studerar sena 1800-talssamhällen

I samband med invigningen av järnvägen Uppsala–Gävle 1874 byggdes endast en banvaktstuga i Skyttorp. Först 1898 fick Skyttorp eget stationshus. Foto i Uppsala universitetsbibliotek.

och städer. En målsättning med järnvägsbyggandet blev efter långa diskussioner i ståndsriksdagen att järnvägarna skulle dras fram genom bygder som saknade kommunikationer och därmed stimulera näringslivets utveckling.

Förutsättningarna för stationssamhällets utveckling måste dock ses i förhållande till lokala särdrag. Betydelsefullt för bebyggelsestrukturen var topografin, äldre vägnät, markägoförhållanden etc. Om det rådde oenighet mellan markägarna och järnvägsstyrelsen kunde järnvägsbolaget vid framdragandet av järnvägen utnyttja den expropriationslagstiftning som syftade till att all obebyggd mark oavsett ägoförhållanden skulle vara framkomlig. För Skyttorps del var dessa problem knappast aktuella. Vattholma bruk, som under den här tiden hörde till Salsta slott, var ägare av all mark kring nuvarande Skyttorp. Här låg tidigare Åsby

by som omfattade fyra frälsehemman under Salsta. Omkring 1870 sammanslogs de fyra hemmanen till en brukningsenhet, Åsby 1–4, som omfattade 1½ mantal. Till byn hörde också torpen Uggelbol, Åsbytorpet och Skyttorp. I husförhörslängderna för år 1880 redovisas sex hushåll i Åsby om totalt sexton personer. Flertalet var sysselsatta inom jordbruket. Alla, utom en, var födda i Tensta eller omkringliggande socknar.

För Vattholma bruk fick järnvägen stor betydelse. Tidigare var man tvungen att forsla malmen från Dannemora utmed landsvägarna till masugnen vid Länna i Almunge socken och vidare till järnverket i Vattholma. Genom järnvägen förbättrades transportmöjligheterna avsevärt.

När järnvägen Uppsala–Gävle invigdes 1874 byggdes bara en banvaktstuga vid Skyttorp. Senare tillkom också ett växelspår för utlastning av skogsprodukter och

torv. Redan ett år senare utlovade järnvägsbolaget att ordna last- och hållplats vid Skyttorp, om bönderna själva anlade väg från Vattholmavägen mot Viksta. Hållplatsen inrättades också 1878 och vägen byggdes troligen några år senare. Samtidigt tillbyggdes banvaktstugan med en väntsal. Förutom traktens befolkning var det framförallt invånarna i Viksta, Vendel och Björklinge som fick stor nytta av järnvägen. Successivt ökade antalet resande och godsmängden till Skyttorp. Örsmossens strötorvbolag, som hade torvtäkt väster om Skyttorp ordnade ett upplag genom att 1880 bygga en torvlada väster om järnvägen vid Skyttorps gård för utlastning av torven och byggde samtidigt en rälsbana ut till Örsmossen.

I takt med att järnvägens betydelse ökade växte också behovet av en riktig stationsbyggnad. Godstrafiken ombesörjde inte bara torvtransporterna utan var ett viktigt transportmedel även för skogs- och jordbruksprodukter. Under 1890-talet drev bönderna och godsherrarna i det omkringliggande området också stationsfrågan hårt och detta ledde till att man 1898 kunde inviga den nya stationsbyggnaden, för övrigt den största och ståtligaste utmed sträckan Uppsala–Gävle. Stationshuset är uppfört i två våningar i detaljrik tegelarkitektur. Vid den här tiden fanns det också planer på att låta Skyttorp växa ut till en större järnvägsknutpunkt, bland annat genom att bygga en järnväg i nordostlig riktning mellan Skyttorp och Harg, vilket dock aldrig genomfördes.

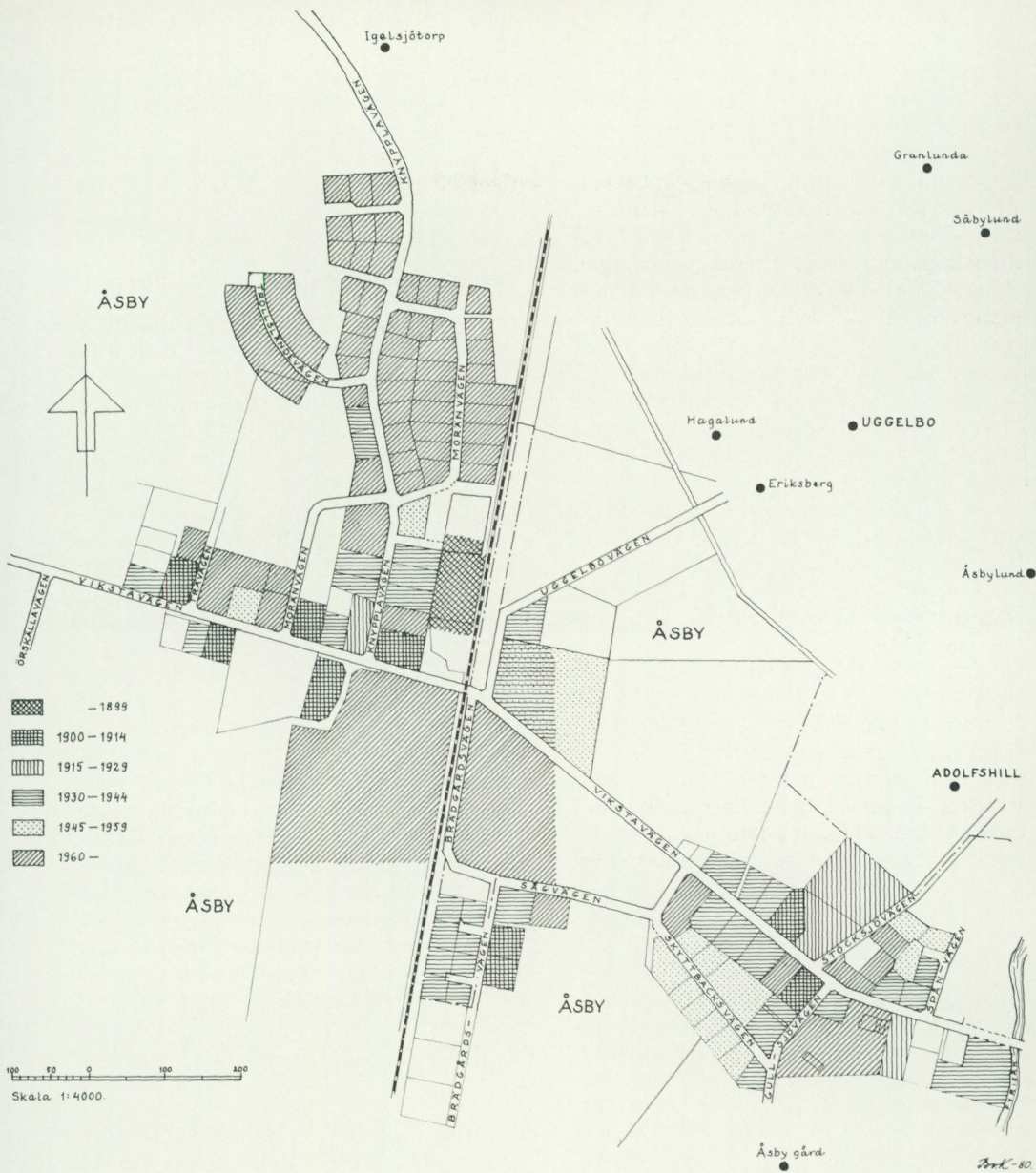
Vid upplösningen av Wattholma Bruks AB 1904 bjöds marken kring Skyttorp ut till försäljning och förvärvades av Kiholms AB, som drevs av de tre intressenterna Söderman, Johansson och Thellander. Marken kring Skyttorp fördelades på de tre delägarna så att Johansson förvärvade området kring Södergårde, söder om Åsby, och att Thellander fick ett mindre markområde i centrala Skyttorp, medan Söderman blev ägare till övrig mark samt Skyttorps gård. Mangårdsbyggnaden, som var belägen på nuvarande Nyckelhus industritomt, utgjor-

des av en parstuga som senare byggdes till. I ett av husets rum, den s k anderstugan, inredde Söderman Skyttorps första affär 1904. Tidigare var brukshandeln i Vattholma och lanthandeln i Viksta närmaste affärer. Redan 1905 byggde Söderman en ny affär, på andra sidan av nuvarande Vikstavägen, med bostad i andra våningen.

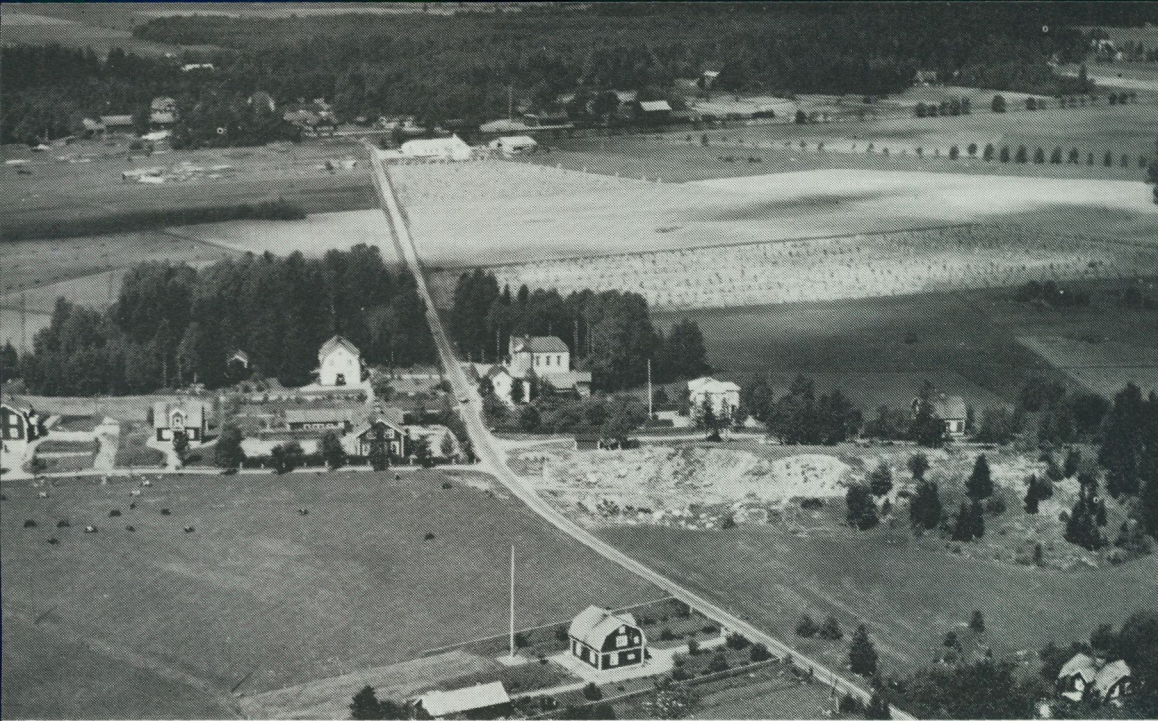
Bebyggelseutvecklingen i Skyttorp

Trots att Skyttorp vid sekelskiftet hade goda kommunikationer och långsamt började utvecklas till ett stationssamhälle kom det att dröja flera år innan bostadsbyggandet inleddes i större skala. Bebyggelsen växte upp i två grupper väster och öster om järnvägen. De äldsta bostadshusen lokaliserades som en gles vägkantsbebyggelse utmed nuvarande Vikstavägen. Vid västra delen av Vikstavägen uppfördes 1907 fastigheten Högalund med fyra bostadslägenheter. Här fanns senare också bageri. Under 1910-talet byggdes ytterligare ett par bostadsfastigheter utmed Vikstavägen samt i samhällets sydöstra del i området kring Åsby gård. Skyttorps gård utnyttjades också som bostadsfastighet sedan köpman Söderman byggt den nya affären på andra sidan vägen. I anslutning till Skyttorps gård låg torvladan, och 1911 startade köpmannen Edvard Larsson en cykelverkstad, som senare utvidgades till smides- och mekanisk verkstad. Verksamheten omfattade också montering av lantbruksmaskiner i mindre skala och 1918 lät Larsson uppföra ett maskinmagasin vid torvladan. Här inrymdes också järnhandel.

I sydöstra delen av samhället kring Åsby gård byggdes 1910 skolan med lärarbostäder. Tidigare gick barnen från Åsby–Skyttorp i skola i Salsta, där det fanns småskola, för att fortsätta i folkskolans klasser i kyrkskolan i Tensta. Mitt emot skolan i Åsby byggdes IOGT-lokalen 1912. Uppförandet av det nya ordenshuset finns beskrivet i en äldre uppteckning. Logelokalerna kom inte bara att utnyttjas av goodtemplarna utan hyrdes också ut till andra föreningar, eftersom den var Skyttorps första samlingslokal.

De senaste tjugo åren har varit den mest expansiva bostadsbyggnadsperioden i Skyttorp trots att järnvägen under denna tid helt förlorat sin betydelse. Inventeringskartan redovisar byggnadsår. (Kartan upprättad vid fältarbete 1980.)

Den tidiga bebyggelsen lokaliserades i två grupper väster och öster om järnvägen. Området i dalgångens lägsta delar lämpade sig inte för bostadsbebyggelse, vilket har resulterat i att de båda bebyggelsegrupperna successivt har utvecklats åt var sitt håll. Foto Sven Nilsson, Skyttorp, omkring 1930.

Till en början samlades man till möten hemma hos någon av logemedlemmarna, men i början av 1910-talet bestämdes att logen skulle bygga ett eget ordenshus.

Vi började med alla förarbeten. Vi bildade byggnadsförening och inbjöd till aktieteckning. Varje andel löd å tio kronor. Vi tiggde ihop en hel del pengar. Vi tiggde byggnadsmaterial, och givarna fick sina namn i orsprässen. En av logens medlemmar som hade bättre skolunderbyggnad än vi andra skötte om köp av byggnadstomt och lagfartshandlingar, gravationsbevis o dyl.

Tidigt i april månad ett år påbörjades arbetena för den nya lokalen. Huset byggdes av tegel. Under de ljusa försommarkvällarna var det frivilliga som varje kväll var med och arbetade med jordfyllningar och dylikt. Vi fick låna hästar och skrovkärror. Logens kvinnliga medlemmar kokade kaffe och kom ut med till dem som gratis

arbetade med det nya huset. Strax efter midsommar var grunden och jordfyllningarna färdiga och uppmurningen av huset tog sin början. Det var tegelupplag och kalk som nu dominerade byggnadstomten. Fyra till sex karlar arbetade dagligen på husets uppförande. Det egendomliga var att på andra sidan om landsvägen höll de på med att uppföra en ny skolhusbyggnad, den första på platsen. Stationssamhället höll på att växa. (E U 41271.)

Markspekulationen i samband med stationssamhällets tidiga utbyggnad och ägar-koncentrationen medförde en stagnation i byggnadsverksamheten. Stationspersonalen, arbetarna vid torvfabriken och övriga skyttorpsbor hyrde i stor utsträckning in sig i redan befintliga bostäder. Under 1910-talet byggdes förutom redan nämnda bostadshus också två enfamiljshus strax öster om

IOGT-lokalen byggdes 1912 i området vid Åsby gård mitt emot skolbyggnaden som hade uppförts ett par år tidigare. Foto Jan Raihle, Nordiska museet, 1978.

Familjen Wennberg utanför sitt hus i Myrby beläget väster om Skyttorp. Foto omkring 1930, tillhörande Knut Wennberg, Skyttorp.

Lottas livs, den enda återstående livsmedelsbutiken i Skyttorp, är inrymd i en äldre fastighet vid Vikstavägen. Butikens utveckling från lanthandel till modern självbetjäningsbutik är fortfarande avläsbar i byggnadens exteriör. Foto Eva Fägerborg, Nordiska museet 1978.

järnvägen, söder om nuvarande såg- och snickerifabriken. Byggnadsverksamheten under 1900-talets första årtionden var framförallt lokaliserad till samhällets periferi. I skogsområdet nordost om Skyttorp uppfördes flera mindre jordbruksfastigheter av egnahemskaraktär.

Genom 1899 års egnahemskommitté föreslogs att enskilda låntagare skulle få utnyttja statliga lån för att bygga bostäder på landsbygden. De första egnahemsförfattningarna utfärdades 1904 och samtidigt beviljades lån åt de hushållningssällskap och föreningar som skulle administrera låneverksamheten. Fastigheternas värde fick för jordbruksfastigheter inte överstiga 5 000 kronor och för bostadsfastigheter 3 000 kronor. Belåningsgränserna sattes efter tidens förhållanden relativt högt. Egnahemslånebeloppet kunde uppgå till 5/6 av jordbruksfastighetens värde och 3/4 av bostadsfastighetens värde. Fastigheternas storlek begränsades genom lånen, men för att räknas som jordbruksfastighet måste gården kunna hålla minst två kor. Belåningsvärdet höjdes successivt och var 1946 maximerat till 18 000 kronor för bostadsfastigheter. Under 1940-talet upplöstes eгна-

hemsnämnderna och deras verksamhet övertogs av lantbruksnämnder och länsbostadsnämnder.

Egnahemslånen har inte bara varit normgivande för de mindre jordbruksfastigheterna i utkanten av Skyttorp, utan har också i stor utsträckning påverkat tätortens bebyggelse. Under början av 1920-talet omfattade tätbebyggelsen kring järnvägsstationen cirka 30 hushåll med sammanlagt drygt 90 personer. Bland yrkeskategorierna dominerade handlare och handelsbiträden, stationskarlar, träindustriarbetare, skogsarbetare och arbetare vid torvmossen. Åsby och Uggelbo omfattade under samma tid 27 hushåll med sammanlagt drygt hundra personer, av vilka de flesta arbetade inom jordbruket. Bland övriga yrkeskategorier förekom också träarbetare, skogsarbetare, murare, skomakare och slaktare.

Under 1910- och 1920-talen gjordes försök från utomstående företagare att etablera sig i Skyttorp. Bland annat undersökte borstfabriken i Tierp möjligheterna att bygga fabrik i Skyttorp, men köpman Söderman var inte intresserad av att sälja mark och förslaget avslogs. Först under slutet av 1920-talet inleddes en expansionsperiod i Skytt-

torp. 1927 startade fabrikör Elis Andersson från Alunda en snickerifabrik i Edvard Larssons gamla lokaler i den f d torvströfabriken. Möjligheterna att köpa tomtmark och uppföra bostadsfastigheter ökade i samband med att Söderman, tidigare den störste markägaren i Skyttorp, sålde affärsverksamheten liksom Skyttorps gård och även började sälja mark för att senare flytta till Uppsala.

Förändringen avspeglar sig tydligt i bebyggelsestrukturen. Under början av 1930-talet intensifierades byggnadsverksamheten och en rad egnahemsfastigheter uppfördes utmed Vikstavägen. Den äldre väggkantsbebyggelsen förtätades och under senare delen av 1930-talet och under 1940-talet började man bygga bostäder även i området väster om stationen samt sydost härom i området kring skolan.

Verksamheten vid snickerifabriken utvecklades snabbt och redan 1935 byggdes en ny fabrikslokal på andra sidan järnvägen, norr om Vikstavägen. Snickerifabriken såldes 1940 till byggnadsfirman Gottfrid Lind-

gren, som sedan dess har utvidgat sin rörelse i AB Skyttorps såg- och snickerifabrik med sågverk och tillverkning av byggnadsnickerier. Utvidgningen av fabriksbyggnaderna skedde först söder om Vikstavägen för att senare även omfatta fastighetens norra del. Byggnadsfirman Lindgren uppförde i början av 1940-talet två tjänstebostäder i området söder om snickerifabriken, närmast öster om järnvägen.

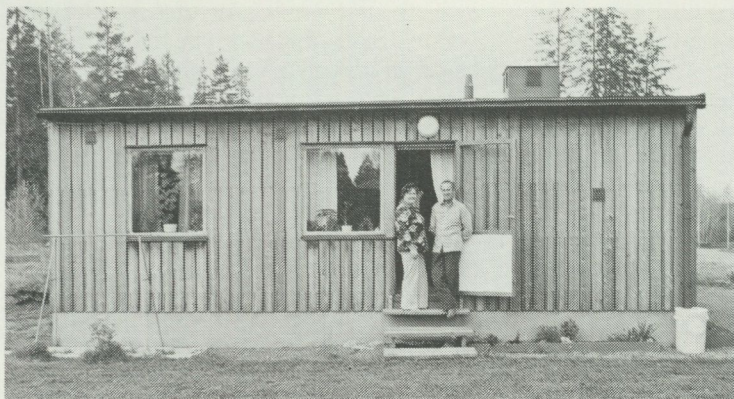
Att bygga eget hus – från egnahem till monteringsfärdigt kataloghus

År 1946 startade AB Wallit tillverkning av träullsplattor i den gamla snickerifabriken vid Skyttorps gård. Bostadsområdet söder om nuvarande snickerifabriken utvidgades med ett knappt tiotal bostadsfastigheter. Även i de två övriga områdena skedde en förtätning av bebyggelsen.

AB Wallit utvidgade produktionen av träullsskivor till att även omfatta tillverkning av manskapsbodar, raststugor och

AB Wallit startade 1946 tillverkningen av träullsplattor i den f d torvladan vid Skyttorps gård där tidigare snickerifabriken var inrymd. Foto, omkring 1930, efter vykort tillhörande Karin Lindén, Skyttorp.

*Familjen Maximowitz
hus byggdes av AB
Wallit 1969 och är en
föregångare till de s k
volymhus som fabri-
ken tillverkar idag.
Foto Jan Raihle,
Nordiska museet
1978.*

monteringsfärdiga fritidshus. Ett par av fastigheterna utmed Knypplavägen uppfördes som experimenthus av AB Wallit. En av villorna, uppförd under början av 1950-talet, har en stomme av gjutna cementblock. Till byggnadsstommen, med en väggjocklek på 20 cm, gick det åt 20 kubikmeter ribbved och 37 säckar cement. Metoden utvecklades på Wallitfabriken och syftade till att utnyttja spillvirke vid framställningen av byggplattor och byggblock.

Wallit utvidgade senare produktionen med permanenttillverkning enligt den s k skivhusmetoden. Fabriken lät uppföra ett par byggnader av den här typen på Knypplavägen, vilka delvis utnyttjades som tjänstebostäder åt fabriken anställda. I dag finns bara ett av husen kvar.

Det uppfördes av Wallit 1969, tillverkat i en begränsad serie om 25 hus, som såldes till olika delar av landet. Husen har en yta av 72 m² och består av tre sektioner som monterades ihop på byggplatsen. Samtliga hus var komplett utrustade med kök, badrum etc när de lämnade fabriken. De var föregångare till de s k volymhus som Nyckelhusfabriken tillverkar idag.

1977 övertog Nyckelhus produktionen av monteringsfärdiga hus i Skyttorp. Fabriken tillverkar s k volymhus som byggs helt färdiga inomhus oberoende av årstider och väderlek. Konstruktionen bygger på masonitbalkar, som ger en lätt, stabil konstruktion och god isolering. I en del av fabriken tillverkas bjälklagen, samtidigt som man i andra delar av fabriken framställer ytter-

väggarna samt takkassetterna med fönsterkupor och gavelspetsar. Så småningom monteras de olika byggnadsdelarna samman till en sk volym, som därefter inreds, för att vid leveransen vara tapetserad och målad och ha golven täckta av parkett eller heltäckande mattor. Köksinredning liksom badrumsinredning är också monterad. Den färdiga volymen, som väger 8–10 ton transporteras med lastbil till monteringsplatsen. På byggplatsen väntar den färdiga grunden samt en kran som kommer att lyfta de olika sektionerna på plats. På mindre än två dagar är väggsektioner och tak monterade och inom två veckor är huset inflyttningsklart. Det tar ungefär två och en halv vecka att tillverka ett hus och ungefär ett hus om dagen lämnar fabriken. De monteringsfärdiga husen säljs över hela landet och fabriken har sju egna monteringslag, som åker runt till olika platser och sköter monteringsarbetet.

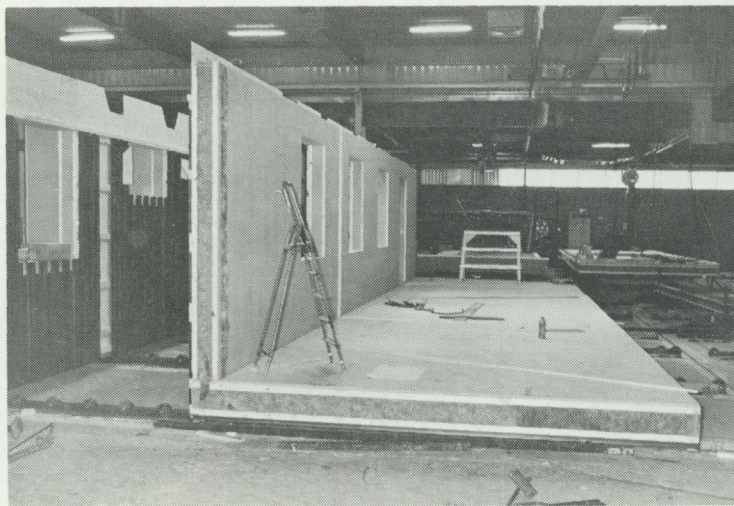
I Skyttorp finns ännu bara ett par nyckelhus. Bostadsbebyggelsen i samhället präglas nästan uteslutande av småhusbebyggelse. Flertalet villaägare har själva helt eller delvis uppfört sina hus, vilket kan förklara att man finner så få monteringsfärdiga hus i Skyttorp. De som finns vid

Trollsländevägen och utmed Knypplavägen är uppförda under senare delen av 1970-talet och bebos huvudsakligen av familjer som valt denna bostadsform framför bostadslägenhet i flerfamiljshus. Många unga familjer med anknytning till Skyttorp har under de senaste åren flyttat ut från Uppsala. Uppskattningsvis är omkring 60–70 % av samhällets knappt 600 invånare födda eller uppvuxna i Skyttorp. Dessutom ligger Skyttorp inom lämpligt pendlingsavstånd både till Uppsala och Österbybruk, vilket gör området attraktivt från bostadssynpunkt. Det finns ingen kommunal tomtkö i Skyttorp, men enligt uppgift har hittills alla intresserade kunnat erhålla tomtmark.

Byggnadsplaner

Skyttorp fick sin första byggnadsplan 1962. Efter det att grundkartan färdigställdes 1951 påbörjade man utarbetandet av ett första byggnadsplaneförslag. Detta planförslag innebar en successiv utbyggnad av de två områdena väster och öster om järnvägen samt i viss utsträckning vidare exploatering av området söder om snickerifabriken. Möjligheten att koncentrera vidare utbyggnad antingen till järnvägsstationens eller sko-

All tillverkning och montering vid Nyckelhusfabriken sker inomhus. Här sätts de panelklädda och isolerade väggsektionerna upp och monteras med golvsektionerna. Foto Jan Raihle, Nordiska museet 1978.

De senaste tio årens bostadsbyggande i Skyttorp har varit koncentrerat till området nordväst om järnvägsstationen kring norra delen av Knypplavägen och Moränvägen. Foto Lena A:son-Palmqvist, Nordiska museet, 1980.

lans bebyggelse diskuterades i planförslaget, men eftersom det fanns lämplig byggnadsmark i båda dessa områden så föreslogs en fortsatt utbyggnad både väster och sydost om järnvägen. Planförfattarna behandlade också förutsättningarna för nybebyggelse öster om järnvägsstationen, vilket skulle syfta till att låta de båda bebyggelseområdena växa samman. Man menade emellertid att markbeskaffenhetsen i dalgångens lägsta delar inte lämpade sig för bostadsbebyggelse och dessutom behövde snickerifabriken expansionsyta. I planen reserverades mark för den nya skolan, tänkt att uppföras som granne till den gamla samt tomtmark för pensionärsbostäder vid Moränvägen väster om järnvägsstationen.

Enligt generalplanen från 1970 omfattade bebyggelsen kring stationen cirka femtio enfamiljshus, dessutom två flerfamiljshus, ett radhus med fem lägenheter och pensionärshem med tio lägenheter, samtliga fas-

tigheter uppförda under 1960-talet. Bebyggelsen kring skolan omfattade ett trettiotal enfamiljshus. Den gamla skolan ersattes 1950 med en nybyggd låg- och mellansta-dieskola, vilken byggdes ut under början av 1960-talet. Vid Uggebo nordost om stationen fanns vid den här tiden ytterligare ett tiotal enfamiljshus. Söder om snickerifabriken omfattade villabebyggelsen också ett tiotal fastigheter.

I generalplanen poängteras vikten av att framtida bostadsbebyggelse lokaliseras till samhällets sydöstra del, där skolan ligger. Skolans placering i denna del av samhället motiverades ursprungligen med att det största upptagningsområdet utgjordes av den omgivande glesbygden. Utbyggnaden av bostadsbebyggelsen i nordvästra delen av samhället har medfört att flertalet skolbarn i Skyttorp fått långa och ur trafiksynpunkt otillfredsställande skolvägar. I planen betonas att den fortsatta utbyggnaden

av bostadsbebyggelsen i Skyttorp bör lokaliseras till området öster om järnvägen och industrierna och därmed också närmare skolan. Väster om järnvägen föreslogs ingen ytterligare nybebyggelse. I stället finns i planen förslag på nybebyggelse i form av flerfamiljshus eller radhus vid Adolfskill nordost om Vikstavägen samt även söder om Vikstavägen i området vid skolan.

Bebyggelseutvecklingen i Skyttorp har inte helt följt intentionerna i generalplanen. De senaste tio årens utbyggnad är koncentrerad nordväst om järnvägsstationen. Tätortsbebyggelsen är dock mycket klart avgränsad. I väster utmed Vikstavägen bildar egnahemsbebyggelsen från 1930-talet gräns mitt för avtagsvägen till Örskällans fritidsområde. I norr utgör den nyuppförda villabebyggelsen gräns mot Igelsjötorpområdet. Norr härom är en fortsatt utbyggnad knappast trolig på grund av dåliga markförhållanden. I nordost vidtar åker- och

skogsmark, delvis småkuperad men väl lämpad för bebyggelse. Detta område vid Uggelbo utgör också ett tänkbart exploateringsområde för kommande bostadsbyggnad. I sydost bildar Fyrisån en klar avgränsning. Öster härom, vid vägskälet mellan Vikstavägen och väg 290 mot Österbybruk, ligger en mindre bebyggelsegrupp om ett par bostadsfastigheter och en bensinstation. I sydväst vidtar ett område där markförhållandena i stor utsträckning inte varit lämpliga för bostadsbebyggelse. I sydost, söder om Åsby gård, följer jordbruksmarker tillhörande Södergårde.

Från stationssamhälle till industriort

Skyttorp har utvecklats från ett stations- samhälle med i första hand en begränsad tjänstefunktion till ett industrisamhälle med en dominerande träindustri. Skogen och torvmossen var tidigare viktiga

Tågen stannar inte längre i Skyttorp. Persontrafiken upphörde under 1968 och två år senare, vid årsskiftet 1970/71, lades även godstrafiken ner. Foto Lena A:son-Palmqvist, Nordiska museet, 1980.

näringskällor vid sidan av jordbruket. Många skyttorpsbor arbetade i skogen vintertid och vid torvmossen under sommaren. Genom järnvägen förbättrades transportmöjligheterna för godstrafiken, vilket resulterade i fler arbetstillfällen och därmed också en ökad inflyttning till Skyttorp. Den väntade utbyggnaden av området kring stationen kom dock att dröja och en mer omfattande utbyggnad av bostadsbebyggelsen skedde först i samband med träindustrietaleringen.

Efter det att järnvägen byggdes 1874 dröjde det drygt femtio år innan den första träindustrin etablerades i Skyttorp. Skogsavverkning i området kring samhället hade naturligtvis förekommit tidigare, till och med före järnvägens utbyggnad, men innan snickerifabriken startade 1927 hade denna handel för Skyttorps del mest betytt att vissa områden vid järnvägen utnyttjades som timmerupplag. Först under slutet av 1920-talet fick träindustrin större betydelse för bebyggelselokaliseringen i samband med samhällets utbyggnad.

Jämför man bostadsbyggandet i Skyttorp under olika tider är det utan tvekan 1960- och 1970-talen som varit den mest expansiva perioden, trots att järnvägen under denna tid helt förlorat sin betydelse. Persontrafiken upphörde under 1968, och ett par år senare, vid årsskiftet 1970/71 lades även godstrafiken ned.

Skyttorp har till skillnad från många andra mindre stationssamhällen inte avfolkats i samband med stationens nedläggning. Gregor Paulsson karaktäriserar i *Svensk Stad* landets stationssamhällen efter fyra olika utvecklingstyper. Stationsområdet Skyttorp sammanfaller i stort med Paulssons andra grupp, som utgörs av det mindre stationssamhället utmed järnvägslinjen, som under 1900-talet inte utvecklats till mer än en klunga hus. I detta avseende överensstämmer beskrivningen med utvecklingen i Skyttorp, men ser man till orten som ett mindre industrisamhälle har utvecklingen varit en annan. Från början av 1930-talet då de första industrierna var fast etablerade i Skyttorp har befolk-

ningen och bebyggelseutvecklingen ständigt ökat. Idag har samhället knappt 600 invånare fördelade på cirka 285 hushåll.

Järnvägens betydelse för samhällsbildningen har onekligen varit avgörande, men ser man till den senare samhällsutvecklingen i Skyttorp är det snarare träindustrin som varit den viktigaste faktorn.

Källor och litteratur

Otryckta

- Nordiska museet, Stockholm.* Intervjuer och anteckningar från fältarbetet i Skyttorp våren 1978. Inventeringsmaterial från kompletterande fältarbete i februari 1980. Äldre uppteckningsmaterial, EU (Etnologiska undersökningen) 41271
- Statistiska Centralbyrån, Stockholm.* Befolkningsstatistiska tabeller.
- Stadsarkitektkontoret och stadsarkivet. Uppsala.* Plan- och byggnadshandlingar
- Ekström, F., Tierp.* Anteckningar om Åsby och Skyttorp, 1979.

Tryckta

- Andersson, H. O.,* Tätorternas bebyggelsestruktur och förändring. Lund 1977.
- Book, T.,* Stadsplan och järnväg i Norden. Meddelande från Lunds universitets geografiska institution. Avhandling nr LX Lund 1974
- Ek, S. B.,* Stadens födelse. Eslövs museums skriftserie nr 3. Eslöv 1967.
- Hellspång, M.,* Borlänge – en studie av ett bruksamhälle. Dalarnas hembygdsbok 1973. Falun 1973.
- Johansson, S.,* Stations- och träindustrisamhällen. Några nysamhällen utmed södra stambanan under industrialismens genombrottstid. Institutionen för konstvetenskap vid Lunds universitet, 1974.
- Lundevall, H.,* Egnahemsverksamheten i Uppsala län. Sveriges bebyggelse, statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd, del III, Uppsala län. Uddevalla 1947.
- Olsson, M., Fägerborg, E., Raihle, J.,* Nordiska museet studerar svenska stationssamhällen. Nord-Nytt, ny serie nr 1, 1978.
- Svensk Stad, del I-III.* Red Gregor Paulsson. Stockholm 1950, 1953.
- Åman, A.,* Städer som Karlskoga. Arkitektävlingar 1968:5/6.

Summary

Skyttorp – housing and community development

The importance of railways for the siting of communities and for the structure of building development is striking when one studies the communities and towns of the late 19th century. A goal of railroad construction was, as laid down after lengthy discussions in the parliament thereby, that railways should run through areas which lacked communications and stimulate the growth of industry.

The Uppsala–Gävle railway was opened in 1874. In the same year a lineman's hut was built at Skyttorp and a loading point and wayside halt followed one year later. With the growing importance of the railway the need for a station building became increasingly urgent and the Skyttorp railway station was opened in 1898.

The first wood-working industry in Skyttorp was established fifty years after the advent of the railway. During the first decades of the 20th century housing developments proceeded chiefly on the periphery of the community and it was only in the 1920's that the wood-working industry had a decisive importance for the siting of housing. Additional houses were built in the old

residential area by the road and two new housing areas grew up in the thirties and forties.

If one compares housing in Skyttorp at different periods, it is undoubtedly the sixties and seventies that have been the most expansive period, although during that period the railway had entirely lost its significance. Passenger traffic ceased in 1968 and a couple of years later, in 1970, the goods traffic was also closed down. The railway connection between Uppsala and Gävle is still open, but the trains no longer stop at Skyttorp.

Skyttorp has developed from a community with primarily a limited service function, into an industrial community dominated by the wood-working industries. From the early thirties, when the first industrial enterprises had become firmly established, the population has constantly grown to the present 600 inhabitants and 285 households. The railway has undeniably been of importance for the development of Skyttorp but it is rather the wood-working industry that has been the chief factor.

Den glömda expeditionen

Rolf Kjellström

I Nordiska museets samlingar finns över trehundra tusen föremål. När dessa föremål presenteras brukar det sällan ske med utgångspunkt från föremålets historia, som ofta försummas.

Tre föremål i Nordiska museets samlingar har en delvis gemensam bakgrund, som jag här vill skildra. Föremålen har kommit till Nordiska museet 1896 (inv nr 181.214) respektive 1970 (inv nr 303.114, 303.115). Ett av föremålen har lämnats av fru Lydia Björling och de två andra har jag själv tagit emot den 13 november 1970 i donators hem, dvs hos fru Alfhild Kallstenius. Till det yttre är det inget uppseendeväckande med föremålen. Nr 181.214 är en kappa, eventuellt regnkappa, av grönt kläde. Nr 303.114 är ett delvis sönderrostat fickur, tillverkat av Erik Sundberg. Nr 303.115 är en 6 cm lång nyckel, till vilken är fästad en tioöring som på ena sidan har en förmodad lycko- eller kamratsymbol.

Låt oss nöja oss med denna enkla beskrivning för att istället koncentrera oss på föremålets historia. Härvid stöter vi genast på två namn – där efternamnen är desamma som de ovan nämnda donatorernas – Johan Alfred Björling och Evald Götrik Kallstenius. De tre föremålen är nämligen knutna till en arktisk expedition med dessa två män som deltagare.

Alfred Björling

Alfred Björling föddes i Stockholm 1871. Redan i unga år sägs han ha visat prov på egensinne, viljestyrka och kunskapstörst. Han gick i skola i Norra Real. Hans största intresse i skolan var biologi. I samband med

sina botaniska studier kom han att företa långa vandringar, ibland i ensamhet och i för honom helt okända trakter.

Bestigning av Kebnekaise

Redan tidigt stod det klart att Björlings största intresse var knutet till arktiska upptäcksresor. Som 17-årig skolpojke företog han t ex tillsammans med två skolkamrater en resa upp mot trakterna av Kebnekaise i syfte att försöka bestiga denna höga topp. Resan företogs med järnväg, så långt det nu var möjligt, och sedan gick man.

Från Kaalasluspa roddes man uppför Kalixälven till sjön Paitasjärvi av Hartvig Johansson-Fjellborg. Denne fick sedan tre kronor om dagen för att hjälpa till att bära utrustningen till foten av Kebnekaise. Uppstigningen blev svår, vilket är lätt att tänka sig bl a med tanke på att skolpojkar gick i lappskor, som var varma men som inte gav något fäste. Björling råkade också hamna i en glaciärspricka men fick i fallet tag i ett uppskjutande klippestycke och kunde av kamraterna hjälpas upp ur sin belägenhet.

Efter ett utdraget slit tvingades gruppen att ge upp sina försök att nå toppen. Dels hade dimman kommit, dels halkade man och föll oupphörligt i den djupa snön. På hemfärden till den kåta, där de hade tänkt att övernatta, tvingades de vada över Tarfalaälven, men kom slutligen fram till kåtan, genomvåta ända till midjan, frusna och ömfotade efter 16 timmars vandring. Björling skriver:

Som jag emellertid ville försöka ännu en bestigning, stannade vi hela dagen i lappkåtan för att

hvila oss. Vi torkade därunder våra kläder och skor och beslöto att begifva oss i väg följande morgon vid 4-tiden.²

Vid detta försök avstod en av kamraterna. Även denna gång blev sällskapet genomblött vid vadningen av den mäktiga Tarfala-jokk. Under fortsatta strapatser kämpade man sig uppåt. På 1 420 m höjd finner Björling "Ranunculus glacialis" med mörkröda blommor.³

Efter nästan 13 timmars oavbruten vandring når man så toppen kl. 8 den 9 juli 1889.

I Björlings egen skildring av bestigningen framkommer inga starkare känslor eller reaktioner. Naturbeskrivningar i vanlig mening saknas. Hans beskrivningar utgör snarast kalla konstateranden.

Björling själv trodde att toppen var obestigen, vilket dock ej var fallet, eftersom fransmannen Rabot tillsammans med två följeslagare redan 1883 bestigit den.

Nutidens många Kebnekaisebesökare möter namnet Björling i "Björlings glaciär", som finns inskrivet på kartan, minnande om en 17-årig skolelev, initiativtagare till den första helsvenska bestigningen av Kebnekaise. Händelsen har betecknats som en världssensation. Hur därmed än må vara räcker det att konstatera, att Björling och hans kamrater givit prov på en förvånansvärd målmedvetenhet, tålighet och företagsamhet.

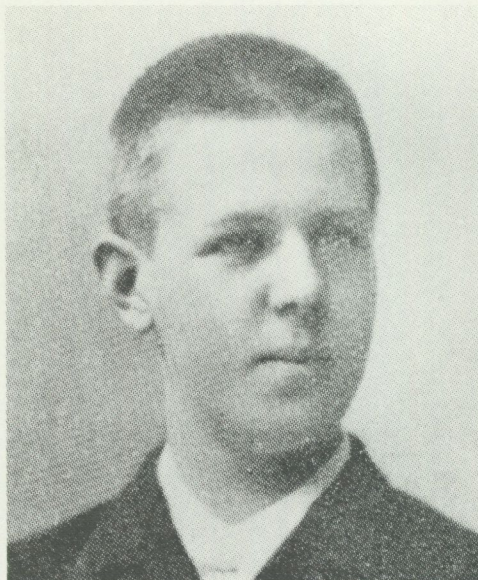
Spetsbergsexpeditionen 1890

1890 avgick en expedition till Spetsbergen under ledning av Gustaf Nordenskiöld. Syftet med expeditionen var att undersöka Isfjordens geologiska förhållanden och fosfatfyndigheter.

Genom ett återbud råkade Björling få komma med i denna expedition. Händelserna här var ej heller utan dramatik. Vid ett tillfälle kom Björling att ensam bli kvar på inlandsisen. Vid sökandet efter honom påträffades en lapp där Björling hade skrivit:

Väntat förgäves tre långa dygn. – Proviant nästan slut. – Söker uppnå kusten vid Dunder (?) Bay. – Om ej, farväl!

B-g^t

Johan Alfred Björling.

Det visade sig att Björlings kompass var gravt missvisande. Han påträffades senare i ett förvirrat tillstånd. Den något snöpliga figur som Björling härvid representerade kom senare att rehabiliteras, då han räddade en kamrat från att störta utför ett fågelberg. Björling hade på expeditionen svarat för huvudsakligen hydrografiska uppgifter. Säkerligen hade resan varit av största intresse för honom.

Björlings grönlandsresa 1891

1891 fortsatte Björling sin målmedvetna skolning till arktisk resenär. På egen hand och för egna medel företog han en resa till Grönland. Första målet var Egedesminde-distriktet på Grönlands västkust. Med båt kom han så vidare till Upernavik, där han hyrde fyra roddare och en liten båt för fortsatt tur norrut. Färden gick mellan drivande isberg och häftiga brottsjöar allt längre mot norr, varvid Björling försökte kartlägga den okända kusten samtidigt som han bedrev botaniska och hydrografiska studier. Vid Holms ö vände man åter söderut.

Evald Götrik Kallstenius.

För sina geografiska insatser under denna expedition har danskarna hedrat Björling med att uppkalla en ö efter honom.⁵ Björling började, för sin ålder, få en arktisk erfarenhet som torde ha få motsvarigheter.

Evald Kallstenius

Evald Götrik Kallstenius var född i Västerвик 1868. Han tillhörde en släkt med konstnärliga och naturvetenskapliga intressen. Evald Kallstenius hade för sin del valt att studera zoologi i Uppsala. Han förefaller att ha varit en lovande forskare. Hans vetenskapliga intressen kombinerades med ett starkt intresse för friluftsliv. Han åkte t ex gärna skidor, var duktig att gå och van att ro långa sträckor.

Grönlandsexpeditionen 1892

Björling hade tagit initiativ till en ny expedition till Grönland 1892, vars syfte var att utforska den okända delen av polarbasängen norr om Nordamerika. Kallstenius

hade kommit med i expeditionen på grund av att en kamrat till Björling lämnat återbud, vilket för Kallstenius innebar att han hade 20 dagar på sig att besluta om och ordna för resan.

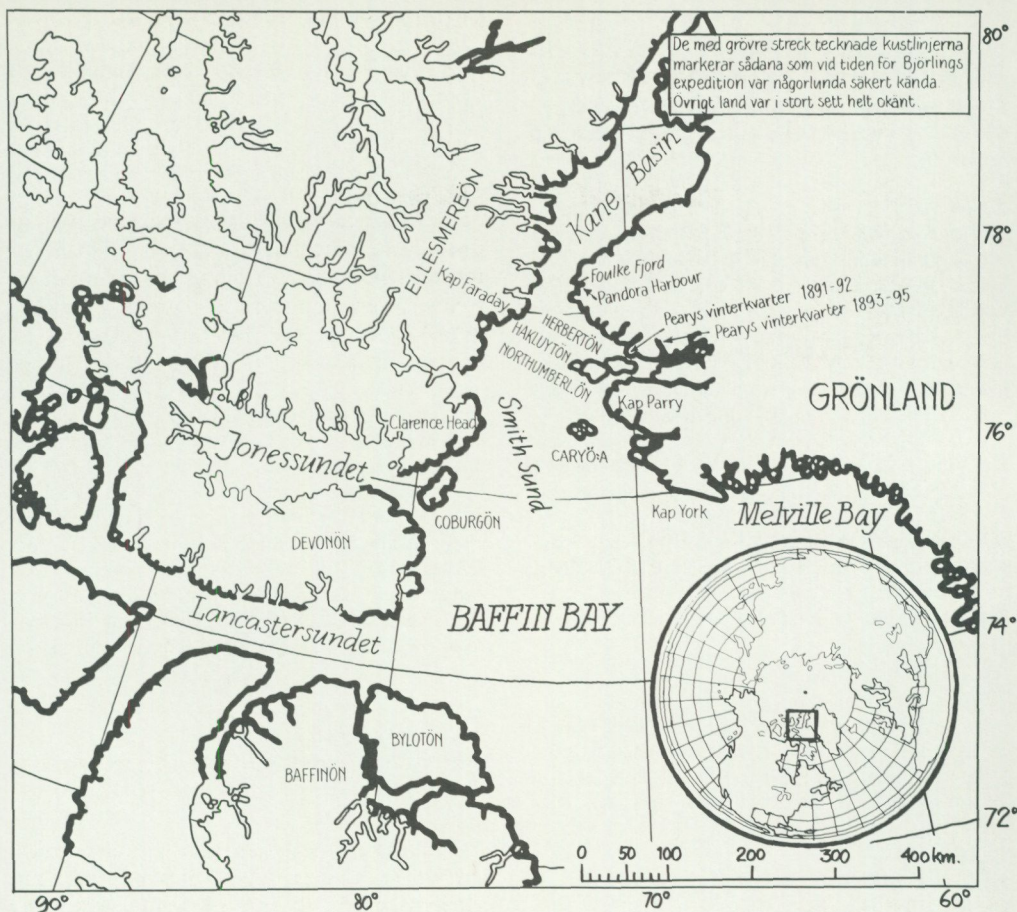
Expeditionen företogs först med båt till Liverpool, dit man anlände den 16 maj. Här inväntade man vidare transport till Newfoundland, som nåddes 1 juni. I S:t Johns företogs så de sista förberedelserna för grönlandsfärden. Den största investeringen gällde inköp av fartyg. Man köpte "Ripple", en skonert på 37 ton. Enligt uppgift skulle fartyget ha betraktats som mindre sjövärdigt, något som emellertid Björling själv senare förnekar i ett brev till den kände polarforskaren A E Nordenskiöld efter att ha tagit sig upp till Grönlands västkust med fartyget. Ryktet om fartygets eventuella brister hade emellertid medfört att Björling ej lyckades få med mer än tre besättningsmän, ett antal som Björling själv tydligen uppfattade som i minsta laget. Av besättningsmännen var styrmannen en dansk vid namn Karl Kann. De två övriga besättningsmännen var engelsmännen Gilbert Dunn och Herbert M:c Donald. Avresan kunde företas först den 24 juni från S:t Johns, vilket var senare än beräknat.

Björling gav varken nu eller tidigare uttryck för sina personliga känslor. Med Kallstenius förhöll det sig på annat sätt. I ett brev författat under resan till Godhavn skriver han:

I dag passerar jag Västerviks latitud — — — Och, kära välsignade ni, vad jag längtar! Ja Gud i himmelen! Ni kan inte förstå det. Och jag har själv inte ens vetat vad hemlängtan vill säga. Men nu vet jag det. Hela min varelse är så att säga genomsyrad av denna längtan, den tränger tvärs igenom alla de nya intrycken och överröstar snart sagt alla de intressanta saker, jag här får uppleva.⁶

Först den 28 juli kunde man ankra upp i Godhavn.

I Godhavn försökte assistent Carstens, tjänsteman vid Nordgrönlands Inspektorat, att övertala expeditionens medlemmar att uppskjuta resan norrut till sommaren efter.

Karta över farvattnen kring nordvästra Grönland och nordöstra Kanada.
Kartan ritad av Anders Wepsäläinen.

Han sköt in sig på att bearbeta Kallstenius, som säkerligen hade funderingar åt olika håll, men vars lojalitet ändå kom att falla utslaget. Han hade lovat Björling att utan förbehåll stå honom bi. Kallstenius var omvitnat ordhållfast. Han tänkte inte heller nu svika något givet löfte, hur det än måtte gå.

Inte heller gick det att övertala kapten Kann. Denne framhöll för Carstens, att han varken kunde eller ville träda tillbaka.

Resan fortsatte alltså. Den 2 augusti seg-

lade man iväg längs isen i Baffins Bay samt över Melville Bay till Cape York.

Att så skedde vet vi av Björlings egna efterlämnade noteringar. Dessa återfanns nämligen i juni året därpå av skepparen på valfångstfartyget "Aurora" i samband med att man upptäckte vraket efter Björlings och Kallstenius skepp "Ripple". De av Björling efterlämnade anteckningarna omfattar tre brevkort samt ett brev. Ett av korten uppmanar medlemmar av nordpolsforskaren Peary's expedition, vilken uppehöll sig i

nordvästra Grönland, att lämna upplysningar om Björblings expedition till Rev. Dr. Harvey i S:t Johns. Det andra kortet är daterat den 17 augusti, liksom övriga noteringar avfattat på engelska, i översättning lydande sålunda:

Besökte Sydöstra Cary-Island d. 16 Aug. 1892. Lämnade Godhavn den 2:e innevarande månad och seglade längs isen i Baffins Bay till den 13:e varpå jag på endast en dag seglade över Melville-bay till Kap York. En östlig storm nära sistnämnda plats drev mig åt väster och jag befann mig vid middagstiden nära Kap Parry från vilken plats jag seglade över till Cary-öarna för att förse mig med livsmedel från engelska proviantdepån.

Detta står skrivet med bläck, men dagen efter har följande tillägg gjorts med blyerts:

Sedan vi tagit ombord provianten från Nares depå, strandade skonerten "Ripple" på södra sidan av denna ö, där ni skall finna oss i ett litet tält. – Ett nytt meddelande skall nedläggas här, innan vi lämnar ön.⁷

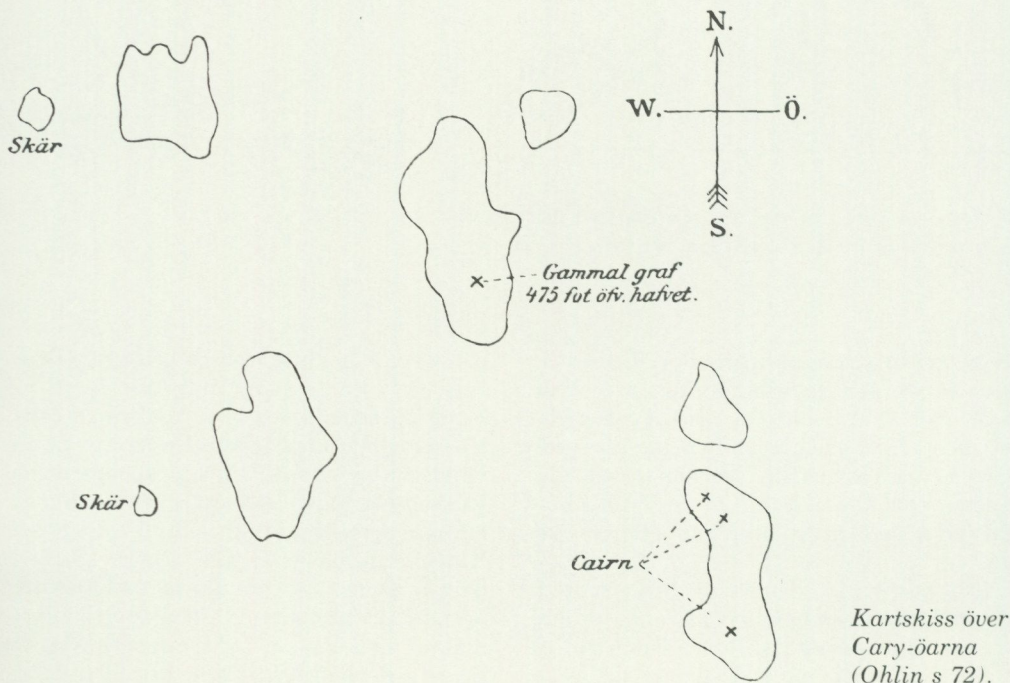
Det tredje kortet lyder som följer:

Sedan jag förlorat fartyget och sålunda blivit tvungen att övervintra, lämnade jag denna ö den 27 aug. för att uppnå Foulke Fjord. Om jag skulle tvingas att därifrån gå till en annan plats skall vidare underrättelser nedläggas i Pandora Harbour. Inberäknat förråden från Nares härvarande depå, hoppas jag hava proviant nog för att uppehålla mig och mina fyra följeslagare till juni månad 1893.⁸

Brevet som är skrivet med blyerts är av följande innehåll:

Till besökare av sydöstra Caryön 1893.

Som ni kan se av mina meddelanden har jag efter förlusten av mitt fartyg försökt att nå Foulke Fjord för att övervintra därstädes, men sedan jag nått Northumberlandson, måste jag av flera skäl avstå från denna färd och återvända till Caryön. Tvingad av dåligt väder att dröja en längre tid på denna ö, anträder jag nu färden till eskimåerna vid Clarence Head eller Kap Faraday å Ellesmerelandet. Som jag hoppas att en valfångare skall

besöka Caryön nästa sommar för att undsätta mig och mina följeslagare, skall jag försöka att åter nå denna ö före den 1 juli. Skulle ingen intill den 15 juli hava kommit hit måste jag om möjligt söka uppnå de danska kolonierna. Därför om ni besöker denna ö senare än den 1 juli och icke finner något meddelande från mig om min resa till de danska kolonierna, skulle jag vara eder mycket tacksam om Ni ville gå till Clarence Head (50 engelska mil härifrån) där jag i ett stenkummel på den östligaste udden skall lämna ett meddelande om mitt och mina följeslagares öden under vintern.

Slutligen vill jag bedja eder sända ett meddelande från mig till professorn, friherre A. E. Nordenskiöld i Stockholm eller till närmaste svenske konsul och tillika underrätta honom om var och när detta meddelande anträffades.

Våra förråder skola, om jag icke kan anträffa eskimåer, icke räcka längre än till den 1 januari, såvida jag ej kan förstärka dem vid någon proviantdepå.

Vi äro nu fem man av vilka en är döende.

Sydöstra Cary-ön den 12 oktober 1892

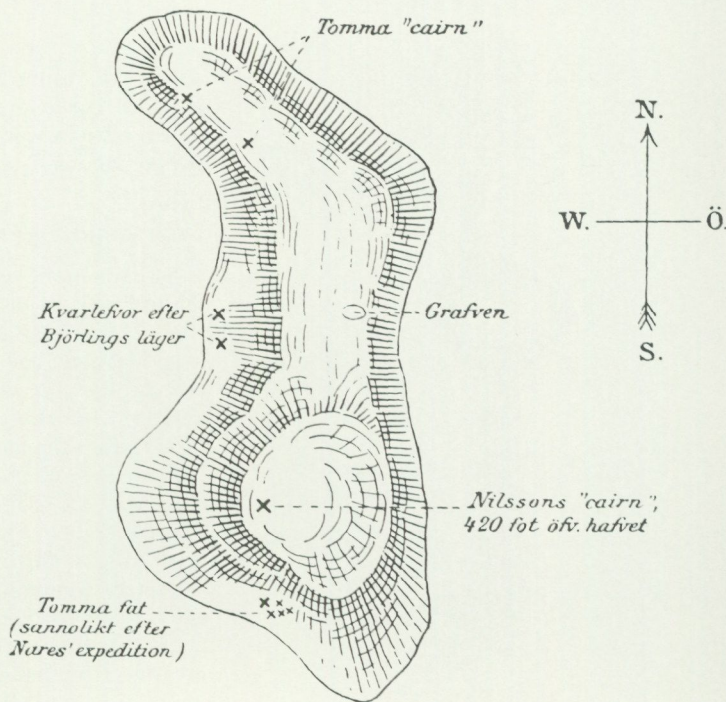
J. A. Björling^s

Dessa handlingar återfanns alltså i juni 1893 av besättningen på "Aurora", men det dröjde fem månader, innan dessa handlingar kom till Stockholm.

"Vi är nu fem man av vilka en är döende" kom att bli de sista orden av Alfred Björlings hand – åtminstone av det material som återfunnits.

Och Evald Kallstenius skriver också hem, till sin far. Det brevet är daterat den 16 augusti och det kom att bli det sista brevet till honom. Liksom i tidigare brev hem är även detta genomsyrat av omtankar om fadern och syskonen liksom längtan efter gemenskapen med dem.⁹

Efter "Ripples" förlisning försökte man alltså att med en skeppsbåt komma norrut, men man tvingades vända tillbaka till Caryön. Vad som var orsaken till det, vet man inte. Vem mannen är, som var döende, vet man inte heller. Björling är som vanligt förtrogen – troligen eftersom för honom uppgiften i sak är oväsentlig. Efter den 12 oktober

Kartskiss över den sydöstra Cary-ön (Ohlin s 73).

vet vi inte vad som hänt med expeditionen.

Uppenbarligen har Björling velat fullfölja sina ambitioner efter fartygets strandning. Hade målsättningen varit att rädda sig själva hade det varit lättast och säkrast att taga sig tillbaka till Grönlands västkust. Även efter den 12 oktober tycks Björling hålla sig till sina ursprungliga expeditionsplaner.

Expeditionens öde blir känt för omvärlden

Tyvärr nådde telegram från Dundee om att "Aurora" funnit "Ripple's" vrak omvärlden först den 14 november 1893, alltså fem månader efter upptäckten och efter det att sommarsäsongen var gången.

Nyckel, till vilken är fästad en 10-öring med en förmodad lycko- eller kamratsymbol. Nordiska museet inv nr 303 115. Foto Bertil Höglund.

Fickur, efterlämnat på Cary-öarna av Evald Götrik Kallstenius. Nordiska museet inv nr 303 114. Foto Bertil Höglund.

För att kunna bistå expeditionens medlemmar borde en undsättningsexpedition ha avgått på våren eller försommaren 1893. Så skedde inte.

Efterforskningar

1894 hade man lyckats resa medel för efterforskningar av expeditionen. Jägmästare Elis Nilsson blev utsedd att försöka utröna expeditionens öde. Nilsson var en hårdför och duglig man med ett rykte om sig att besitta utmärkta personliga egenskaper. Han skulle följa med ett valfångstartyg från Dundee som brukade fara i de vatten som expeditionen hade rört sig i. På grund av mångahanda motigheter blev det emellertid inte Nilsson förunnat att företaga någon omfattande genomgång av Caryön. Nilsson själv var synnerligen ivrig att fullfölja en noggrann undersökning, men tiden medgav inte det, eftersom ju fångstfartyget var ute i andra angelägenheter. I snön nära vrak-

platsen fann han dock, delvis under snön, fragment av anteckningsböcker, segel m m.

Den andre utsedde att leta efter expeditionen var zoologen Axel Ohlin. Han ankom till Caryön den 24 juli 1894 med Peary-expeditionens fartyg "Falcon", vars manskap i en klyfta hittade bl a blomprens, ythåv, fyra näsdukar märkta J. A .B., lösa bokblad, anteckningar, Ripples båda lanternor samt en nyckelknippa, ett igenrostat fickur och klädesplagg. De tre sistnämnda föremålen är just de som ingår i Nordiska museets samlingar.

På östra sidan av ön fann man också en grav, säkerligen efter den av Björling omtalade döende expeditionsmedlemmen. Vem den avlidne var, vet man inte säkert, men vissa ledtrådar har senare kommit i dagen. 1916 besöktes Caryöarna av eskimåforskaren Peter Freuchen, som på den ö som namngivits efter Björling, påträffade graven, varvid han hade möjlighet att konstatera, att den avlidne av tandställningen att döma torde ha varit piprökare. Därmed kunde Kallstenius avfärdas, eftersom han inte rökte, liksom av andra skäl Björling – som varande den här begravde. Freuchen fann vidare:

12 st tomma fyraskålpunds konservdosa "boiled beef", å vilkas etiketter kunde läsas orden:

"Works Kakamn & Co go-?"

rester av minst fyra trälådor

nio hela champagneflaskor, tomma utan korkar

en liten ölflaska

sju samlarglas (s k opodeldok-glas som brukas till plankton)

en del tygrester av strimmigt tyg

rester av ett par kalsonger

förbindningsgas, tändstickor och spik

en bordskniv med vitt benskäft

en vit näsduk, märkt i ena hörnet E K 12 med märckbläck

en russinlåda tom

en handduk med två röda bårder

en svart filthatt, en sko och stycken av en smorlädersstövel

ett par randiga mörkbruna klädesbyxor

rester av diverse köttunnor, porslinsskärvor, konservdosa, glasbitar

en rund träask som till camembertost, men större

en stor icke emaljerad järngryta
en vit blårandig bomullsskjorta
en del svenska, engelska och franska bokrester
(däribland bitar av Greely "Three years of arctic service")

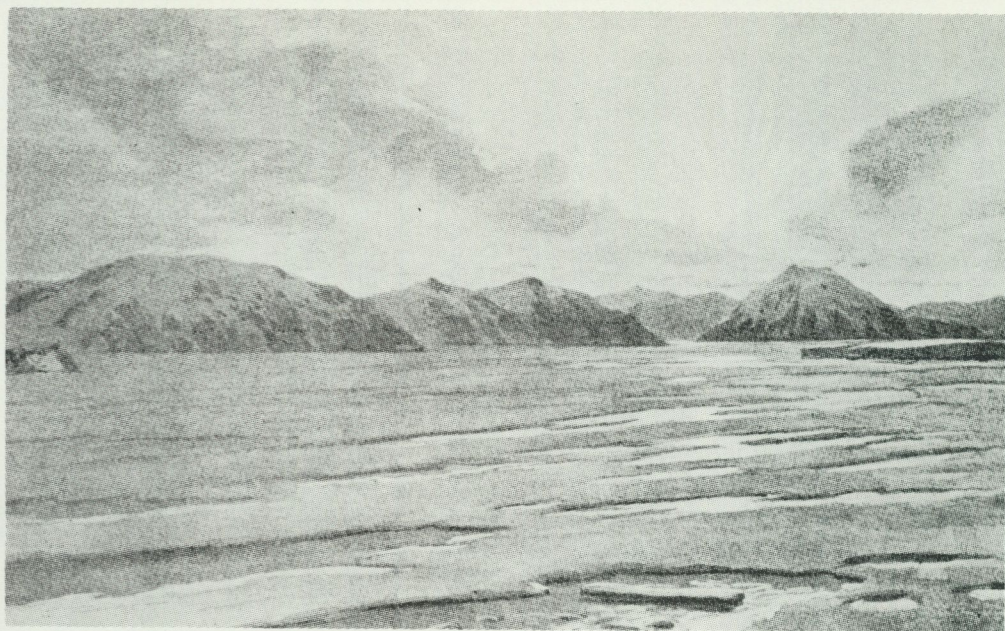
två lock till en liten spis

oxrevben, med periost och brosk noga avskrapat runt om: "som gnagt av hungriga människor".

Vidare konstaterade Freuchen rester av åtskilliga böcker, trälådor, tågstumpar m m infrusna under snön.

Kappa, eventuellt regnkappa, som tillhört Alfred Björling och efterlämnats på Caryöarna 1892. Foto Nordiska museet. Inv nr 181 214.

Clarence Head, dit Björpling hade talat om att försöka taga sig, i midnattsolbelysning (A Ohlin: "På forskningsfärd efter Björpling och Kallstenius, Stockholm 1895, s 112).

Det är den svenske forskaren Torgil Wulff som vidarebefordrar Freuchens iakttagelser i Ymer 1917.¹⁰ (Wulff dog själv av umbäranden, ständig svält och strapatser, uppe på inlandsisen. Han hade funnit sig vara de övriga till last och beslöt därför att genom att själv bli lämnad kvar försöka rädda sina kamrater från döden. Han tog avsked efter att ha dikterat några brev.)

De ovan relaterade efterforskningarna har på sitt sätt bidragit till kunskap om denna expedition, men för alla gäller att de tidsmässigt har varit alltför knappt tilltagna. Jägmästare Nilsson, som verkligen hade ambition att fullfölja sitt uppdrag, fick aldrig någon rejäl chans att göra det. Ohlin var jämte de övriga 16 i sällskapet i land och tycks också ha haft tid att fullfölja efterforskandet men med låg ambitionsnivå. Däremot Peter Freuchen kunde ensam och under synnerligen svåra yttre omständigheter, då han i största hast måste rädda sig från ön, göra en grundlig och effektiv rap-

port innehållande bl a upplysningar om den avlidnes kranium. Sammanfattningsvis måste konstateras att någon grundlig inventering av lämningarna på ön hittills ej kommit till stånd.

Det finns emellertid fler platser att söka på. Björpling hade ju talat om att ta sig till Clarence Head på Ellesmere Island, där han räknat med att träffa på eskimåer – ett antagande som emellertid i sig är tveksamt. Nilsson kom för sin del aldrig fram till Ellesmere Island på grund av issituationen. Ett sällskap tillhörande Pearys expedition gick iland vid Kap Faraday på Ellesmere Island (7 augusti 1894) utan att finna några spår efter den svenska expeditionen. Ohlin var med i gruppen men var aldrig själv uppe på fjällplatån.

Så fortsatte man mot Clarence Head. Ohlin beskriver landskapet kring Clarence Head som kusligt och menar att om Björplings sällskap sökt sig hit kunde de knappast ha valt en mer avskräckande tillflykts-

ort. Det var svårt att ta sig iland och själv var aldrig Ohlin iland vid Clarence Head, trots att det ju var han som hade ansvaret för eftersökandet. Hans kamrater kom emellertid iland men utan att finna några tecken på mänsklig verksamhet över huvud taget.

Vad hände efter 12 oktober 1892?

Vad som efter den 12 oktober 1892 hände den svenska expeditionen vet man ingenting om med säkerhet. Man har naturligtvis spekulerat. En av dem som engagerat sig mest var professorn och alpinisten N A Pallin. Hans forderingar följer ungefär följande banor:

De hos Björling uttalade ambitionerna att försöka söka sig västerut från Caryöarna mot Ellesmere Island kan ha misslyckats på grund av de starka sydgående havsströmmarna med drivis. Det är möjligt att man låtit sig drivas med isen och således hamnat söder om Ellesmere Island. Kanske har man också gjort försök att nå öar, som man kan ha skymtat, t ex Coburgön eller Devonön, men om så skulle skett är det ändå mycket som talar för att man inte mäktat att nå fram till öarna förrän isdriften hade fört dem förbi.

Om de ändå lyckats landa, talar sannolikheten för att det skedde på Bylotön eller Baffin Island.¹¹

Om Pallins teorier är riktiga innebär det naturligtvis att efterforskningarna har skett på fel platser. Besöksfrekvensen i de aktuella områdena har heller inte varit påtagligt stor. Den norske polarresenären Sverdrup hade i och för sig haft möjlighet att 1898–1902 besöka Devon Island och Coburgön, men så skedde inte. Och de aktuella delarna av arktis kring Bylotön och Baffin Island låg vid sidan av polarexpeditioner-
nas gängse vägar.

Naturligtvis kan också expeditionens lilla båt ha gått under och medlemmarna ha drunknat.

Vi vet att expeditionen hade två läger på Caryön och vi vet, att deras förråd var knappa. Att man varit synnerligen nogräknad

med vad som skulle tas med på färden från Caryön är uppenbart. Att som t ex Björling under dessa hårda yttre betingelser oegenlyttigt lämna kvar ett varmt och så ändamålsenligt plagg som den mörkgröna kappan, nu på Nordiska museet, talar sitt tydliga språk. Och efter att ha tagit del av Kallstenius rörande brev till hemmet och hans där så fint uttryckta kärlek till sina syskon och sin far ändå konstatera att han lämnat kvar sin farfarsklocka och nyckel med kamratmärke väcker också mer än förvåning. Alf-hild Kallstenius frågade sig, om det möjligt var en sista hälsning hem.¹² Så kom det i alla fall att bli och familjen bevarade dessa föremål som dyrbara relikter, men man överlämnade dem som sagt 1970 till museet.

Denna ovisshet om expeditionens öde kom att spela en dominerande roll för de berörda familjerna. Evalds bror Gottfrid Kallstenius skriver:

Broder!

Hur många gånger dröja
bland polens isar
än våra tankar!
Var kasta ankar
där stormar plöja
kompassen vilse visar?

Vad döljer sig därovan
bak norrskenslågan
som fladdrigt lyser?
Hur ofta frågan:
Fick du den gåvan
att leva där allt liv förfryser?

Nu ruvar vinternatten
med stjärnevimmel
på jord och vatten,
och alla frågor
likt rimfrost falla
på svarta vågor,
som hopplöst svalla
inunder slocknad himmel.¹³

En som aldrig heller under sitt långa liv slutade att hoppas att få klarhet i sin brors och expeditionens öde var Anna Kallstenius. 1898 skriver hon följande dikt vid juletid:

Kunde jag blott flyga
jag mig skulle smyga
ut i julenatten
Över frusna vatten
skulle jag mig svinga.
Inga dolda makter kunde mig betvinga
på den långa färden
ty mitt hjärtas oro och min längtan bär den.
Solen skickar ut sitt ljus kring vida världen,
så och själen lyfter på den fria färden.
Över frusna vidder sökande den ilar — —
finner blott att allt i dödens tystnad vilar.¹⁴

I jämförelse med den ungefär samtida Andréxpeditionen kom expeditionen med Björling och Kallstenius att röna liten uppmärksamhet. Den kom att bli den glömda expeditionen. Men även om så är fallet, finns det ändå på Nordiska museet tre föremål minnande om expeditionen och den historia som är deras egen.

Noter

- 1 Framställningen i denna uppsats följer Alf-hild Kallstenius skildring i hennes bok *Tragedin i Smiths sund*, Kalmar 1966. A. Kall-

stenius har här objektivt och föredömligt re-
dovisat befintligt material om Björling-Kall-
steniusexpeditionen 1892.

- 2 A. Björling, *Svenska turistföreningens års-
bok*, Stockholm 1890, s 75.
- 3 Senare har blomman återfunnits just i Keb-
nekaismassivet på 1 870 m höjd och på
Galdhöpiggen i Norge på 2 370 m höjd. Be-
träffande Björlings färgiakttagelse på blom-
man torde också vita nyanser ha funnits på
platsen. Se Gjärevoll & Jørgensen, *Fjällflora*,
Stockholm u å.
- 4 A. Kallstenius, s 30.
- 5 Amdrup m fl, *Grönland i Tohundreaaret før
Hans Egedes Landing*, Köpenhamn 1921,
tavla X 1 a.
- 6 A. Kallstenius, s 76–77.
- 7 A. Kallstenius, s 84.
- 8 A. Kallstenius, s 84–85.
- 9 A. Kallstenius, s 85.
- 10 T. Wuff, *Den andra Thule-expeditionen till
Nordgrönland*. Ymer 1917. Stockholm 1918,
s 177.
- 11 A. Kallstenius efter Pallin, s 154 f.
- 12 A. Kallstenius, s 159.
- 13 G. Kallstenius, *Monologer*, Stockholm 1929,
s 24–25.
- 14 A. Kallstenius efter Anna Kallstenius, s 154.

Summary

The forgotten expedition

Three objects in the collections of the Nordic Museum are associated with a Swedish expedition under the leadership of Alfred Björling and Evald Kallstenius in 1892. These objects — a key, a watch and a coat — were discovered on the Carey Islands off the west coast of Greenland. They had been left there after the expeditions' vessel had sunk and the expedition had left the Carey Islands in the attempt to pursue its original plan.

What actually happened to the members of the

expedition after their call at the Carey Islands is not known. They had planned to attempt to reach Ellesmere Island, but it is doubtful whether they succeeded. The fate of the expedition remained unknown. The expedition also fell into oblivion and became the "forgotten expedition".

But at the Nordic Museum there are nevertheless three objects in commemoration of the exhibition and with a history which is its own.

Från banvakt och banarbetare till besiktningsman och maskinoperatör

Karin Lindvall

Arbetsuppgifter på banan

Ett järnvägsspår måste ständigt inspekteras och underhållas. De jord-, sand och grusmassor som bildar banvallen skall hållas väl dränerade. Banvallen och den bädd av grus eller makadam som ligger överst på banvallen, den s k ballasten, måste hållas ren från ogräs och busk. Växtligheten kan underminera spåret och på bangårdar utgöra en halkningsrisk. Olika delar av spåret – sliprar, räler, fästnanordningar mellan räl och sliper, skarvjärn mellan sliprar samt andra små detaljer – måste kontrolleras och vid behov bytas ut. Två gånger om året, vår och höst, görs en noggrann kontroll av spårets läge. Förr sköttes spårlägeskontrollen av banvakterna. På 1920-talet infördes en särskild mätvagn med mätapparatur, vilken genomkorsar landet och avger diagram ur vilka spårläget kan utläsas. Sedan 1940-talet finns också en speciell grupp yrkesmän, de s k kurvmätarna, vilka utför kompletterande spårlägesmätningar. Spåret förskjuts alltid mer eller mindre i höjd- och sidled. Dessa förskjutningar måste rättas till för att tåggången skall förbli lugn, jämn och säker. Spårreglering eller spårjustering är ett omfattande årligt återkommande arbete inom banunderhållet. Höjdfel i spåret avhjälps genom att räler med vidhängande sliprar lyfts och ballasten komprimeras, stoppas, så att spåret blir jämnt. Proceduren kallas justeringslyft. Lyfts spåret högt och nytt ballastmateriel tillförs talar man om höglyft, som görs när felen i spåret är många och stora eller då ballasten packats ihop för mycket och behöver bytas ut. Fel i

spårets sidled åtgärdas genom baxning, dvs sedan rälererna lossats från sliprarna skjuts rälen i rätt läge.

Rälsbrott är en allvarlig sak, som besiktnings- och underhållspersonal vid järnvägen är särskilt uppmärksam på. Eventuella rälsbrott klaras av genom att den skadade rälsen byts ut eller lagas. Förfarandet med lagning utvecklades på 1940-talet och utförs med hjälp av svetsning av specialutbildade spårsvetsare.

På vintern kan spåret "frysa upp", dvs lera i banvallen fryser och orsakar tjalsskjutning så att spåret blir ojämnt. Detta avhjälpas genom s k kilning, dvs man pallar under rälsen med träbitar mellan de knölar uppfrysningen orsakat i ballasten. Genom att man, sedan 1930-talet, grävt ur det tjalsskjutande materialet i banvallen och ersatt det med sand och grus på allt fler banor har kilningsarbetet med tiden avtagit i omfattning. Problemen med uppfrysning har också minskats genom att spåret isolerats med ett lager gamla sliprar eller, sedan 1970-talet, med skumplastskivor, under ballasten. Vintertid kräver snöröjning mycket arbete.

Alla delar och små konstruktionsdetaljer i spåret måste sitta ordentligt fast, vilket skall kontrolleras och vid behov åtgärdas – skruvar och muttrar dras åt, spikar eller andra befästningsanordningar slås fast m m. I gammaldags spår används rälsspik för befästning av rälererna i sliprarna. På 1950-talet började man använda olika typer av klämbefästningar i samband med införandet av betongsliprar och helsvetsad skarvlös räls på huvudbanorna.

Arbete och arbetsorganisation före 1950-talet

Det omfattande arbetet med banunderhållet organiserades och bedrevs på i stort sett samma sätt ända till 1950-talet. Det sköttes lokalt på banmästaravdelningar i enlighet med direktiv från regionala och centrala förvaltningsorgan. Vid början av 1950-talet fanns 331 banmästaravdelningar i landet med en sammanlagd personalstyrka på nära 13 000 personer.¹ En banmästaravdelning hade i ledningen en banmästare, vilken hade en eller flera banförmän till hjälp med att planera underhållsarbetet, fördela personal och resurser på olika arbetsuppgifter, utöva kontroll av arbetet och bära huvudansvaret för spårens framkomlighet och säkerhet inom avdelningen.

Avdelningens område var uppdelat i banvaktssträckor. För varje sådan sträcka ansvarade en banvakt, som bodde vid sträckan i tjänstebostad – banvaktsstugan. Sträckornas längd varierade, från två till åtta eller nio kilometer beroende på spårstandard, trafikintensitet m m. Vanligen rörde det sig om tre eller fyra kilometer. Ursprungligen var sträckorna kortare, men de förlängdes något under 1920- och 30-talen, varvid även antalet besiktningar per dag inskränktes. På 1930- och 40-talen inspekterade banvakten sin sträcka varje morgon. På sin trampdressin färdades han längs hela sträckan, noterade eventuella brister, satte fast lossade spikar och skruvar, rensade bort skräp och utförde andra sådana smärre åtgärder, vilka inte krävde större arbetsinsats eller verktygsutrustning. Allvarliga fel som direkt hotade tågsäkerheten, t ex rälsbrott, måste avhjälpas omedelbart. Banvakten fick då stoppa eventuella tåg och skyndsamt bege sig till sin stuga för att per telefon meddela sig med banmästaren, som skickade ut materiel och banarbetare, vilka tillsammans med banvakten på en gång iordningställde banan i farbart skick igen. Sådana allvarliga fel hörde dock inte till vanligheterna. Mestadels kunde banvakten vid sin besiktning nöja sig med att notera felen för att senare

på dagen eller vid annat lämpligt tillfälle återkomma och åtgärda dem. Smärre underhållsarbeten som byte av skarvjärn, spik, enstaka sliprar och andra spårdelar, små lyft vid skarvar, kilning och ogräskyffling utförde banvakten inte sällan ensam. Oftast hade han dock en eller två banarbetare till hjälp.

Banvakter, banförmän och banmästare var ordinarie järnvägstjänstemän med trygg statlig anställning. Banarbetarna däremot hade inte denna trygga ställning. Under säsongen april–november anställdes stora skaror av banarbetare. Under vintermånaderna krävde banunderhållet betydligt mindre personal då det i stort sett inskränkte sig till kilning och snöröjning, varför SJ helt enkelt permitterade det stora flertalet av banarbetarna vintertid. Trots de urusla anställningförhållandena återkom samma banarbetare år från år och utgjorde en SJ trogen arbetarstam.

Banarbetarna lydde under banmästaren. Han planerade deras arbete och fördelade de enskilda arbetsuppgifterna dem emellan. Vanligen arbetade en eller två banarbetare så gott som ständigt hos en viss banvakt, som då fungerade som lagbas samt ansvarade för sin och banarbetarnas säkerhet. Dessa banarbetare, som ofta bodde vid eller i närheten av banvaktssträckan, begav sig varje morgon till ”sin” banvakt och arbetade hos denne till dess de fick andra order från banmästaren. Banmästaren tog oftast dagligen kontakt med banvakterna, och någon eller några gånger i veckan gav han sig på sin motordressin ut på linjen för att inspektera banan och kontrollera hur arbetet förlopte och utfördes.

Banvakten och ”hans vanliga” banarbetare satte en ära i att hålla sin sträcka väl-

Kilning av spåret på Malmbanan i Lapp-land vid mitten av 1950-talet. Banvakten siktar in rätt spåräge och banarbetaren lyfter rälen i enlighet med banvaktens anvisningar, varefter rälen pallas under med träbitar. Kilning var en vanlig arbetsuppgift på vintern. Foto SJ bildarkiv.

Banvakt med familj vid sin banvaktsstuga på Malmbanan i Lappland. Mitten av 1950-talet. Foto SJ bildarkiv.

skött, och även om banvakten bar huvudansvaret kände man ett gemensamt ansvar för sträckan. Banvakterna nästan tävlade sinsemellan om vem av dem som hade den mest välskötta sträckan. Sträckan skulle inte bara var framkomlig och säker, utan nästan ömsint och pedantiskt putsad och vårdad. Banvakterna var yrkesmän med en ofta utpräglad yrkesstolthet. Denna yrkesstolthet manifesterade sig också i åtgärder som hade ringa praktisk nytta, men vilka utgjorde bevis på ens yrkeskunnighet. Så brukade banvakterna tex dra upp en rits i ballasten längs med sliperändarna – det var inte nödvändigt, men det såg snyggt ut och det visade att man var en riktig banvakt. Vid början av 1950-talet berättade en banvakt i radio om sitt arbete och han avslutade programmet med orden:

Banvakten blir med tiden mycket intim med sin banstump, han kan den in i minsta detalj och vet på pricken hur lynnig den är, såväl sommar som vinter. Den har sina speciella problem, som det är hans sak att hålla tummen på. Och han vill helst pynta sin sträcka så fin som möjligt, den blir något levande och tillgivet för honom, något av hans egen tillhörighet.²

En banvakt hade stort ansvar och han arbetade självständigt i enlighet med egna initiativ och planer. Han hade helt kontroll över det egna arbetets planering och utförande och han hade överblick över allt som hände på eller med hans sträcka.

Vissa banarbetare arbetade således mestadels hos en viss banvakt, men en större eller mindre del av en banmästaravdelnings banarbetarkår "gick på bangård" och stod varje morgon till banmästarens förfogande

för dagens arbetsuppgifter vid bangårdar och spår. Det kunde gälla byte av växlar, ogrässkyffling, buskröjning, fastighetsunderhåll, skötsel av gångtunnlar, vägövergångar och planteringar, uppstapling av materiel, dikesgrävning m m. Lagsammansättning och lagstorlek bestämdes av banmästaren från dag till dag, och ibland fick banarbetarna arbeta utan och ibland med lagbas – reservbanvakt utan egen sträcka eller banförman. Att arbeta hos en viss banvakt hela tiden ansågs bland banarbetarna som bättre, friare och mer ansvarsfullt än att "gå på bangård". När personalkrävande arbeten skulle utföras, såsom gruslossning, lossning av sliprar eller annat materiel i större mängd, inkallades ofta alla banarbetare, alltså även de som vanligen arbetade hos en banvakt. På varje banmästaravdelning fanns också ett antal yrkesarbetare som snickare, smeder, rörmokare och spårsvetsare.

Vid behov organiserades större arbetslag för längre eller kortare tid. Det gällde framför allt de större arbetskrävande spårbytes- och spårregleringarbetena. Varje säsong

skedde lyft, baxning, omspikning och slipersbyte på hela banmästaravdelningen. Vissa år skedde rälsbyte. Arbeten för att förbättra spårets standard som urgrävning av tjälskjutande material ur banvallen eller makadamisering organiserades på samma sätt. (Makadamisering innebär att grusbalklast byts mot makadamballast, som gör att spåret tål högre påfrestningar och dräneras bättre. Makadam togs i bruk på vissa delar av huvudlinjerna på 1930-talet och har sedan dess successivt fått ersätta grusbalklasten på allt fler banor.) Under säsongen organiserades på varje banmästaravdelning ett eller flera större lag bestående av tio till tolv man eller något färre beroende på arbetets omfattning. Likaledes varierade, allt efter arbetets art, den tid under vilken laget hölls ihop och arbetade med en viss uppgift – från ett par veckor till flera månader. Laget leddes ibland av en särskild lagbas. Ibland fick respektive banvakt fungera som lagbas allteftersom laget förflyttade sig över banvakssträckorna inom avdelningen.

Bland banarbetare fanns en uttalad önskan att få delta i större lagarbeten. För

Ett banarbetarlags arbete år 1952 vid en växel på banan Örebro-Ervalla kontrolleras av banmästare och banvakt. Foto SJ bildarkiv.

Slipersbyte på Malmbanan i Lappland vid mitten av 1950-talet. Foto SJ bildarkiv.

dessas utgick nämligen ackordslön och arbetarna hade alltså vid lagarbetena möjlighet att förtjäna lite mer än vanligt. Vid andra tillfällen utgick timlön. Detta förhållande skapade otrivsel och splittring bland banarbetarna. De delades upp i ett A-lag och ett B-lag bestående av de vana och starka arbetarna resp de nyanställda och de som inte orkade med den mycket högt upptrivna arbetstakt ackorden framtvingade. För banmästaren var det en självklarhet att till ackordsarbeten välja dem bland banarbetarna som han visste skulle arbeta snabbt och hårt och få mycket gjort på kort tid. Denna gallring skedde med arbetarnas, eller rätterligen de utvalda ackordsarbetar-

nas, goda minne. Man ville inte ha med kamrater som inte orkade hänga med i takten i ackordslagen eftersom ackorden, utom för slipersbyte, utgjordes av gemensamma lagackord. Även om ackordsvolymer ökade avsevärt under 1950- och 60-talen kvarstod dessa problem så länge ackord förekom. Ackordlöner utgick endast till banarbetarna och inte till de fasta tjänstemännen, vilka hade månadslön.

Banunderhållet krävde många arbetare, eftersom alla arbeten utfördes manuellt med hjälp av enkla handverktyg – spett, spade, fyllhammare, klosspett, rälshammare, skyffeljärn, busklike. Det krävde ansenliga kroppskrafter hos sina utövare och det

var mycket tungt och fysiskt krävande. En ny sliper för normalspår vägde 70–80 kg, en gammal uttjänt sliper som legat i spår och dragit åt sig väta uppåt 100 kg och en räl mellan 300 och 600 kg beroende på vilken typ av räler som användes. (De äldre rälerna var ganska korta och lätta, ca tio meter och 300 kg. Efter hand började SJ använda allt längre och tyngre räler, 20 meter och uppåt 600 kg.) Allting bars och lyftes med kroppskraft. Lyftanordningar infördes först på 1950-talet, framtvingade av övergången till dels tyngre räler, 40 meter långa och vägande ca två ton, och dels tunga betongsliprar (ca 250 kg) på huvudbanor.

Som exempel på hur arbetet mer i detalj tedde sig före 1950–60-talen kan beskrivning av slipersbyte och justeringslyft tjäna.

Varje år prickade banvakten ut dåliga sliprar och sedan kom ett banarbetarlag och bytte dem. På trallor transporterades nya sliprar ut och lastades av utefter spåret. I laget om fyra till sex man samt lagbas arbetade varje banarbetare vanligen för sig och räknade själv antalet utbytta sliprar per dag och erhöll individuellt ackord för dessa. Slipersbyte var ett omfattande arbete, som man fick hålla på med långa perioder varje år. Det ansågs bland banarbetarna som

ett bra arbete, eftersom det var ackordsatt, men det ansågs också vara det värsta slitgörat inom banunderhållet. Det första man gjorde var att bryta upp spåret, dvs lossa rälsspikarna med klospett så att räls och sliprar låg lösa. Med spade och fyllhammare grävde arbetaren en ränna eller ett tråg längs med den gamla slipern i ballasten, varefter han med spett baxade ned den gamla slipern i detta tråg. Han drog ut den gamla slipern med timmersax, grävde ur rännan i ballasten ordentligt och drog in den nya slipern. Därefter fyllde han igen tråget med ballast och stoppade ballasten med en rak spade, dvs komprimerade ballasten under och omkring slipern så att denna kom i rätt läge samt jämnade till sist till ballasten. Efter banarbetarna kom banvakten och spikade med rälshammare fast rälerna vid sliprarna igen samt kontrollerade banarbetarnas arbete.

Vid justeringslyft arbetade fem eller sex banarbetare under ledning av särskild lagbas eller banvakt. Arbetet var ett rent lagarbete för vilket banarbetarna erhölet gemensamt lagackord. Banarbetarna fördelade de olika arbetsuppgifterna sinsemellan som det passade dem. Lyftarbasen hade sina speciella arbetsuppgifter. Medelst en typ av

Banarbetarlag under ledning av banvakt arbetar med justeringslyft på Lidköpings-Håkanstorps järnväg troligen på 1910-talet. Fram till 1940-talet lyftes spåret med hjälp av en slags hävstänger kallade livar och stoppades med spade. Foto SJ bildarkiv.

Justeringslyft på Malmbanan i Lappland vid mitten av 1950-talet. Banvakten avgör med ögonmått hur mycket banarbetarna med hjälp av domkraft ska lyfta spåret så att det blir jämnt. Foto SJ bildarkiv.

hävstång, s k liv, lyfte banarbetarna rälsen med vidhängande sliprar så högt lyftarbasen angav och fixerade spåret provisoriskt. På 1940-talet ersattes livarna med mekaniska domkrafter. Lyftarbasen låg på knä en bit framför banarbetarlaget och kikade utefter rälskanten och avgjorde på så sätt med ögonmått hur mycket spåret skulle lyftas. Detta krävde stort yrkeskunnande och erfarenhet, och lyftarbasen måste kunna avgöra mycket små höjdskillnader för att spåret skulle bli bra. Sedan spåret lyfts till rätt läge stoppade banarbetarna spåret – ”stod och stampade på en spade” som en banarbetare uttryckt saken. Man använde

en rak stålspade eller hellre en rak träspade vid stoppningen, som definitivt fixerade spåret i rätt läge. Lyftarbasen kontrollerade arbetet, och sedan han förvässat sig om att spårläget återställts korrekt förflyttade han och laget sig gående vidare utefter banan.

Arbete och arbetsorganisation sedan 1950-talet – förenkling, arbetsdelning, centralisering och mekanisering

Det beskrivna sättet att organisera och bedriva banunderhållet ansågs av SJ-ledningen, och framför allt av SJ:s år 1942 bildade särskilda rationaliserings- och ar-

betsstudieavdelning (organisationsavdelningen), som orationellt och alltför personalkrävande och därmed för kostnadskrävande. På 1940-talet, men främst under de nästföljande decennierna, igångsattes omfattande rationaliseringar vid SJ inom alla grenar av verksamheten. Sedan 1930-talet, då de första rationaliseringsåtgärderna vidtogs inom SJ, betraktades SJ av statsmakterna som ett affärsverk, vilket skulle drivas i enlighet med företagsekonomiska principer. Med samma metoder som inom all kapitalistisk produktion skulle företags lönsamhet förbättras. I det för järnvägarna allt kärvare klimatet på transportmarknaden under efterkrigstiden tvingades SJ till betydande rationaliseringar av verksamheten, med konsekvenser för både anställda och allmänhet. Koncentration och centralisering av verksamheten (inkl bannedläggningar), förenkling av arbetsmetoder, arbetsdelning och specialisering, mekanisering och i vissa fall automatisering har präglat efterkrigstidens utveckling inom SJ. Personalen har minskats kraftigt från 73 700 år 1951 till 37 800 år 1979.³ Organisationsriska rationaliseringsåtgärder har gått hand i hand med teknologiska åtgärder.

Inom banunderhållet har, liksom inom resten av SJ, arbete, arbetsorganisation och arbetsförhållanden förändrats radikalt. Med syfte att utarbeta nya arbetsmetoder och arbetsformer igångsatte organisationsavdelningen omfattande arbets- och tidsstudier av banunderhållsarbetet på 1940-talet. De första försöken med mekanisering av arbetet gjordes. Mycket arbete lades ned på tidsstudier för ackordsättning. Tidsstudierna med sin förmenta vetenskaplighet gav arbetsgivaren total kontroll över prestationsbedömning och tidsåtgång för olika arbeten. I första hand tidsstuderades de stora arbetena på banan, för vilka ackord redan utgick, men tidsstudierna kom snart även att omfatta andra arbetsuppgifter. Ackordsvolymen ökade successivt men främst vid slutet av 1950-talet och början av 1960-talet, till stor del då beroende på banarbetarnas fackliga företrädares aktiva insats för detta. Ackord, som tvingar arbetar-

na att själva medverka till ökad arbetsintensifiering och arbetshets, uppfattades alltså som något eftersträvansvärt både av arbetsgivare och arbetare eller åtminstone av deras fackliga organ.

Organisationsavdelningens arbete gav underlag för rationaliseringsåtgärder. År 1952 togs det första stora steget mot vad företagsledningen ansåg vara ett rationellt banunderhåll. Då genomfördes en ny banbevakningsordning, vilken innebar att banvaktssträckorna förlängdes avsevärt. De kortaste sträckorna, på hårt trafikerade dubbelspår, blev fem kilometer och de längsta tolv kilometer. Antalet banvakter, eller, som de kom att kallas, sträckvakter, blev alltså betydligt mindre. De banvakter som förlorade sträcka blev mer direkt underställda banmästaren. Tidigare hade de ansvarat för och planerat sitt arbete självständigt i samråd med banmästaren. Nu fick de "friställda", rätterligen omplacerade, banvakterna arbeta ensamma eller för det mesta som lagbasar för banarbetare i enlighet med banmästarens beslut dag från dag. Den helhet och översikt en banvakt med egen sträcka hade i sitt arbete gick förlorad för de "friställda" banvakterna. De förlorade också det direkta ansvaret för tåg-säkerheten. Förändringen var alltså kännbar och med sträckan försvann också mycket av arbetsglädjen och yrkesstoltheten. I framtiden skulle ännu fler banvakter få uppleva denna försämring av arbetsförhållandena. En av de genom 1952 års banbevakningsordning "friställda" banvakterna berättar:

Det kändes underligt. Man var van att sköta sin banbit, ha ansvar för den. Sedan blev man skickad till olika platser och då var det bara ett jobb att sköta. Det var skönt på sätt och vis att slippa så stort ansvar, men det kändes konstigt. Stoltheten över sträckan försvann. Till en viss del kände man sig nedvärderad när man inte hade sträcka längre, men å andra sidan fick man ansvar genom att det blev mer stora jobb och fler kompisar att ta hand om. I viss mån fick man en annan ställning som arbetsledare. Men många banvakter som blev utan sträckan tyckte att nu har man ingen uppgift här, utan det är bara att gå och göra vad de säger åt en.⁴

För banarbetarna innebar den nya ordningen inte så kännbara förändringar. Ett färre antal banarbetare fick fortsätta att arbeta hos en viss banvakt, medan ett större antal fick "gå på bangård". Den fasta arbetsgemenskap som många banarbetare och banvakter tidigare hade haft blev ett färre antal förunnat. Lagarbeten under lagbas ledning ökade i omfattning, men lag och lagbas växlade dag från dag eller från vecka till vecka beroende på arbetsuppgifterna. Den nya banbevakningsordningen medförde ingen större förändring av banpersonalens stationering. De "friställda" banvakterna bodde kvar i sina stugor. Redan tidigt på 1950-talet började dock SJ koncentrera den lokala administrationen och banmästaravdelningarna blev färre och större, vilket medförde viss personalomflyttning om än ännu i mindre omfattning.

SJ-ledningen och organisationsavdelningen ansåg dock inte den nya banbevakningsordningen som en tillräckligt kraftfull och effektiv rationaliseringsåtgärd. Efter utredningsarbete igångsattes därför 1958 försök med s k förenklad banbevakning på ett flertal banmästaravdelningar. 1962 ansågs tiden mogen att genomföra den förenklade banbevakningen i hela landet. Den innebar att banvaktens/sträckvaktens arbete slopades helt. Sträckvaktens arbete delades upp på dels besiktningsmän och dels banarbetarlag med lagbas.

På varje banmästaravdelning kom vanligen två, ibland tre, besiktningsmän att sköta inspektion av spåren inom avdelningen. Varje besiktningsman fick alltså ett stort spårområde att enbart besiktiga, enligt en av banmästaren upprättad arbetsplan så att varje banbit inspekterades ungefär en gång i veckan. Besiktningsfärderna utfördes på trampdressin och besiktningsmannen noterade eventuella fel och brister på banan i ett särskilt besiktningsprotokoll, vilket lämnades till banmästaren varje dag. Banmästaren planerade sedan underhållsarbetet och fördelade personal på de olika arbetsuppgifterna. Upptäckte besiktningsmannen under sin inspektion allvarliga fel på banan fick han givetvis, lik-

som banvakten tidigare gjort, meddela sig omedelbart med banmästaren, vilken skickade ut erforderlig personal och materiel. I arbetet med att avhjälpa fel deltog inte besiktningsmannen. Han skulle enbart besiktiga banan samt eventuellt skruva åt lossade skruvar eller spika fast en lossad spik. Besiktningen av banan organiseras fortfarande på detta sätt.

Underhållsarbetet sköttes av dels större banarbetarlag med lagbas och dels mindre underhållspatruller med lagbas. De stora lagen hade fast personal och arbetsledning under sommarhalvåret och hade att utföra de större spårbytes- och spårregleringsarbetena samt eventuella andra större arbeten som plattformsombyggnader, större dräneringsarbeten m m. Storlagen arbetade inom en eller flera banmästaravdelningar och på grund av detta och det faktum att banmästaravdelningarna blivit ganska stora, tvingades lagmedlemmarna inte sällan till bortvaro från hemmet i veckorna. Det resterande banunderhållet, alla de smärre uppgifterna, sköttes av små underhållspatruller inom varje banmästaravdelning, dvs av de lagbasar och banarbetare som ej kom att ingå i storlagen. De fick gå kvar på avdelningen och bildade lag allt efter vad arbetsuppgifterna krävde och banmästaren bestämde.

Den nya arbetsorganisationen innebar att ca 1 500 sträckvakter omflyttades. 325 av dem blev besiktningsmän och resten blev lagbasar eller i vissa fall vanliga lagmedlemmar (men med bibehållen lön och fast anställning). De år 1952 "friställda" banvakternas öde fick alltså delas av många. Den självständiga banvakten med stort ansvar och kontroll över arbetet ersattes av specialister och arbetsgivaren fick en mer direkt kontroll över arbetet och dess planering. För banarbetarna medförde den nya arbetsorganisationen också betydande förändringar. Den variationsrikedom som tidigare kännetecknat arbetet gick till viss del förlorad. Detta gällde framför allt för storlagsmedlemmarna. Inom storlagen, liksom i de senare tillkomna distriktslagen, kom arbetet att delas upp på de olika medlemmar-

Genom rationaliseringarna vid SJ har banvakterna försvunnit och banvaktsstugorna sålts eller rivits. Auktion på banvaktsstuga i Sörmland år 1968. Foto SJ bildarkiv.

na och var och en fick ett mindre antal arbetsuppgifter att handha.

Underhållet av de makadamiserade bannorna i södra och mellersta Sverige ansågs möjligt att rationalisera och förenkla än mer, eftersom makadamiserat spår kräver mindre underhåll än ett spår med grusbalklast. Efter försök på slutet av 1950-talet övergick man där, under 1960-talets början, till sk periodiskt underhåll. Förutom årlig spårreglering (lyft och bax) och smärre underhållsåtgärder som kontroll av spik och skruvar och åtgärdande av fel vilka direkt hotade tågsäkerheten, som t ex lagning av

rälsbrott, inskränktes underhållet till stora sk sexårsrevisioner. Vid dessa byttes alla spårdelar inklusive ballast ut, större dräneringsarbeten vidtogs liksom i de flesta fall spårförbättringar som inläggning av betongsliprar och helsvetsad räls. (Före 1967 användes 40-metersräler som svetsades ihop ute i spåret. 1967 infördes 360-metersräler som handhas helt maskinellt och som svetsas ihop ute i spåret.)

Det periodiska underhållet sköttes av stora lag om trettio till fyrtio man, med hjälp av en stor maskinpark. Varje sådant stort arbetslag arbetade inom det geogra-

fiiskt stora område som utgjorde ett s k banddistrikt och som bestod av ett större antal banområden/banmästaravdelningar. Lagen kallades för distriktslag. Eftersom arbetet utfördes inom ett så stort område måste distriktslagens medlemmar bo på annan ort än hemorten i veckorna. De bodde då i bostadsvagnar. Varje distriktslag bestod av flera små lag med specialiserade arbetsuppgifter.

Förr bildade banmästaravdelningarna i en viss begränsad landsända s k bansektioner (1955 25 st),⁵ som utgjorde ett regionalt förvaltningsorgan för banunderhållet. Ovanför bansektionerna fanns ännu ett regionalt organ, nämligen distriktet. Distriktet var organ för all SJ-verksamhet inom en större region. 1963 genomgick SJ en stor omorganisation, vilken innebar en kraftig koncentration av förvaltningen och verksamheten, både regionalt och lokalt. Både de gamla distriktet och sektionerna försvann och ersattes av åtta trafikdistrikt, åtta banddistrikt och sex verkstadsregioner. Banddistriktens huvudorter blev Malmö, Göteborg, Norrköping, Örebro, Stockholm, Gävle, Sundsvall och Luleå. Banmästaravdelningarna kom att efter omorganisationen kallas banområden och blev betydligt färre till antalet. 1964 fanns 132 banområden.⁶ Successivt sedan dess har den lokala förvaltningen koncentrerats än mer och idag finns bara 77 banområden i hela landet.⁷ Denna centralisering har medfört stora personalomflyttningar.

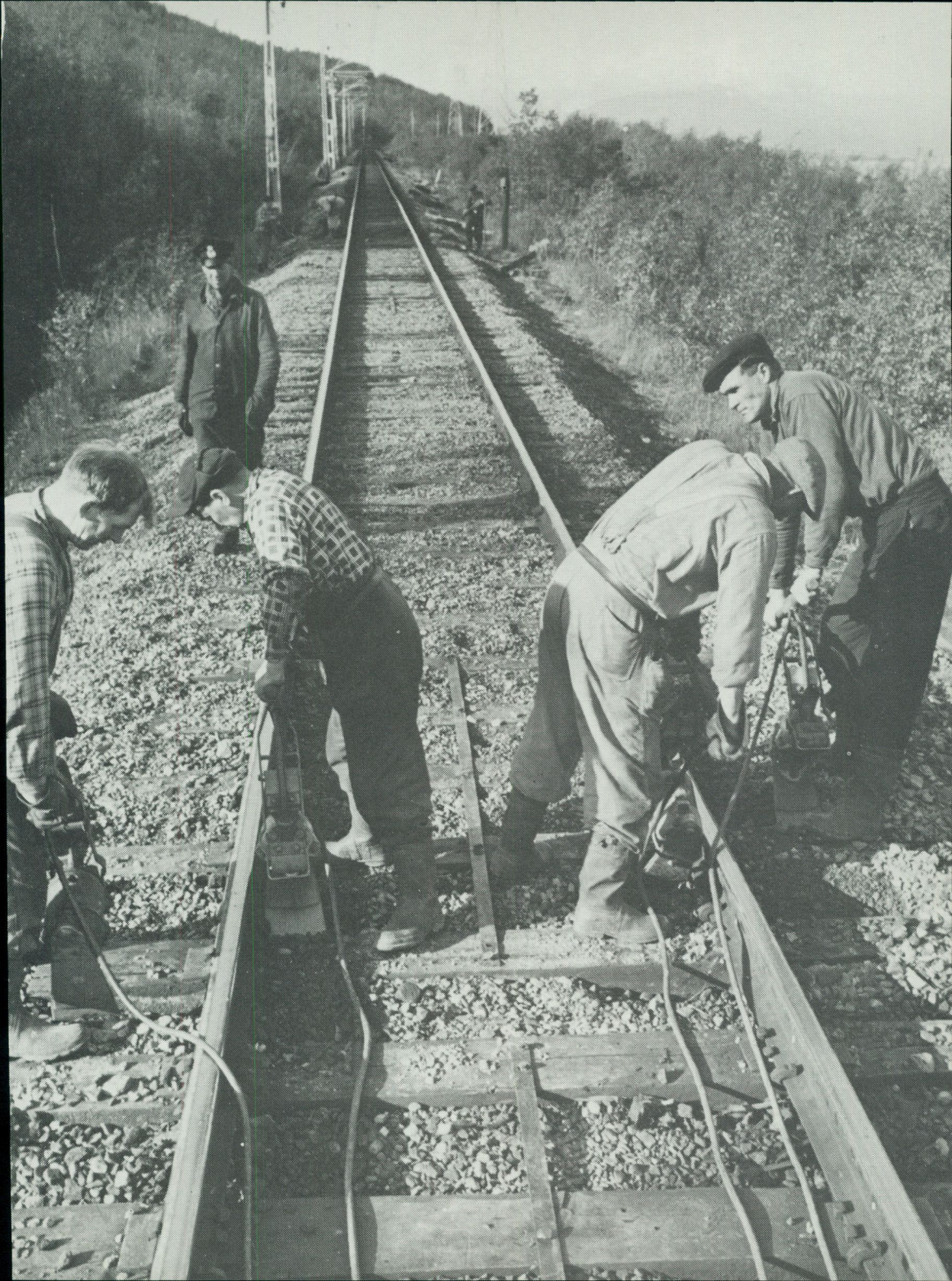
Vid genomförandet av 1962 års banbevakningsordning bestämdes också att underhållspersonalen skulle omstationeras, vilket sedan skedde under 1960-talet. All personal flyttades in till banområdenas huvudort eller i vissa fall till denna och någon eller några andra större orter. Därmed måste många lämna sina hem på landsbygd och i småsamhällen och flytta in till de utvalda större tätorterna. De som kunde bo kvar på sina hemorter tvingades i de flesta fall till långa resor till och från arbetet varje dag. Dessa problem har förvärrats i takt med att banområdena växt, även om ökad användning av bil underlättat arbetsresorna. Även i arbetet har resorna blivit längre

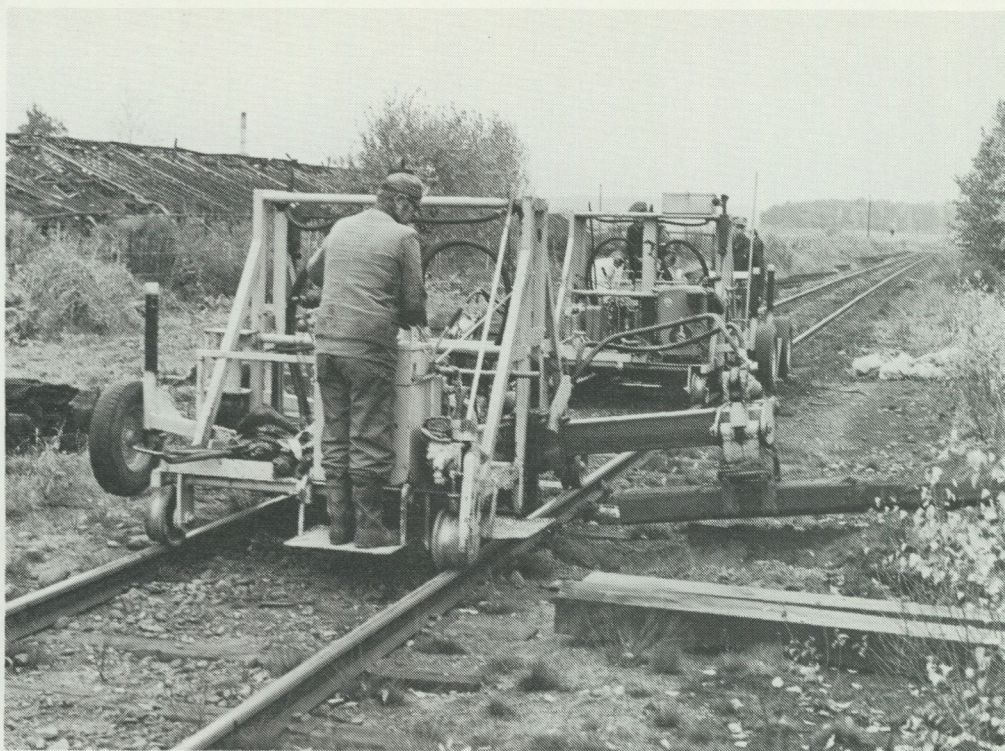
av samma orsaker. Så gott som all personal samlas, sedan 1960-talet, varje morgon på banmästarexpeditionen eller i annan arbetslokal och beger sig därefter med bil, eller mer sällan med motordressin, till den mer eller mindre avlägset belägna arbetsplatsen för dagen. Förr skedde arbetsresor med ordinarie tåg, med cykel eller i vissa fall med trampdressin. I och med inflyttningen av personal till större orter försvann också tjänstebostäderna, dvs i huvudsak banvaktsstugorna. Banvaktsstugorna revs eller såldes.

Under en relativt kort period fick alltså största delen av banpersonalen erfara stora förändringar av både arbete och bostadsförhållanden. Detta upplevdes ofta mycket negativt. Järnvägsmannaförbundet, som dittills förhållit sig positivt till SJ:s rationaliseringar, började också inta en mer kritisk hållning till vad man ansåg vara en alltför uppdriven rationaliseringstakt. Förbundet krävde vissa åtgärder för att lindra konsekvenserna av omflyttningarna och förflyttningarna, som var betydande inte bara för banpersonalen utan kanske ännu mer för andra grupper av SJ-anställda.

Arbetet förändrade karaktär inte enbart genom de organisatoriska rationaliseringsåtgärderna. En viktig faktor i rationaliseringsarbetet var mekanisering. Inom banunderhållet började, som nämnts, de första maskinerna införas på 1940-talet. Det var i huvudsak stoppningsmaskiner, dels handhållna och dels ett fåtal spårgående, samt självlossande grus- och makadamvagnar. De relativt billiga handstoppningsmaskinerna blev snabbt mycket vanliga och ersatte under 1950-talet all handstoppning med spade. Det tunga och personalkrävande ar-

På 1940-talet infördes de första handstoppningsmaskinerna, och under 1950-talet upphörde all handstoppning med spade. Banarbetare under ledning av banvakt i arbete med handstoppningsmaskiner på Malmabanan i Lappland vid mitten av 1950-talet. Foto SJ bildarkiv.

Slipersbytmaskiner infördes på 1950-talet. Foto SJ bildarkiv.

betet kunde utföras mycket snabbare med handstoppningsmaskiner och därmed med mindre personal. Att stoppa en sliper för hand med spade tog ungefär tio minuter, medan motsvarande arbete med handstoppningsmaskin tog ungefär fem minuter. Stoppningsarbetet blev lättare för arbetarna, men å andra sidan gav handstoppningsmaskinerna, vilka komprimerar ballasten med vibrerande stoppspadar, vibrationskador. Generellt sett har arbetet genom ökad användning av maskiner blivit fysiskt mindre krävande, men istället riskeras arbetarnas hälsa av vibrationer, buller och damm. Utvecklandet av maskiner har styrts av arbetsgivarens önskan att minska personalkostnaderna. Att de kvarvarande arbetarnas arbetsförhållanden i många fall förbättrats genom mekaniseringen är en sekundär

effekt. Först sedan mitten av 1970-talet har arbetsmiljösynpunkter fått någon betydelse, och det är vid en tidpunkt då banavdelningens experter i stor utsträckning ansett att man nått den i det närmaste maximala nivån för lönsam mekanisering av banarbetet.

Under 1950-talet infördes även slipersbytmaskiner, vilka under början av 1960-talet ersatte allt manuellt slipersbyte. Maskinen sköts av två man och har mycket hög kapacitet. Den drar ut slipern, en man lägger en ny sliper i läge och maskinens förare sköter spakarna så att den nya slipern maskinellt skjuts in på rätt plats i spåret. Spikningsmaskiner och spikuppsdragningsmaskiner och motsvarande maskiner för klämbefästningar samt baxmaskiner infördes också. En mängd icke järnvägsspecifika

maskinella hjälpmedel blev allmänna som skruvåtdragare, traktorer, grävmaskiner, lyftanordningar m m. Även ogräs- och buskbekämpningen förenklades genom att kemiska bekämpningsmedel helt ersatte skyffling och manuell röjning. Dessa medel har dock skapat stora arbetsmiljöproblem och har utgjort en allvarlig risk för banpersonalens hälsa.

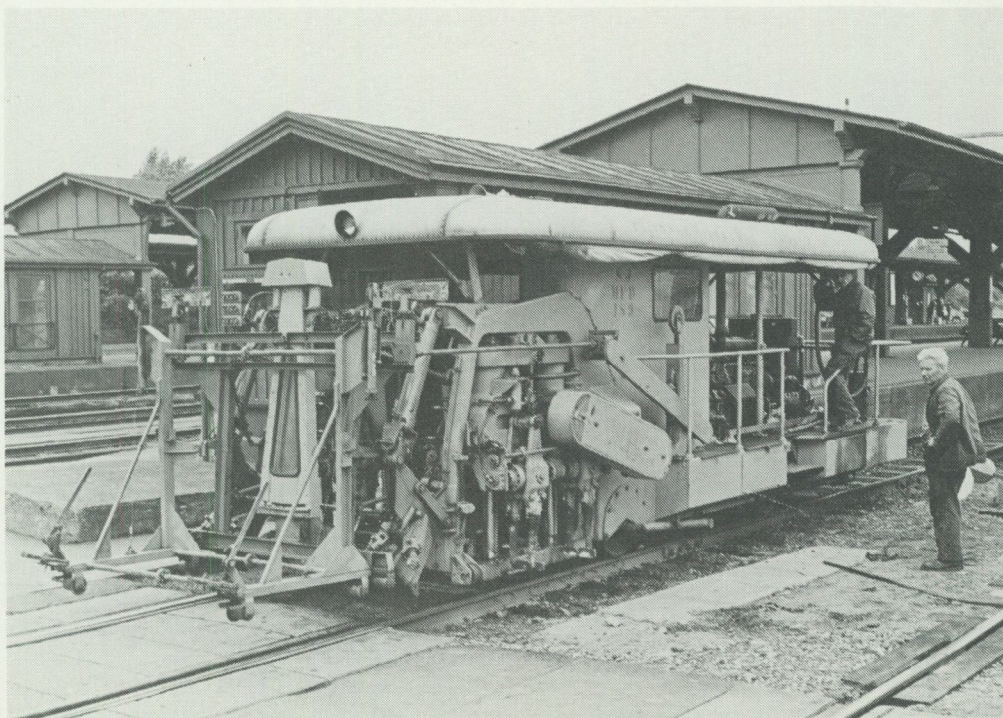
Mekaniseringen fortsatte under 1960-talet och allt fler, effektivare och mer komplicerade maskiner infördes. För spårregleringsarbetet utvecklades olika typer av spårgående maskiner. Hög- och justeringslyft kunde utföras av tre man med en maskin som, sedan den programmerats i enlighet med spårlägesdiagram, avgjorde lyfthöjd, lyfte och stoppade med hög arbetstakt.

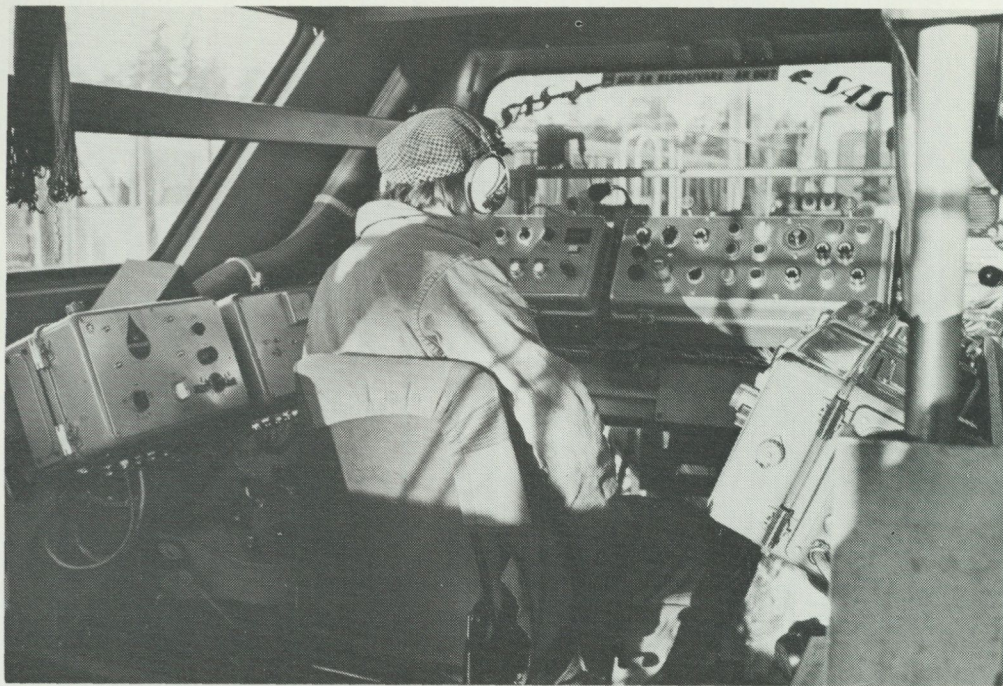
Det gamla baxarlagets arbete kunde utföras av en man med en maskin som i det närmaste automatiskt baxade spåret i rätt läge.

Spårgående maskiner användes under 1960-talet framför allt av distriktslagen på huvudlinjerna. I takt med att fler maskiner anskaffades och nya maskiner med än större kapacitet infördes spreds sedan användningen av maskiner till alla banor.

Maskinerna för lyft/stoppning resp baxning ersattes under 1970-talet av allroundmaskiner. Dessa som efter enkel programmering både mäter, lyfter, baxar och stoppar spåret introducerades första gången vid mitten av 1960-talet och blev vanliga på 1970-talet. De sköts av tre man – en nivellerare och två förare. Nivelleraren ställer in maskinen på vissa värden i enlighet med

Arbetet med lyft och baxning mekaniserades successivt under 1950- och 60-talen. Idag utförs nästan allt spårriktningsarbete med stora, effektiva och i det närmaste automatiska maskiner, vilka är ungefär dubbelt så stora som denna spårriktningsmaskin från 1963. Foto SJ bildarkiv.

Banarbetaren har blivit specialiserad maskinoperatör. Förarhytten i spårriktningsmaskin år 1980. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.

vad han kan utläsa av spårålägesdiagrammen för lyft och bax. Förarna kör maskinen samt sköter det löpande, enklare underhållet på den. Spårriktningsmaskinerna, som de kallas, har mycket hög kapacitet och stoppar ungefär 25 sliprar per minut, dvs en sliper på ungefär två sekunder. Allt spårregleringsarbete utförs sedan början av 1970-talet av dessa spårriktningsmaskiner. De storlag som bildades efter 1962 års banbevakningsordning har därför försvunnit och ersatts av två, tre eller fyra små maskinoperatörslag med var sin jättemaskin på varje distrikt. För små punktvisa justeringslyft – på korta sträckor på någon eller några meter i ett i övrigt felfritt spår – anses det dock ej lönsamt att använda maskiner, utan i sådana fall får ett mindre arbetslag utföra arbetet enligt mer traditionella metoder med handstoppningsmaskiner inom det egna banområdet.

Även rälsbytet har mekaniserats och automatiska rälsväxlare och specialkonstruerade tågsätt för 360-metersräler har införts. För behandling av ballast finns nu speciella maskiner. Sedan det 1970 upptäckts att ogräs- och buskbekämpningsmedlen var hälsofarliga har nya bekämpningsmedel som sprutas från specialkonstruerade tågsätt samt buskröjningsmaskiner införts. En del buskröjning utförs med motorsåg, alltså mer eller mindre manuellt. Den kemiska ogräsbekämpningen är som bekant även idag mycket omdiskuterad och kritiserad.

All användning av större maskiner, som spårriktningsmaskiner, ballastmaskiner, rälsväxlare m m planeras på distriktsnivå och maskinoperatörerna arbetar inom hela distriktet. Vintertid kan emellertid inga spårarbeten utföras. Då får även maskinoperatörerna arbeta på det banområde dit

de administrativt hör. All personal som arbetar ute på linjen hör i detta hänseende till banområdena, även om de under säsongen arbetar enligt de av distriktsexpeditionen upprättade arbetsplanerna. Efter som distrikten är stora måste maskinoperatörerna under arbetsveckorna vara hemifrån och de bor då i husvagnar, på hotell eller i hyrda rum. Detta gäller, som nämnts, även distriktslagen och har givetvis skapat problem för de enskilda individernas privatliv, även om många anser nackdelarna uppvägas av den ekonomiska ersättning som utgår. Distriktslag finns nu till ett antal av nio dvs ett för varje distrikt, utom Luleådistriktet som har två.

Distriktslagen kallas idag för spårbyggnadslag, då spårbytena innebär att gamla spår ersätts av helt nybyggda, 40 meter långa spårspann med betongsliprar. Spårspann byggs med maskinella metoder och stora portalkranar vid sidan av spåret, varefter det gamla spåret lyfts bort och det nya spåret lyfts på plats. Efteråt byts de nya spårspannens korträler ut mot 360-metersräler med hjälp av rälsväxlare. På mindre banor med gammaldags spår byts spårdelarna ut efterhand av maskinpersonal tillsammans med behövligt antal man från berört banområde.

På banområdena är personalen uppdelad i lag med fasta lagbasar. Varje lag har ett mindre antal specialiserade arbetsuppgifter. P g a arbetets karaktär av service- och jourarbete kan dock denna indelning inte alltid praktiseras. De fasta lagbasarna får därför inte sällan byta lagmedlemmar och tillfälliga arbetslag organiseras efter hand. Specialiseringen är dock betydande i jämförelse med t ex 1940-talet. Det är få som idag har möjlighet att erhålla den allroundkunighet och översikt som banvakter och banarbetare förr hade.

All banpersonal har sedan 1970 fast anställning. Då blev även banarbetarna löneplansanställda och kallades inte längre banarbetare utan reparatörer. Ackorden slopades också i samband med löneplansanställningen. En fast banarbetarkår hade länge varit ett fackligt krav, som kunde bli en

realitet sedan mekanisering och organisatorisk rationalisering kraftigt minskat personalen. Denna hade blivit så pass liten att SJ ansåg sig kunna gå med på kravet på fast anställning för alla och bereda alla arbete året runt. Även ackorden slopades utan något motstånd från arbetsgivaren. I och med att maskinella metoder infördes, försvann arbetarnas möjlighet att påverka arbetstakten, och det fanns ingen anledning för arbetsgivaren att kvarhålla ett då föråldrat system.

Genom rationaliseringsåtgärderna har personalen minskats avsevärt, och alltså har den åsyftade högre produktiviteten inträtt. 1954 var ca 12 600 personer knutna till arbetet med banunderhållet på lokal nivå. 1964 var antalet nere i ca 8 800. Idag består personalen på banområdena av endast ca 4 300 personer. Sedan 1954 har personalen alltså minskats med ca 8 300 personer eller med ca 66%.⁸

Så har arbetet förändrats för en viss yrkesgrupp inom SJ. Förändringarna har varit lika stora eller större för andra grupper av de SJ-anställda, liksom för andra som arbetar inom kapitalistisk produktion. Rationalisering, strukturomvandling, mekanisering, automatisering, arbetsdelning har överallt förändrat arbetsprocesser och människors vardag.

Noter

- 1 Orientering om rationaliseringsarbetet vid SJ. Stockholm 1954.
Strukturomvandlingens och den tekniska utvecklingens konsekvenser för arbetskraften vid Statens Järnvägar. PM från SJ Centralförvaltningen. Stockholm 1966. (Stencil.)
- 2 Signalen 12/1952.
- 3 Strukturomvandlingens . . . (se not 1).
Fakta om SJ. Katrineholm 1979.
- 4 Intervju med förste banreparatör, Södertälje banområde. Jan 1980.
- 5 Strukturomvandlingens . . . (se not 1).
- 6 Strukturomvandlingens . . . (se not 1).
- 7 Med SJ in i 80-talet. Malmö 1979.
- 8 Strukturomvandlingens . . . (se not 1).
Telefonuppgift från Centrala banavdelningen, Stockholm till förf mars 1980.

Källor

Otryckta

Nordiska museet, Stockholm. Intervjuer och dokumentationsmaterial från förfs fältarbeten i Södertälje, Stockholm och Töreboda 1979–1980.

Töreboda bibliotek. Töreboda. David Johanssons klippdagböcker 1937–1955.

Tryckta

Anell, L. m fl., Ska vi asfaltera Sverige? Stockholm 1971.

Braverman, H., Arbete och monopolkapital. Stockholm 1977.

Den svenska historien. Del 10. Stockholm 1968.

Fakta om SJ. Katrineholm 1979.

Johansson, A., Arbetare och tjänstemännen i produktionsprocessen. Ett ekonomisk-historiskt forskningsprogram. Historisk tidskrift 3/1979.

Järnvägsstyrelsens skrivelse till Kungl. Maj:t av den 10 november 1962 med redogörelse för de åtgärder i kostnadsbesparande och intäktsökande syfte som planeras inom järnvägsstyrelsen. (Stencil.)

Kjellvad, H., Det bevingade hjulets folk. Minneskrift vid Svenska Järnvägsmannaförbundets 50-årsjubileum. Stockholm 1949.

Lindholm, A. m fl., Arbetstyngd vid slipersbyte. Rapport från Arbetsfysiologiska Institutet. Stockholm 1962. (Stencil.)

Med SJ in i 80-talet. Malmö 1979.

Mjöberg, E. m fl., SJ:s banbrytande politik. Examensarbete Arkitektursektionen Kungl. Tekniska Högskolan. Stockholm 1973. (Stencil.)

Orientering om rationaliseringsarbetet vid Statens Järnvägar. Stockholm 1954.

PM UIC 1837 från SJ Centralförvaltningen – Ekonomiyavdelningen. Stockholm 1969. (Stencil.)

Rationalisering och utvecklingsarbete vid SJ. Föredrag av generaldir. Erik Upmark vid Ingenjörsklubben i Falun 51:a årsmöte 6/12 1952. (Stencil.)

Signalen. Organ för Svenska Järnvägsmannaförbundet. Årg 1942–1970.

SJ-Nytt. Årg 1945–1978.

Sjöberg, A., Översikt över rationaliseringsarbetet vid Statens Järnvägar under 1930-talet. Särtryck SOU 1944:32. Stockholm 1944.

Strukturuomvandlingens och den tekniska utvecklingens konsekvenser för arbetskraften vid Statens Järnvägar. PM från SJ Centralförvaltningen. Stockholm 1966 (Stencil.)

Sveriges järnvägar hundra år SJ 1856–1956. Minneskrift utg. av Kungl. Järnvägsstyrelsen med anledning av SJ:s 100-årsjubileum. Stockholm 1956.

Summary

From lineman and ganger to track inspector and machine operator

For trains to run smoothly and safely the tracks must be in good condition. A railway track must be constantly inspected and maintained. Through extensive structural reorganisation measures by the Swedish Railways over the past forty years the track inspection and maintenance work has been radically changed. This article shows how the features characteristic of the capitalist mode of production – such as division of labour, mechanization, reinforced control by the employer, and centralization – run also through the development of track inspection and maintenance. Track inspection and maintenance were organized and conducted roughly in the same way until the 1950's. The work was done locally in the permanent way districts, the staff of which

consisted of a permanent way supervisor, linemen and gangers. The tracks in a permanent way district were divided into sections, one lineman being responsible for the supervision and maintenance of each section. The lineman inspected his section of track and, with the assistance of gangers, carried out most of the maintenance on it. The lineman had a considerable responsibility, independence and control over their work and its planning. For major work on the track, temporary track maintenance gangs with foreman were organized.

In the Swedish Railways' modernization work since the 1950's organizational and technological measures have gone hand in hand. The chief organizational changes took place during the six-

ties. A new system of track inspection and maintenance was introduced in 1962. The linemen's original duties were then entirely abolished and their work was divided up between a small number of inspectors and track maintenance gangs with foremen. The job of the inspectors was solely to inspect the track in accordance with plans drawn up by the permanent way supervisor. Track maintenance was done by permanent gangs. These are usually specialized for particular tasks and in the larger gangs the work is so arranged that each member has a smaller number of tasks.

The work was successively mechanized. Simple manual machines were used to start with, but in the sixties and seventies were replaced by large, efficient and, in some cases, virtually automatic track-bound machines under the control of specialized operators.

In recent decades the work of the Swedish Railways has been strictly centralized. The number of permanent way districts has, for example, been greatly reduced, from 331 at the beginning of the fifties to 77 in 1979. They today comprise large geographical areas. In the early sixties the stationing of the track staff was changed in that all staff, most of whom had lived and worked along the whole line, were transferred to the main centres and a few other towns in the permanent way districts. The work thus came to be more directly controlled by the permanent way supervisors. At the same time the staff establishment has been reduced from about 12.600 in 1954 to about 4.300 in 1979.

The organizational and technological development has also led to changes in employment and pay concitions, e.g. the removal of incentive rates.

Två signerade provinsmöbler

Per Falck

Den forskning som ägnats sjutton- och adertonhundratalets borgerliga provinssiella möbelsnickeri i Sverige är begränsad och har huvudsakligen resulterat i strödda uppsatser. Detta gör att vi ännu saknar en samlad bild av denna del av den svenska hantverkshistorien. Vissa särdrag i möblernas utformning har visserligen kunnat regionalt avgränsas – särskilt gäller detta olika stoltyper – men i stort sett har bara början gjorts. Detta framstår särskilt tydligt om vi jämför med den relativt fylliga bild vi har av stockholmssnickarna och deras produktion.

En förklaring till detta förhållande är det goda arkivaliska källmaterial som finns rörande stockholmsskrået. Dessutom har stockholmssnickarna under vissa perioder relativt ofta signerat sina produkter. Detta har under nittonhundratalet lockat flera framstående forskare till såväl djupa som breda undersökningar av den stockholmska möbelproduktionen.

Icke desto mindre är det provinsiella möbelsnickeriet av stort vetenskapligt intresse och utgör därtill en värdefull del av vårt materiella kulturarv. Det som brister i teknik och formsäkerhet uppvägs inte sällan av en charm som huvudstadstillverkningen många gånger saknar.

Det är därför angeläget att den svenska möbelforskningen snarast tar upp provinsmaterialet till behandling, särskilt som mycket tyder på att beståndet av äldre provinstillverkade möbler i privat ägo under det senaste decenniet kraftigt decimerats. Detta har skett till följd av den omfattande export som organiseras av svenska och utländska uppköpare av antikviteter. Denna

export visar för närvarande tecken på att tilltaga.

Snickarna i landsortsstäderna signerade sällan sina produkter, och den anonymitet hos möblerna som blivit följden av detta är säkert ett vägande skäl för den brist på förståelse för deras särart som ännu idag är märkbar.

Snickaren *Jacob Sjölin* i Köping är ett av undantagen från denna regel. Ett stort antal möbler av Sjölin är idag kända genom att han sannolikt signerat merparten av sin produktion. Detta har gjort att flera forskare ägnat uppmärksamhet åt Sjölin och hans verksamhet är därför rätt väl känd. År 1973 mottog Nordiska museet av sin vänförening en sekretär signerad av Sjölin (inv nr 283 995), varför dennes verksamhet här kortfattat skall belysas.¹

Jacob Sjölin, som var soldatson från Gränna och född år 1737, kom 1762 i lära hos schatullmakaren och lackeraren Jonas Nordling i Arboga. Här blev han gesäll tre år senare. År 1767 etablerade han sig som mästare under hallrätten i Köping och här drevs verkstaden till år 1779 då han flyttade rörelsen till det närbelägna Kungsör. Sjölin avled 1785 och hans änka drev därefter verkstaden med hjälp av verkgesäller fram till år 1788 då tillverkningen upphörde.

Man torde våga påståendet att Jacob Sjölin är den mest kände av alla möbelsnickare från äldre tid utanför Stockholm. Hans berömmelse anknyter helt till de fällbord med rund eller kvadratisk skiva på balusterformat ben och med tregrenad fot vilka i stort antal utgick från hans verkstad. Dessa fällbord har alltsedan sjuttonhund-

På bilden av tullpackhusinspektören Georg Dietrich Heimberger och hans hustru i deras hem på Klarabergsgatan 68 i Stockholm ser man hustrun lägga en patiens på ett runt fällbord av samma typ som de Sjölin tillverkade. Då borden inte användes ställdes de – som bilden också visar – med fälld skiva undan i ett hörn av rummet. Akvarellen av C W Svedman har tillkommit omkring 1790. Foto Nordiska museet.

ratalets mitt varit allmänt förekommande i borgerlig miljö i Sverige – något senare även i bondemiljö. Då benämndes de även te- eller kaffebord och av Sjölin har de, vad man idag vet, tillverkats i ett antal av över 1 800 och sannolikt alla med alrotsfanerad skiva. Sjölin's bord uppskattades mycket av samtiden och Abraham Hülpers anför i sin beskrivning över Köping 1778² att Sjölin var bekant "särdeles för sine bord, hwaraf til Stockholm och annorstädes mycket försäljes".

Alrotsfanerade möbler blev utmärkande

för Sjölin och har genom honom och genom hans efterföljare i Köping och kringliggande städer kommit att räknas som en specialitet för mälardalen. Men sin livliga teckning passar alroten förhållandevis väl under rokokon men hade i Sverige annars haft sin huvudsakliga betydelse för möbeltillverkningen under den tidigare frihetstiden. Sjölin kom helt att arbeta med de träsorter vilka växte i hans egen omgivning. Detta berodde troligen på svårigheten för honom att skaffa annat virke men hade samtidigt stöd i frihetstidens nationalekonomiska

Sekretär fanerad med alrot och alm, tillverkad av Jacob Sjölin i Köping, verksam 1767–1785 (1788). Inv nr 283 995. Under snedklaffen finns en utdragbar skrivskiva samt en grund låda.

tankegångar enligt vilka man borde söka frigöra sig från bruket av dyrbara utländska importvaror genom att ersätta dem med inhemskt material.

Sjölin's framgångar med alrotsborden hänför sig sannolikt till betydande del till den ytbehandling han gav faneret. "Den Meriten har hans arbeten att äga en wac-

ker glants, som icke förgår eller skämmas af kallt el. hett watn m.m. Fläckarna kunna twättas bårt, allena brännwin tål det icke. Denna glants kommer af en Fernissa, den han blandar med så starkt destilleradt brännwin, att af 4 el. 5 kannor blifwer allenast en öfrig" (Anders Barchaeus 1772).³

Sjölin har om än i blygsammare skala

Innanför klaffen har sekretären almfanerad inredning bestående av två öppna fack och åtta smålådor. Lådförstyckena bildar en mjuk båglinje som korresponderar med den nedfällda klaffens.

även tillverkat andra idag kända möbler, såsom byråar och spelbord. Därjämte finns ett rätt stort antal skrin av olika storlekar och modeller. Den del av hans produktion som man endast känner genom arkivalier är dock betydligt mer varierad. Den sekretär som nu tillförts samlingarna, och som är den enda kända av Sjölin, berikar därför

på ett intressant sätt bilden av denne produktive landsortsmästare. Sekretären är av rokokotyp med mjukt konturerad snedklaff och vilar på höga, s-formigt svängda ben. Under klaffen finns en utdragsskiva samt en grund låda. De brännförgyllda bronsbeslagen är av rokokotyp. Innanför skrivklaffen finns inredning med två fack

Sekretären är på bakstycket signerad med Jacob Sjölin's brännstämpel typ B samt har fragment av Köpings hallstämpel. Sekretärens tillkomsttid kan genom stämpelns typ och bevarat arkivmaterial bestämmas till perioden 1767–1776. Foto Nordiska museet.

och åtta smålådor med svängd front och mässingsknoppar. Sekretären är fanerad med alm på furu med speglar av alrot på klaff och låda. Den är på bakstycket signerad JAC: SJÖLIN/KÖPING. N° 13. Den bör alltså vara tillverkad före överflyttningen till Kungsör 1779. Sjölin's tillverkning för åren 1777–1779 är arkivaliskt känd⁴ och då ingen sekretär finns omnämnd i detta material kan tillkomsttiden därigenom bestämmas till perioden 1767–1776.

Sjölin's sekretär är till sina allmänna karaktäristika av normal rokokotyp och klart influerad av stockholmsarbeten. Stilens elementa återfinns egentligen endast i de vertikalt svepta gavlarna, de svängda benen, den konturerade klaffen samt fasadens likaså konturerade nederkant. Denna bristande genomsyrning av rokokoformerna har den dock gemensamt med många stockholmsarbeten.

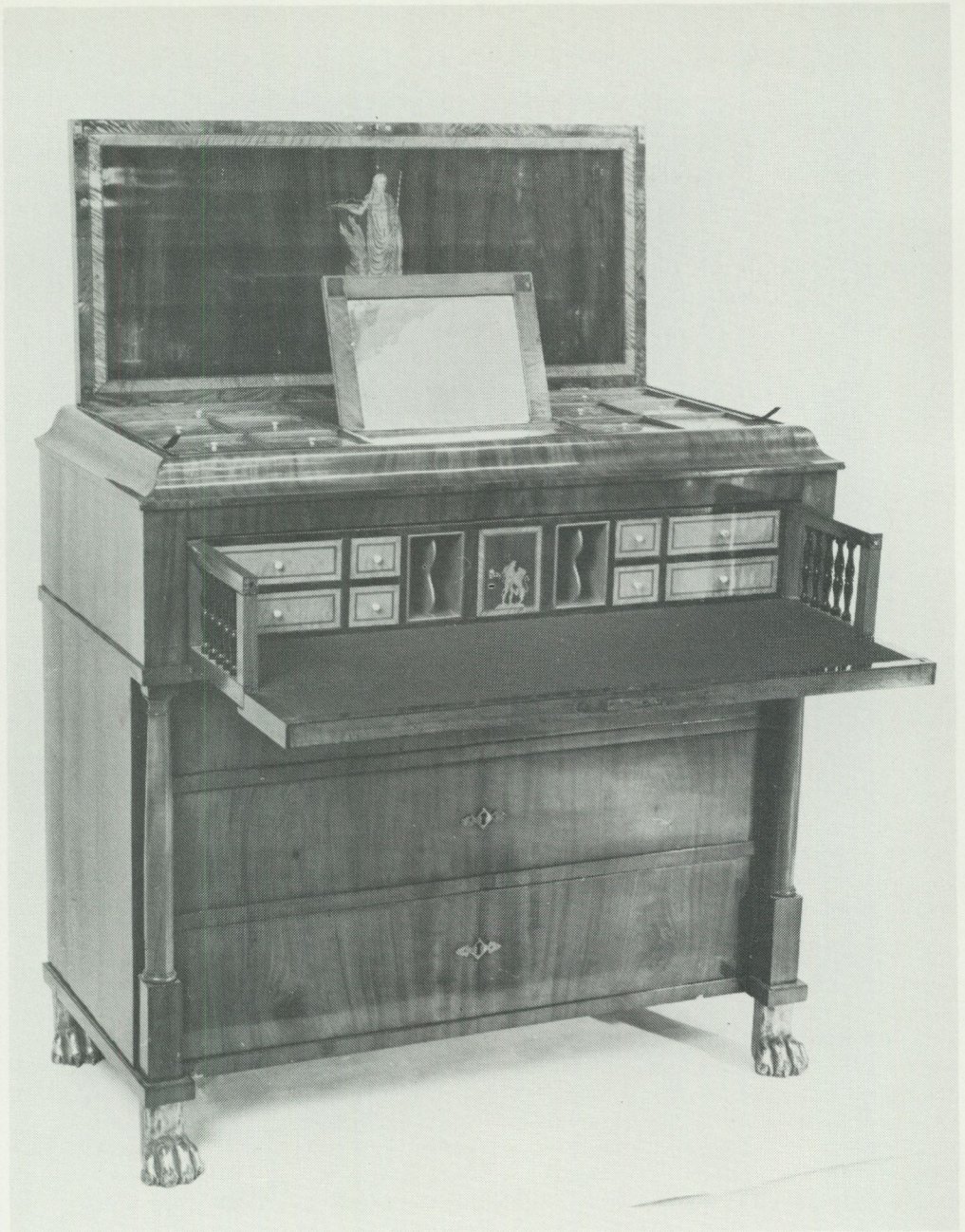
Sjölin's verksamhetstid infaller till stor del under den svenska rokokon och först mot slutet av sin levnad tar han, av det nu kända materialet att döma, intryck av de nya klassicerande tongångarna. Endast få gustavianska möbler med Sjölin's stämpel

är kända – alla spelbord och tillverkade på 1780-talet. Detta är ca tio år efter den gustavianska stilens egentliga genombrott i Stockholm, men Sjölin's övergång kan ändå inte betraktas som sen. Vid denna tid var tio års stileftersläpning mellan Stockholm och landsorten helt normalt och rokokomöbler tillverkades faktiskt ännu i Stockholm vid 1770-talets slut.

Sjölin har sannolikt signerat merparten av sin produktion. Hans stämpel är känd i tre versioner: J. SJÖLIN inom en enkel rektangulär ram (typ A), JAC: SJÖLIN/KÖPING N° (typ B) samt JAC: SJÖLIN/KÖPING OCH/KUNGSÖR N° (typ C). Stämpeln typ A är säkerligen den äldsta men förefaller att sporadiskt ha använts parallellt med de båda övriga. Typ B har troligen tillkommit något senare än den föregående och bör ha använts fram till år 1779, dvs det år verkstaden flyttades till Kungsör. Stämpeln typ C slutligen kan följaktligen ha börjat användas tidigast 1779. Typ B och typ C förekommer normalt tillsammans med ett med bläck skrivet tillverkningsnummer. Sannolikt har Sjölin använt sig av en separat nummerserie för varje möbeltyp.⁵ Att så varit fallet kan konstateras då det gäller byråar, spelbord, fällbord och skrin.

De möbler vi idag känner av Jacob Sjölin – ca 150 st⁶ varav de flesta fällbord och skrin – visar honom som en skicklig snickare om än med ett begränsat formförråd. Hans tolkning av rokokon är väl knappast spirituell men förmedlar i stället en slags jordnära vardagstrivsel, som man upplever som angenäm och som väl illustrerar tesen om den svenska fattigdomens betydelse.

Då det gäller kulturhistorisk och konstvetenskaplig forskning står det klart att signerade föremål i allmänhet är av större intresse än de osignerade. I synnerhet gäller detta påstående för de äldre hantverksprodukterna såsom den nyss behandlade sjölinsekreteraren. Möbelsnickare, tenngjutare, silversmeder m fl hade sällan en så självständig stilvilja att denna lyser igenom i deras produktion. Vissa särdrag kan

Den kombinerade skrivbyrå och toilettebyrå, som utgjorde Emanuel Rundins gesällprov visar i öppnat skick prov på en i svenska sammanhang ovanligt rikt dekorerad empirestil. Inv nr 303 423. Foto Ulla Wäger, Nordiska museet.

Stängd ger Rundins gesällstycke ett tungt, blockartat intryck, som kontrasterar mot den lättare, mer måleriskt gestaltade inredningen. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

visserligen finnas men man måste då samtidigt ha klart för sig att det på intet sätt ansågs onormalt att kopiera vad en yrkesbroder tillverkat. Sannolikt gick också många beställningar till på just det sättet. Det var i första hand hantverkskunnandet det handlade om. Det är därför nästan omöjligt att idag hänföra en osignerad hantverksprodukt till någon speciell tillverkare.

Det signerade föremålet däremot kan ofta på ett helt annat sätt ge oss information och kunskap om den tid det är tillverkat i: denna information må sedan gälla

tillverkaren, tillkomsttid, stilinfluenser eller annat. Det var därför naturligt att Nordiska museet ropade in det signerade gesällstycke som hösten 1976 bjöds ut på Göteborgs kvalitetsauktion. Det rörde sig om en kombinerad skrivbyrå och toaletbyrå utförd i rik empirestil (inv nr 303 423). Den är på ett par ställen signerad med blyerts "Emanuel Rundin". På övre lådans bakstycke läser man: Denna Byrå är förfärdigad af Emanuel Rundin som gesällstycke i Göteborg 1834.

Vägen från lärling till mästare kunde under skräväsendets tid vara lång. Utbild-

ningens längd har visserligen varierat under olika tider och även mellan olika städer men den normala tiden från lärling till gesäll har i regel legat på tre till fem år.⁷ Denna grundutbildning avslutades med att lärlingen efter ritning som han själv utfört och som skulle godkännas fick tillverka det s k gesällstycket, alltså ett examensprov som skulle visa om lärlingen var fullärd. Om detta godkändes förklarades han för gesäll.

I de städer från vilka man har uppgifter om gesällstyckets art vet man att inga fastställda arbeten funnits utan att det varierat och närmast utgjort en provkarta på dåtida möbeltillverkning. Byråar, chiffonjéer och soffor förekommer dock förhållandevis ofta under adertonhundratalet.⁸

Kunskaperna om gesällprovets utformning är dock sammanfattningsvis små. Få ritningar till gesällstycken har bevarats och detta medför att inga möbler kan identifieras som gesällprov om inte denna attribuering kan åstadkommas på annan grund. Som en följd av detta är idag förhållandevis få gesällstycken kända. Den nu förvärvade möbelen är därför av stort kulturhistoriskt värde.

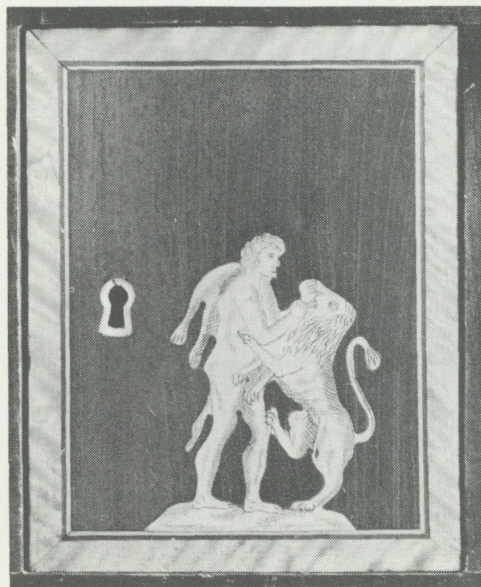
Byrån är till sin form tungt blockartad, har fyrlådig fasadindelning med flankerande kolonner samt vilar på fyra, i senare tid förgyllda lejon tassar. Den är fanerad med mahogny på furu, med friser av jakaranda, citron och färgad björk. Den övre lådan har nedfällbart förstycke/skrivklaff och sekretärinredning. Skrivskivan flankeras av kolonnett gallerier. Inredningen utgörs av fyra större och fyra mindre lådor av cederträ med björkfanerade förstycken och benknoppar samt två öppna vertikalt tudelade brevfack. I mitten finns ett låsbart mindre skåputrymme vars lucka upptar en inlagd, på lönn graverad, framställning av Herakles dräpande det nemeiska lejonet – det första av hans tolv stordåd.

Byråskivan som inramas av en kraftig karnisformad listprofil är uppfällbar och tjänstgör som lock för den där under befintliga toalettinredningen. Denna består av tolv grunda fack med lösa lock samt en

höjbar spegel med slät björkram och mörka fyllningar i hörnen. På lockets insida finns en inlagd bildframställning av Zeus med örnen och åskviggarna, utförd i graverad lönn.

Rundins gesällstycke är hantverksmässigt av hög kvalitet. Ett exempel på det omsorgsfulla arbetet är att lådförstyckena contrafanerats. Detta innebär att blindträet även på insidan faneras men med fiberriktningen vinkelrätt mot blindträets. Härigenom undviker man att lådförstycket slår sig, något som annars är mycket vanligt på äldre fanerade möbler. Metoden användes visserligen redan av Jonas Hultsten på 1770-talet men var likväl ännu 60 år senare mycket ovanlig.⁹ Hösten 1980 påträffades i antikhandeln en liknande skrivbyrå, daterad 1839, vilken på stilistiska och tillverkningstekniska grunder kan tillskrivas Emanuel Rundin. Den hade inköpts i Halmstad.

Den på skåpluckan, i lönn graverade framställningen av Herakles i kamp mot det nemeiska lejonet står effektivt ljusgul mot den klarröda mahognyn. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

Liksom framställningen av Herakles med lejonet visar den stora bilden av Zeus med örnen och åskviggarna att Emanuel Rundin saknat vana vid figurteckning. Trots sina brister, som är mest märkbara på nära håll har inläggningarna stor betydelse för kompositionen och kan inte tänkas bort utan skada för helheten. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

Emanuel Rundins gesällstycke får sin speciella prägel genom de båda fälten med figural intarsiadekor. Figurerna, Zeus och Herakles, står på ett mycket effektfullt sätt gyllengula mot den klarröda mahognyn. Detta sätt att dekorera möbler förekom på spridda ställen i Sverige under adertonhundratalets första decennier men har sitt stilistiska hemvist i Danmark. Där hör dekoren intimt samman med den speciella möbelstil som helt sätter sin prägel på Danmarks empire.¹⁰

Denna borgerliga danska möbelkonst som just kännetecknas av intarsiadekor, ofta i citronträ på mahogny, har sina allmänna förutsättningar i den engelska nyklassicismen. Till Danmark spreds stilen bl a genom de danska snickare som utbil-

dade sig i London och genom import av engelska möbler.

Det har diskuterats om dessa inläggningar, vilka i motivet vanligen anknyter till pompejanska väggmålningar eller klassisk mytologi, egentligen är ersättningar för de dyrbara gjutna bronsbeslag som är typiska för den franska empiren. Nära överensstämmelse har dock kunnat påvisas endast i något enstaka fall.¹¹

En stor mängd av dessa möbler exporterades till såväl Norge som Sverige. Detta ledde till en spridning av stilen. I Norge blev denna betydande och till Sverige blev exporten t o m så stor att den blev en faktor i dansk utrikeshandel. De möbler i denna stil som tillverkats här hör i regel hemma i de forna danska provinserna. I andra hand spreds sedan stilen från dessa till andra delar av Sverige. I Stockholm verkade t ex från 1816 den danskfödde snickaren Johan Udbye i denna stil. Han hade 1814 blivit mästare i Karlshamn och därifrån utvandrat till Stockholm.¹²

Västsverige har av tradition starka band med den engelska kulturkretsen. Det är därför naturligt att finna att drag från det engelska möbelhantverket även slagit rot i Göteborg. Den ende tidigare kände företrädaren i Göteborg för den danska empiren är snickaren Anders Andersson, verksam från 1802.¹³ Ett tjugotal möbler från hans verkstad är kända. De kännetecknas alla av mycket eleganta inläggningar men i en, om man jämför med Rundin, sprödare stil som huvudsakligen arbetar med symmetriskt placerade akantusslingor. På en väggspiegel finner man dock som krönornament en flygande örn som i klorna håller åskviggarna – zeussymbolen som i annorlunda sammanhang och form går igen hos Rundin.

Figurframställningen på Rundins arbete är valhänt gjord och förråder ovana vid figurteckning av detta speciella slag. Rundin har emellertid arbetat med motiv av betydande svårighetsgrad varför resultatet knappast kan sägas vara sämre än andra exempel inom arten. Generellt kan man våga omdömet att kvaliteten på dessa figurmotiv är rätt låg.

Det har inte varit möjligt att följa Rundins liv mera i detalj, men vissa data har dock kunnat arkivaliskt beläggas.¹⁴ Rundin var född i Mariebergs församling i Göteborg den 12 augusti 1813 som son till sjömannen Andreas Rundin och dennes hustru Anna Maria Moberg. Nästa gång vi råkar på Rundin bor han i Majorna hos snickaren Magnus Nordbom. Hos denne snickare, om vars produktion man idag inte har några uppgifter, bör alltså Rundin ha varit lärning och det är hos honom man bör ha anledning att se förebilden till Rundins stil. Mellan 1837 och 1844 har Rundin flera gånger flyttat mellan olika orter i Västsverige men huvudsakligen uppehållit sig i göteborgsområdet. 1844 finns uppgiften att Rundin flyttat till Lindome socken i Halland. Denna notis är intressant med tanke på att Lindome alltsedan sjuttonhundratalets senare del är belagt som ett centrum för västsvensk möbeltillverkning. Efter seklets mitt har Rundin återvänt till Göteborg och fått arbete på möbelfabrik – en vanlig utveckling för många gesäller efter skråväsendets upphörande. År 1889 avled Emanuel Rundin i Gustavi församling i Göteborg.

Noter

- 1 Sjölinns verksamhet har skildrats i uppsatser av bl a Marshall Lagerquist, *Jakob Sjölin i Köping och Kungsör* (i *Svensk nyttokonst 1935*) och Åke Nisbeth, *Schatullmakare i Köping och Kungsör* (i *Västmanlands Fornminnesförenings årsskrift XLII*, 1960). Framställningen grundar sig till huvudsaklig del på dessa arbeten.
- 2 Hülphers, A., *Samling till korta Beskrifningar öfver Svenska Städer*. I. Flocken, om *Städer i Westmanland*. Västerås 1778. Källan utnyttjad av såväl Lagerquist, aa som Nisbeth, aa.
- 3 A. G. Barchaei *Resa genom Västmanlands län 1772*. Berättelser angående landthushållningen. Utg av Sven T. Kjellberg, Västerås 1923. Källan använd av såväl Lagerquist a a som Nisbeth a a.
- 4 Nisbeth a a.
- 5 Nisbeth (a a s 44) visar att Sjölin använt sig av separata serier för fällbord, byråar och

- skrin. Han antar även att "spelbord och andra större bord" haft en egen nummerserie. Att spelbord haft en egen serie har verifierats av det material som nu kommit fram. Däremot får det ännu betraktas som osäkert om varje nummerserie omfattat mer än en typ av föremål. Nisbeth har sannolikt rätt i sin förmodan att Sjölin börjat numrera först sedan verkstaden varit igång några år. Härpå tyder att A-stämpeln förekommer såväl med som utan nummer. Sedan tillverkningsnumren 5 och 13 nu framkommit (nr 5 ett bord med B-stämpel försålt på Bukowskis vårauktion 1962, nr 384) får man däremot ifrågasätta om inte numreringen inom varje serie påbörjats med nummer 1 och ej som Nisbeth, med då tillgängligt material, antar med hänsyn tagen till de möbler som tillverkats innan numreringen påbörjades.
- 6 Med ledning av de numrerade Sjölin-signerade möbler som kommit fram sedan Nisbeth gjorde sin undersökning kan Sjölinns produktion konstateras ha uppgått till minst 2 808 föremål. Läger man härtill de onummerade möbler man idag känner till samt de föremålskategorier som vi idag endast känner arkivaliskt verkar det troligt att den totala produktionen uppgått till ca 3 500 föremål.
 - 7 Om utbildningsförhållanden för lärningar och gesäller, se t ex Ernst Söderlund, *Hantverkarna II*, Stockholm 1949. Ingår i serien *Den svenska arbetarklassens historia*.
 - 8 Se härom t ex Sigurd Wallin, *Örebro snickareämbete*, i *Meddelanden från Föreningen Örebro läns museum XIV*, Örebro 1945, s 125 ff.
 - 9 Denna uppgift har vänligen lämnats mig av konstsnickare Bengt Sylvén, Stockholm.
 - 10 Se t ex Tove Clemmensen, *Danske Møbler*, Köpenhamn 1945, s 69 ff samt Erik Lassen, *Danske Møbler*, Den klassiske periode, Köpenhamn 1958, s 18 f.
 - 11 Jan Hendrich Lexow, *Bergenske empiremøbler*, Bergen 1948, s 17.
 - 12 Sigurd Wallin, *Johan Udbyes danska möbler i Karl-Johanstidens Stockholm, Fataburen 1953*.
 - 13 Jonas Berg, *Anders Andersson, en empire-snickare i Göteborg*. Röhsska konstslöjdmuseets årstryck, Göteborg 1960.
 - 14 Härvid har begagnats kyrkoböcker för Fässbergs, Gustavi och Karl Johans församlingar samt mantalslängder för Göteborg. Landsarkivet Göteborg.

Summary

Two signed pieces of provincial furniture

The research devoted to bourgeois provincial cabinet-making in Sweden in the 18th and 19th centuries is limited and has resulted mainly in miscellaneous writings. We therefore still lack an overall picture of this part of Swedish handicraft history despite its great scientific value and its interest as an element in our material cultural inheritance.

The cabinet-makers in the provincial towns seldom signed their products. An exception was Jacob Sjölin of Köping, who signed with a stamp and also numbered probably most of his production. A large number of his pieces of furniture are thus known.

Jacob Sjölin was son of a soldier and was born in 1737. After apprenticeship with a cabinet-maker, Jonas Nordling of Arboga, he set up for himself in 1767 as master at Köping. In 1779 he moved his business to the nearby town of Kungsör. Sjölin died in 1785; but his workshop continued operating until 1788.

Sjölin, probably the best known of all cabinet-makers from former times outside Stockholm, is noted particularly for his folding tables with alder-root-veneered leaf on balustered leg and with trifurcated pedestal. The leaves were polished by a secret method which made them very hardy.

Sjölin worked entirely with the wood species – especially alder and elm – which grew in the vicinity. His alder-root-veneered furniture became his distinctive mark and, through him and his successors, has been accounted a speciality of the Lake Mälaren region. Otherwise alder root had its chief significance for furniture-making in Sweden in the early part of the 18th century.

Sjölin also made other kinds of furniture known today, such as chests-of-drawers, card-tables and caskets. The secretaire donated to the Museum in 1973 is the only example from his hand. It is of normal rococo type and clearly influenced by Stockholm workmanship. Through the type of stamp it can be dated to the period 1767–1776.

Jacob Sjölin used three types of stamp for signing his products. Type A, with his name alone, is probably the oldest, but was presumably used concurrently with the two others. Type B includes, in addition to his name, the name of the town, Köping, and was used until his move

to Kungsör in 1779. Type C, finally, consists of his name and the town-names Köping and Kungsör.

Sjölin is estimated to have made about 3500 pieces of furniture including caskets. The items of furniture we know today from his hand – about 150 in number – show him to be a good craftsman, even if with a limited range.

Craftsmen in former times, such as cabinet-makers, pewter-makers and goldsmiths, seldom had so independent a style that it is discernible in their production. A signed object therefore has a special value for historicocultural research. An object which can be pinned down to a given maker can give us better information about the period in which it was made, whether about the maker himself, the style influences or other aspects.

In 1974 the Nordic Museum succeeded in acquiring a combined writing-desk and dressing-table in rich Empire style which, according to the signature, was made in 1834 as apprentice's qualifying work by an earlier unknown Gothenburg cabinet-maker, Emanuel Rundin.

Emanuel Rundin's piece of qualifying work is of high-quality craftsmanship. In its marquetry it shows the clear influence of bourgeois Empire style, which entirely set its stamp on the Danish furniture culture of the early 19th century and had its general antecedents in English neoclassicism. His figurative representation, taken from antique mythology, is however clumsily done and betrays unfamiliarity with figure-drawing of this special kind.

Through extensive exports of furniture the style spread from Denmark to, in particular, southern Sweden. Gothenburg traditionally has strong links with English cultural circles, so that it is natural that there, too, there are traits of English cabinet-making.

Emanuel Rundin was born in Gothenburg in 1813, son of a seaman. As journeyman he worked at different places in western Sweden, among others at Lindome, a centre for west-Swedish furniture-making since the mid-18th century. From the 1850's onward he worked in a furniture factory in Gothenburg – a usual course for many journeymen after the cessation of the guild system. He died in 1889.

Den första svenska räknemaskinen

Ett museiföremål och dess bakgrund

Michael Lindgren

På 1400-talet började man använda multiplikationstabeller i Europa i form av räknedukar, navigation, astronomi, bank- och försäkringsväsende krävde omfattande beräkningar. På grund av bristande kunskaper i aritmetik – även bland yrkesgrupper som arkitekter, ingenjörer och militärer – var tabellerna oumbärliga. Under 1600-talet ökade behovet av matematiska tabeller efter införandet av logaritmer.

Alla dessa tabeller beräknades för hand av stora lag av räknare. Flera personer beräknade samtidigt, men oberoende av varandra, samma tabellvärde. Resultatet granskades noga av särskilda kontrollanter, för att så slutligen skrivas in i tabellverken. År 1784 lät t ex den franska regeringen påbörja utarbetandet av nya logaritm- och trigonometriska tabeller. Arbetet utfördes av ett hundratal personer och kom att ta två år! Det resulterade i 17 handskrivna foliovolymmer, men dessa befordrades aldrig till trycket då det befarades att en tryckning skulle introducera alltför många fel. Den gången var man extra noggrann. Andra tabeller trycktes i stora upplagor utan vidare kontroll.

I början av 1800-talet vaknade intresset för att undersöka de mest använda tabellernas tillförlitlighet. Det visade sig då helt oväntat att ett flertal av de tabeller som sedan länge användes innehöll mängder av icke tidigare upptäckta fel. Dessa fel hade uppstått antingen vid beräkningen, på vägen mellan beräkning och sättning eller vid själva tryckningen (typer som föll ur formen, etc). Undersökningar i England visade

att de flesta av de där publicerade tabellerna innehöll ett oacceptabelt stort antal fel.

Att trycka helt felfria tabeller var praktiskt omöjligt. Antalet fel kunde däremot minimeras genom extrema försiktighetsåtgärder, som t ex kostsam efterkontroll av varje tryckt ark. De icke-tryckta tabellerna blev liggande som referensverk för en liten grupp invigda. De allmänt utnyttjade tabellverken innehöll fortfarande ett stort antal fel.

Charles Babbage och hans dröm

Charles Babbage föddes i England år 1792. Hans stora intresse var matematik och dess praktiska tillämpningar. År 1822 granskade Babbage och en av hans vänner i Cambridge ett antal tabellverk och upptäckte då till sin förfäran mängder av fel.

– "I wish to God these calculations had been executed by steam!" utbrast Babbage.

– "It is quite possible", svarade vännen.

Efter den dagen var Babbage besatt av drömmen att konstruera en räknemaskin som inte bara skulle kunna beräkna tabeller, utan också trycka dem. – Endast på detta sätt kunde fel i tabeller elimineras!

Samma år hade Babbage byggt den första modellmaskinen, vilken dock bara bestod av en räknedel utan tryckenhet. Maskinen fick namnet differensmaskin efter den matematiska princip enligt vilken den arbetade: differensmetoden. Uppmuntrad av att modellmaskinen fungerade tillfredsställande ansökte han om statliga bidrag till att bygga en större och helt komplett differensmaskin.

Per Georg Scheutz (1785–1873), publicist, auditör och uppfinnare (*Ny Illustrerad Tidning*, 21 juni 1873).

Bidrag beviljades, och när Babbage nu skulle ta sig an denna större uppgift frågade han:

Is the present state of the art of making machinery sufficiently advanced to enable me to execute the multiplied and highly complicated movements required for the Difference Engine? After examining all the resources of existing workshops, I came to the conclusion that in order to succeed, it would become necessary to advance the art of construction itself.

Arbetet med "The Difference Engine No 1" påbörjades år 1823, och pågick till år 1833. Under denna tid kom Babbages farhågor rörande dåtidens otillräckliga teknik att besannas. Han tvingades ideligen att ändra på konstruktionen och nödgades även att konstruera nya verktygsmaskiner och verktyg. Maskinen blev dock aldrig fullbordad; endast en del av räkneenheten färdigställdes. När regeringen stoppade projektet hade 17 000 pund lagts ned – förutom nästan lika mycket pengar ur Babbages egen ficka.

"The Difference Engine No 1" utställdes på världsutställningen i London 1862 och överfördes sedermera till Science Museum i London där den idag finns utställd.

Svenskarna Georg och Edvard Scheutz

Per Georg Scheutz föddes i Jönköping år 1785. Han blev tidigt intresserad av naturvetenskap, och i Lund tog han teologisk, juridisk och kameral examen. Han tjänstgjorde som vice aktuarie vid Göta Hovrätt och som auditör innan han år 1816 lämnade den juridiska banan. För ett arv inköpte han ett tryckeri i Stockholm och blev delägare i tidningen "Anmärkaren" (sedermera "Argus"). Scheutz gjorde sig snabbt känd för sina artiklar, och tidningens upplaga sköt i höjden. År 1842 ingick han som ständigt redaktör på Hiertas "Aftonbladet" där han skrev artiklar i tekniska och ekonomiska ämnen. Mellan år 1825 och 1854 utgav han ett stort antal olika tekniska tidskrifter. Bland dessa märks "Journal för manufaktur och hushållning", "Tidning för Näringsarne" och "Svensk Illustrerad Polyteknisk Journal". Georg Scheutz skapade den tekniska tidskriften i Sverige, men han fick också betydelse för att han påvisade den fria pressens inflytande på såväl allmänhet som politik och samhällsliv. Scheutz utgav ett stort antal böcker. De flesta utgjorde egna översättningar av utländska författares verk, men han skrev också många själv, t ex *Industriens bok*.

Scheutz bedrev tekniska och naturvetenskapliga självstudier under hela sitt liv. Han ägnade bl a mycket tid åt matematik och mekanik. Han var också, precis som Charles Babbage, uppfinnare.

År 1821 föddes Georg Scheutz' ende son, Edvard. Han studerade vid Nya Elementarskolan och skrevs som femtonåring in vid Teknologiska Institutet (nuvarande Tekniska Högskolan i Stockholm). År 1841 avlade han civilingenjörsexamen. Edvard Scheutz var mekaniker, och som sådan kom hans teoretiska och praktiska kunskaper att bli till stor hjälp vid förverkligandet av faderns många uppfinningar.

Den första kompletta differensmaskinen

År 1834 publicerade "Edinburgh Review" en artikel om Babbages differensmaskin och problemen kring dess tillverkning. Artikelns avsikt var främst att påverka den engelska regeringen att fullfölja projektet. Så skedde inte, som framgick, men artikeln fick en annan, oväntad effekt. Artikeln i "Edinburgh Review" lästes nämligen i Sverige av Georg Scheutz, som genast insåg det geniala i Babbages idéer, men också att de var för ambitiösa i sin mekaniska utformning. Scheutz trodde att man genom att helt frånga Babbages konstruktion och i stället göra en något enklare räknemaskin baserad på differensmetoden, skulle kunna förverkliga Babbages dröm. Georg Scheutz tog omedelbart itu med att bygga några primitiva experimentmodeller i trä, papp och ståltråd. Dessa övertygade honom om att saken var möjlig, och han lät det hela bero i väntan på vidare nyheter om Babbages differensmaskin. Det var ännu inte känt att Babbages differensmaskin aldrig skulle komma att fullbordas.

År 1837 erbjöd sig Edvard Scheutz att efter faderns idéer bygga en fullständig, fungerande differensmaskin i metall och trä. Edvard, teknolog vid Teknologiska Institutet, var då endast 16 år gammal. Han påbörjade arbetet vid sommarlovets början år 1837 och hade när höstterminen började byggt en del av räkneenheten, vilken fungerade utmärkt. Uppmuntrad av sonens framgång sökte nu Georg Scheutz statliga bidrag, vilka dock avlogs. Far och son lät sig dock inte nedslås, utan fortsatte arbetet med maskinen. Tillsammans förbättrade de räkneenheten och lyckades också lösa de många mekaniska konstruktionsproblem som de konfronterades med. År 1843 monterades tryckenheten och därmed var den första kompletta differensmaskinen, vilken beräknade och tryckte tabeller, fullbordad. Då Babbage fick kännedom om att Scheutz hade lyckats uttryckte han sin beundran:

Sweden has thus secured for herself the glory of having been the first nation, practically to produ-

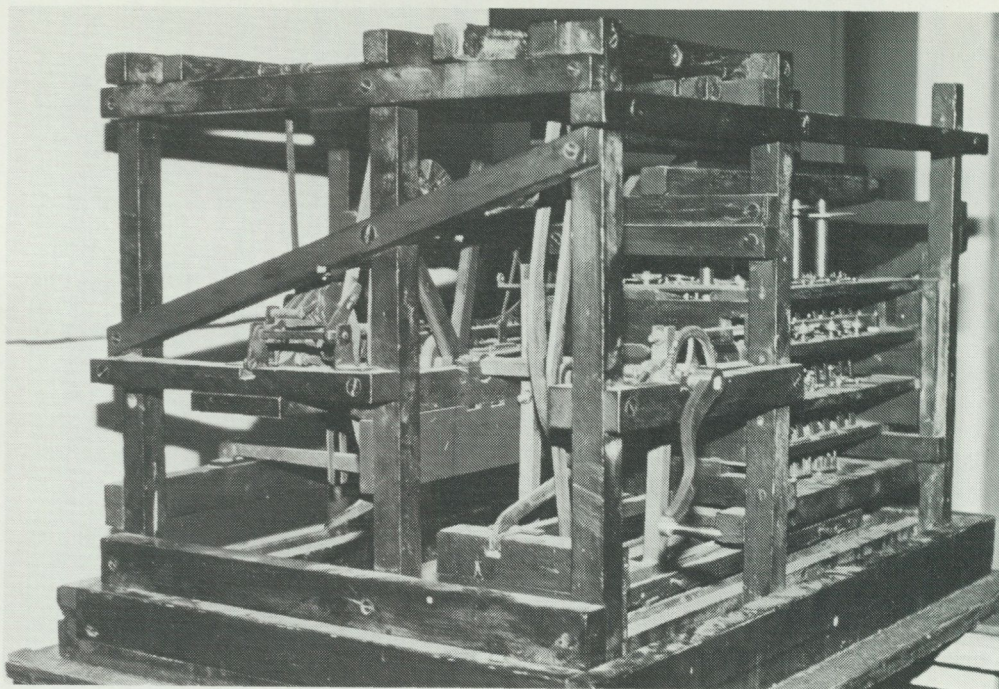

Edvard Scheutz (1821–1881), civilingenjör och uppfinnare (Science Museum, London).

ce a machine for Calculating Mathematical Tables by Differences, and printing the results. Wealthier and more powerful nations will regret, that the Country of Berzelius should thus have anticipated them, in giving effect to an invention which requires for its perfection, the tools of nations more highly advanced in mechanical science.

Georg Scheutz goda kunskaper i tryckeriteknik hade säkerligen kommit till god nytta vid konstruktionen av tryckenheten.

På begäran av Georg Scheutz lät Kungliga Vetenskapsakademien utföra en besiktning av maskinen. Ingen mindre än Jöns Jacob Berzelius utfärdade på Akademiens vägnar ett intyg som beskrev maskinens uppbyggnad och intygade dess funktionsduglighet. Med intyget på fickan försökte nu Georg och Edvard Scheutz att sälja maski-

Scheutz' differensmaskin från 1843 för beräkning och tryckning av felfria tabeller, förvarad på Nordiska museet. Då veven vevas beräknas tabellvärdena som sedan inpressas i skivor av papp eller vax. Från dessa matriser tillverkas lätt klicheér till tryckningen. Bilden visar maskinen före konservering. Foto Michael Lindgren.

nen i ett flertal länder. Vetskapen om Babbages dyrbara misslyckande några år dessförinnan avskräckte dock alla presumtiva köpare av den svenska differensmaskinen. Under denna tid, åren 1843–1850, förblev maskinen liggande i sin låda.

Ytterligare två maskiner tillverkas

År 1851 ansökte Georg Scheutz än en gång om statliga bidrag till att förfärdiga en differensmaskin helt i metall och med större kapacitet. Efter mycken tveksamhet beviljades ett totalt bidrag på 5 000 riksdaler banco med villkoret att om maskinen inte var helt färdig och fungerade felfritt vid 1853 års utgång, så skulle Georg Scheutz återbetala hela den anslagna summan. Detta betydde

att far och son Scheutz – vilka till skillnad från Babbage saknade eget kapital – tvingades låna upp motsvarande summa som säkerhet. Ett antal förstående personer ställde dock upp med pengarna. Bland dessa märktes Lars Johan Hierta och mekanikern J W Bergström.

Tillverkningen av denna andra differensmaskin påbörjades 1852 enligt Edvard Scheutz' ritningar på den ovan nämnde J W Bergströms mekaniska verkstad. Maskinen var färdig i oktober 1853. Den visade sig fungera utmärkt, vilket föranledde staten att skänka ytterligare 5 000 riksdaler till Scheutz för att delvis täcka utlagda utgifter under maskinens tillverkning.

Denna maskin överfördes sedermera av Georg och Edvard Scheutz till England och

Frankrike där den visades upp och väckte stor beundran. Bland beundrarna i England märktes Prins Albert och Michael Faraday. Under dessa resor under åren 1854–55 var Charles Babbage till stor hjälp när det gällde att demonstrera maskinen. Babbages inflytande bidrog också till att differensmaskinen vann den stora guldmedaljen vid världsutställningen i Paris år 1855.

En rik amerikan köpte maskinen för 5 000 dollar, och skänkte den till Dudley-observatoriet i Albany i USA. Där kom den till stor nytta för beräkning av astronomiska tabeller. Efter många års tjänst i observatoriet hamnade maskinen slutligen på the Smithsonian Institution där den idag intar en hedersplats . . .

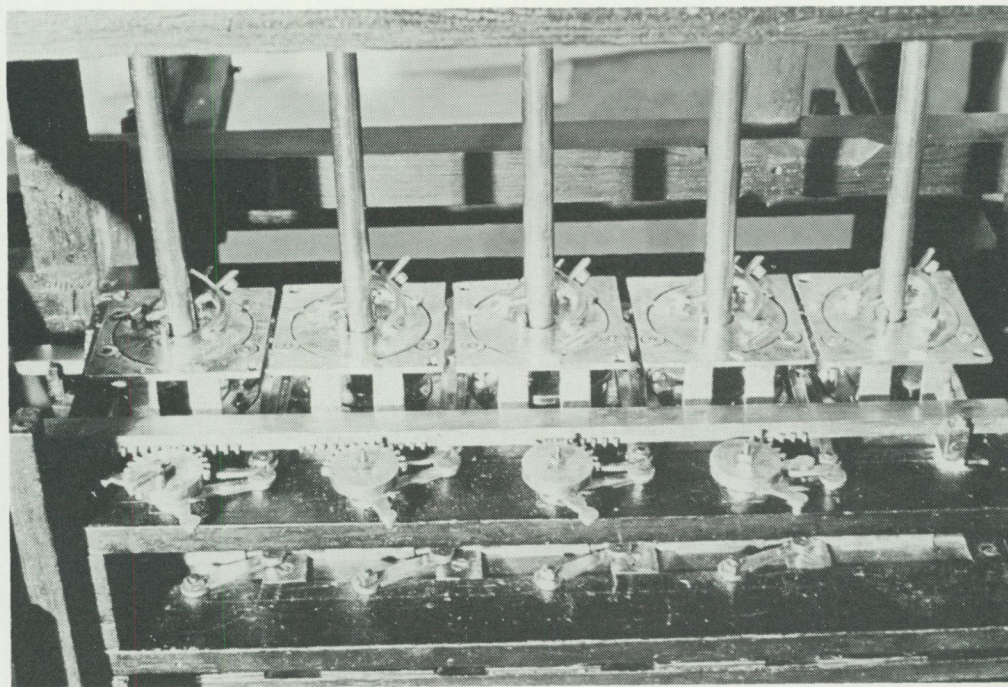
Efter framgången på världsutställningen i Paris vågade äntligen engelska regeringen beställa en kopia av den av Bergström tillverkade maskinen. Den utfördes av Bryan

Donkins mekaniska precisionsverkstad i London och blev klar 1859. Även den tog ett helt år att framställa, och under arbetet stötte man på många mekaniska tillverkningsproblem. Denna tredje differensmaskin användes i flera år vid the Registrar Office i London för beräkning och tryckning av bl a livslängdsstatistik. Maskinen finns numera att beskåda på the Science Museum i London, där den är placerad intill Babbages "Difference Engine No 1".

Den första differensmaskinen identifierad

I och med framställandet av den andra differensmaskinen på Bergströms verkstad kom 1843 års maskin – den första maskinen – mer eller mindre att hamna i skymundan. De två maskinerna som tillverkats hos Bergström respektive Donkin uppmärk-

Del av räkneenheten på Scheutz' första differensmaskin från 1843. Foto Michael Lindgren.

sammades och väckte beundran i Europa och USA. Babbage, Georg och Edvard Scheutz och deras tabellmaskiner diskuterades livligt under 1800-talet.

I samband med världsutställningen i Paris år 1855 skrev "Revue Scientifique" om den märkliga uppfinningen: "Aldrig har mekaniken mer fullständigt blivit använd i intelligensens tjänst, än genom hrr. Georg och Edvard Scheutz' räknemaskin".

I Sverige uttryckte August Blanche sin uppskattning samma år i följande ord:

Maskinen, till det yttre snarlik ett positif, sättes lik detta i verksamhet medelst en vef, och man vefvar fram resultatet, säkrare än den bästa räknemästare kan åstadkomma. Banko-verken, ingenjörs-korpserna, statistiken, astronomien m fl skola snart fly till den lilla vefven, och världen befrias från mycket grubbel, hufvudet från många myror.

Båda dessa citat avsåg emellertid den maskin som tillverkats vid Bergströms Mekaniska Verkstad. Redan vid denna tid vilade förmodligen den första differensmaskinen i sin låda, någonstans i Stockholm.

Scheutz' räknemaskin är omskriven av svenska och utländska teknikhistoriker, och de två senare maskinerna intar idag hedersplatser på Science Museum i London och Smithsonian Institution i Washington, D C. Den första maskinen har inte uppmärksammats. Under författarens arbete med de Scheutzska räknemaskinerna upptäcktes en anteckning under rubriken "Diverse" i Edvard Scheutz' bouppteckning från 1881 som finns bevarad i Stockholms Stadsarkiv: "I förvar hos Artur Hazelius i nordiska museet, modellen till en räknemaskin, uptages til . . . 500:-."

Maskinen – den första Scheutzska räkne-

Nordiska museets möbelkonservator Per Westberg sätter veven på sin plats efter genomförd konservering. Till höger i bild syns den fina mahognylådan som tillhör maskinen. Foto Michael Lindgren.

Vördsam inbjudning.

Som i min ego befines första modellen till den af min fader och mig uppfunna räknemaskin, och hvilken modell af mig egenhändigt förtärdigades mellan 16 och 22 års ålder, eller under åren 1837—1843, men jag ej befinner mig i sådana omständigheter, att jag utan ersättning kan afstå nämde modell, för att i något museum bevaras; så får jag härmed inbjuda för saken intresserade personer, att här nedan teckna de penningebelopp, hvarmed de skulle finnas hugade att bidraga till modellens inköpande och **hvarigenom densamma, jemte tillhörande ritningar och handlingar, kunde blifva förvarad till efterkommandes tjänst.**

I sammanhang härmed får jag nämna, såsom af följande intyg synes, att såväl Professorerna Er. Edlund och D. G. Lindhagen som Dr:z Hazelius förklarar det vara önskligt, att modellen med Nordiska museets samlingar införlifvas.

Jag anser mig så mycket hellre böra göra denna inbjudning, som, om ett tillräckligt belopp tecknas, jag derigenom kunde komma i tillfälle att realisera andra uppfinningar, hvilka jag hittills af brist på förlagskapital varit urständsat att utföra.

Handlingar rörande ofvannämnda räknemaskin och dess historia bifogas för dem, som derom önska taga kännedom.

Stockholm i December 1880.

Edvard Scheutz.

Obs. Å listan n:r 1 har H. M. Konungen den 4 Januari 1881 behagat teckna 300 kronor för ändamålet.

Redovisning för de influtna medlen kommer att i tidningarne intagas.

Titelsida till insamling för att Scheutz' första differensmaskin skulle kunna komma i Nordiska museets ägo (NM arkiv).

maskinen – identifierades i Nordiska museets samlingar i december 1979. Dessutom medföljde ett stort antal brev rörande maskinen – bla flera tidigare okända brev från Charles Babbage. När detta skrivs håller maskinen på att konserveras av Nordiska museets konservator. Bland de återfunna breven finns handlingar som berättar att Edvard Scheutz startade en insamling i december 1880.

I inbjudan till insamlingen intygade bland andra Arthur Hazelius maskinens värde för Nordiska museet:

Undertecknad får härmed på begäran intyga, att modellen till den av Herrar G och E Scheutz uppfunna räknemaskinen, såsom utgörande ett i hög grad intressant historiskt minnesmärke, skulle för Nordiska museet, om den samma dermed införlifvas, utgöra en prydnad, hvarföre nämnde modell med stor tacksamhet skulle af museet emottagas. Äfven får jag tillkännagifva, att herr

Ingeniör E Scheutz tillis vidare deponerat i fråga varande modell i museet, der den samma kan beses på museets vanliga förevisningstider i andra anexet, n:o 79 Drottninggatan.

Stockholm den 28 december 1880

Arthur Hazelius
Nordiska museets styresman.

Men den 28 januari 1881 – bara en månad efter Hazelius undertecknat sitt intyg – avled Edvard Scheutz, 59 år gammal. Maskinen blev kvar i museets ägo, och har nu efter hundra år framtagits.

Epilog

Georg och Edvard Scheutz' dröm om att deras maskiner skulle beställas av ett stort antal länder och för all framtid garantera framställandet av felfria tabeller blev aldrig verklighet. Samtidens mekaniska tillverkningsmetoder var ännu i hög grad manuel-

la, varför priset på maskinerna blev alltför högt för att kunna intressera eventuella köpare. Georg och Edvard Scheutz fick själva betala ett högt pris för sin uppfinning. De levde sina liv under stora ekonomiska svå-

righeter. År 1873 dog Georg Scheutz under konkursmässiga förhållanden. Han efterlämnade endast några få personliga ägodelar till sonen – däribland guldmedaljen från världsutställningen i Paris 1855.

Summary

The first Swedish calculator. A museum object and its background

Tabulated data for such matters as navigation, astronomy, mathematics, banking and insurance were calculated by hand by large teams of arithmeticians when, in 1812, the Englishman Charles Babbage got the idea of having the calculations and the printing of tables done by a machine. This would eliminate the large number of errors and the laborious brain-work. Work on Charles Babbage's machine, the Difference Engine no 1, continued between 1823 and 1833 when it was finally abandoned. Only a small part of the arithmetical unit had been manufactured and the British government had spent £17.000 on the project.

In Stockholm a Swede, Georg Scheutz, and his

son Edvard got to know of Babbage's unsuccessful attempt and designed and constructed in their home a difference engine in the years 1837-1843. This was the world's first calculator for simultaneous calculation and printing of tables.

Scheutz' difference engine was identified in December 1979, after more than one hundred years of oblivion, in the Nordic Museum's depository by Michael Lindgren.

It had caused a great sensation on its first appearance and two others were manufactured, one in Stockholm in 1853, the other in London in 1859. They are today exhibited, one in the Smithsonian Museum in Washington, the other in the Science Museum in London.

Bruk och återbruk

Återanvändning av gamla kläder i bondesamhället

Ingrid Bergman

Vad som skall sparas och vad som skall kastas bort som sopor och oanvändbar lump bestäms av de värderingar och ekonomiska förhållanden som styr de enskilda människorna i det aktuella samhället.

Vår egen tid har beskrivits på följande sätt: "Det var den tiden, små barn, då människor hade ett förskräckligt besvär med att bli av med sina sopor. De kastade och kastade, och ju mer de kastade desto mer hade de att kasta; de använde faktiskt ingenting av allt de kastade" (Anna Wahlgren, 1976). I Sverige beräknas nu den totala avfallsmängden på ett år uppgå till ca sju ton per person och hushållsavfallet till ca 300 kg per individ och år. Men går vi bara några få decennier bakåt i tiden möter vi en helt annan inställning till producerade varor, även om de var nötta och slitna.

Det materialsnåla samhället

I bondesamhället präglades livsföringen av självhushåll och en utbredd sparsamhet. Ingenting fick förfaras utan allt blev använt på det sätt som många generationers erfarenhet lärt människorna vara bäst. Denna sparsamhet var väl oftast påtvingad av rådande ekonomiska förhållanden, men den var nog också följden av en sträng gudstro: Guds gåvor fick inte förslösas, ty Gud straffar på olika sätt den som slösar. Många gamla ordspråk vittnar också om denna livsinställning: "Slöseri är vägen till fattighuset" och "Man bör inte gå vardag grann, för då får man gå söndag likadan".

Inom självhushållet framställdes huvudparten av vad som behövdes för familjens livsuppähåll. Framst bland arbetsuppgifterna kom produktionen av födoämnen men

på andra plats kom framställningen av kläder och textilier. Råvarutillgången var dock vanligen knapp och det gällde att maximalt utnyttja de material som stod till buds.

Återbruk av yllekläder

De hemvävda tygerna var mycket slitstarka och kläderna varade därför länge. Det var för människorna naturligt att gå i lappade plagg, och många var tvingade att bära sina vardagskläder ända tills de inte längre gick att laga.

Återbruket av de utslitna yllekläderna varierade. Större välbevarade partier kunde användas till att fodra eller till att sy andra plagg eller textilier av, mindre stycken användes till att laga eller dekorera med. Ett exempel på den senare företeelsen är de i Hälsingland och Gästrikland vanligt förekommande trastäckena med mönster av inslagna lappar i olika färger. Lapparna härrörde från bl a röda vadmalstrumpor och randiga livstycken samt från grant mönstrade bomullsplagg (fig 2). Till dessa och andra mer eller mindre välkända ändamål återbrukades delar av själva tyget, men man har också i hemmen kunnat återvinna yllet, dvs genom olika processer förvandla det slitna tyget till material för nyframställning av yllevävar.

De gamla utnötta stickade plaggen klipptes då sönder i smala remsor och tygplaggen klipptes i små fyrkantiga bitar och plockades isär tråd för tråd. Man skilde härvid inte på de olikfärgade ulltrådarna, men var varpen av linne eller bomull var det viktigt att dessa trådar av annat material plockades bort.

"Sysslösa fick vi inte vara, det var en

Fig 1. Sparsamhet tar sig olika uttryck i olika miljöer. I bondesamhället bars kläderna tills de ej längre kunde lappas eller lagas. Skjorta från Ravlunda, Skåne, inv nr 199 995. Foto Ulla Wäger, Nordiska museet.

farlig synd sa mor, därför hade vi alltid någon traskorg stående under sängen. Var det trasor av vadmal eller strumpor eller annat ylletyg skulle det repas upp till trådar" (Vilhelmina, Lappland). Efter förmåga deltog också barnen i självhushållets olika göromål. Men det var för de unga en föga eftertraktad sysselsättning att i timmar sitta och repa upp gammalt ylle. Även mycket små barn, fyra- till sexåringar, liksom de "allra gammelsta" på gården kunde hjälpa till med detta arbete.

De upprepade små ulltrådarna bearbetades sedan på två olika sätt. Enligt den ena

metoden kardade man endast trådarna "tills en tyckte att det bara var ull och inga trådar" (Ålem, Småland). Kardningen tog lång tid och "det var inget roligt arbete, då det rök rätt bra" (Hova, Västergötland). Denna metod var vanlig i södra Sverige, framför allt i Skåne och Småland, men förekom även ända upp i Värmland och Uppland.

Det andra tillvägagångssättet var allena-rådande i hela norra Sverige och ner till och med Dalarna, men förekom också vid sidan av den förra metoden i södra Sverige. Den innehöll flera arbetsmoment. Ylletrådarna

lades här vanligtvis i en gammal uttjänt smörkärna (fig 3). Kokhett vatten hälldes på och yllet bearbetades sedan med kärnstaven på samma sätt som vid smörkärning ända till dess att trådarna hade lösts upp och bildat en luddig massa. Man fick inte ta för mycket trådar åt gången och därför tog denna procedur en avsevärd tid. Den upplösta trådmassan torkades därefter på olika sätt. I Alfta i Hälsingland lades den i såll som placerades på stänger i stugtaket och i Hamnerdal, Jämtland, torkades den i ugnen eller på spisen. Först när yllet var torrt tog kardningen vid (fig 4).

Vare sig man använde den ena eller den andra metoden för att sönderdela de små ulltrådarna var det sedan svårt att spinna

garn av enbart det upplösta yllet. Under kardningen blandade man därför i ny ull "allt efter råd och lägenhet". Det spunna garnet blev vanligtvis spräckligt på grund av att det innehöll olikfärgade garnrester.

Trasgarns-, raffel- eller lumptyg var vanliga benämningar på det tyg som vävdes med inslag av det ovan beskrivna garnet – till varp dög detta garn aldrig. Tyget var grovt och av sämre kvalitet än det rena ylletyget och användes bara till vardagskläder såsom arbetsbyxor, -rockar och -kjolar och till hästtäckan och andra grövre brukstextilier. Arbets skjortor eller bussaronger, som de vanligen kallades, hörde också till de plagg som ofta var sydda av tyg med inslag av lumpgarn. Hos dem som hade det bättre

Fig 2. Detaljbild av trasväv som använts som dekorativt sängtäckbe i Edsäng, Delsbo, inv nr 206 818. De vita trasorna härrör huvudsakligen från gamla särkar och skjortor och de övriga från t ex utslitna röda vadmalstrumpor och mörkblå tröjor. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

ställt hade trasgarnstyget ett ganska dåligt rykte. Det ansågs vara "kallt och elakt och bara alstra ohyra" (Gullestorp, Västergötland).

I den tryckta litteraturen beskrivs återvinningen av ylleplagg bara någon enstaka gång, men i olika arkiv kan man finna många uppgifter på dess förekomst runt om i Sverige. I Nordiska museets arkiv finns ca 150 uppteckningar där meddelare från olika landskap har besvarat frågan: brukade man dryga ut ullen med gammalt ylle? Fastän uppteckningarna är gjorda så sent som på 1930-talet är det bara knappt ett tiotal personer som förnekar att detta bruk förekom-

mit i deras hemtrakter. Flera meddelare framhåller emellertid att det bara var de allra fattigaste i socknen, som på detta sätt hade varit tvungna att hushålla med tillgångarna. De andra hade ägt en ganska stor fårstam och därmed tillräckligt med ny ull för att fylla beklädnadsbehovet.

Många uppteckningar skildrar också hur återbruket förändrades under 1800-talets senare hälft. Stickade ylleplagg repades visserligen fortfarande upp i hemmen. Men dessa kläder var då inte så nötta och slitna som tidigare, utan man kunde bara repa upp garnet och sedan sticka av det igen. Andra gamla ylleplagg tog man ej längre hand om

Fig 3. De sönderplockade ylletrådarna lades i en gammal smörkärna fylld med varmt vatten och bearbetades med en kärnstav ända tills det att trådarna lösts upp och bildat en luddig massa. Ur uppteckning från Vilhelmina, Lappland, EU 2 497.

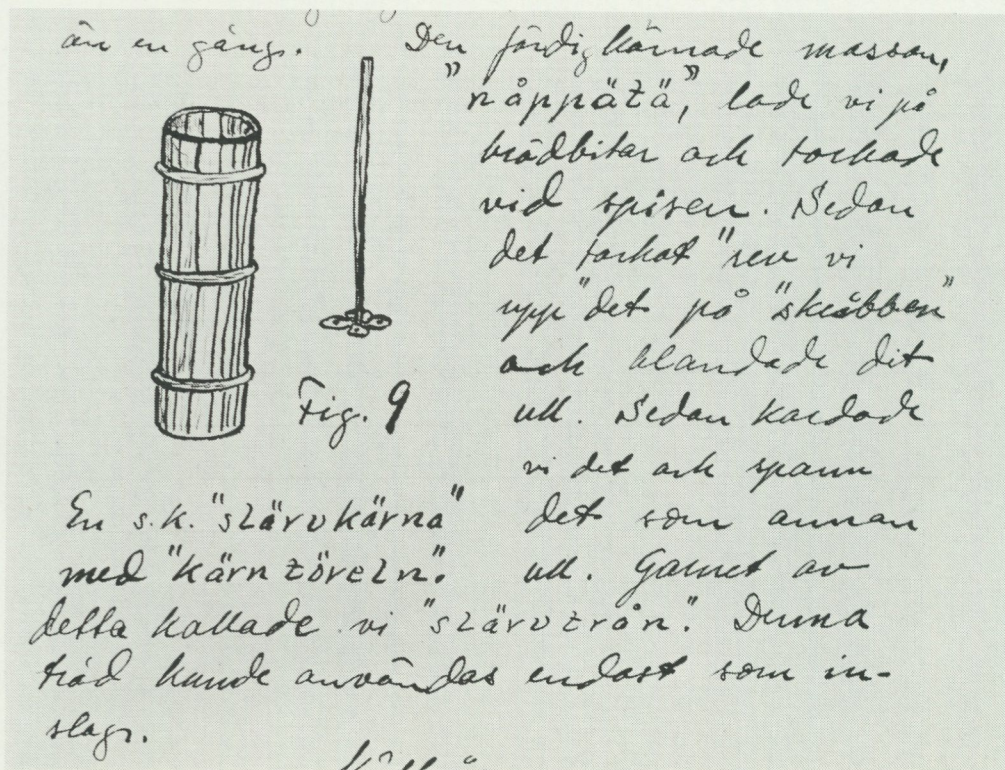

Fig 4. I bondesamhället var det naturligt att barnen så tidigt som möjligt skulle delta i arbetet på gården. Småbarn fick i timmar sitta och plocka sönder små yllelappar tråd för tråd. De deltog också i kardningen av den efter kärningen upplösta trådmassan. Ur uppteckning från Vilhelmina, Lappland, EU 2 497.

och återvann i hemmen, utan de "sattes in" hos vissa personer eller affärer. Dessa skickade i sin tur yllet vidare till ullspinnerier, som i utbyte härför gav kontant betalning, garner efter önskemål eller eventuellt en filt. Den kanske största förändringen vad beträffar återbruket av kläder av både ylle och andra material åstadkom dock en textil inredningsnyhet – trasmattan – som började förekomma i bondehemmen vid 1800-talets mitt.

Det är okänt hur länge man återvunnit gamla ylleplagg i hemmen. Det äldsta belägget på denna företeelse har jag funnit i en kronofogdeberättelse ifrån Norrbärke i Dalarna år 1748. Kronofogden omtalar där att det är ont om yllelump "emedan åtskilliga hushållerskor i anseende till den ogemena dyrheten som nu är på vadmal, sängryor och ylletyger till kläder, funnit på medel att uppriva slarviga kläder samt dem sedan behandligt i ny uppsatt väv till inslag nyttja och av sådan väv göra nya plagg".

Återvinning av linnekläder till papper

Utslitna plagg var viktiga råvaror inte bara till nya kläder och textilier utan också till någonting helt annat, nämligen papper.

Vi förknippar väl materialet papper med träd och kanske i förlängningen med kalhyggen och förstörda svampställen. Men papper

har i Sverige bara i något mer än hundra år tillverkats av trämassa. Ända fram till 1860-talet var utslitna linnekläder den förnämsta råvaran vid papperstillverkningen. Även lump av ylle användes men endast till det sämre papperet som var grått till färgen.

Redan i de tidigaste dokumenten om papperstillverkningen i Sverige finns det föreskrifter om insamlingen av linnelump. Gustav II Adolf omtalar i ett brev från år 1612 att en papperskvarn inrättats i Uppsala och påbjuder att till denna skall fogdar och befallningsmän insamla linne över hela riket: en halv mark fina eller en mark grova linnekläder från var gård på landsbygden och en mark fint linne från varje gård i städerna.

Fram till 1700-talets mitt tilldelades pappersbruken sina bestämda uppsamlingsområden för lump. I text privilegiebrevet år 1672 för Östanå pappersbruk i Hälsingland ges ägaren rätt att årligen insamla lump från stora delar av Norrland och år 1680 får Klippan ensamrätt till lumpinsamling i Skåne, Halland och Blekinge.

Pappersbruken hade sina egna lump-handlare som reste runt i landet. På 1770-talet hade exempelvis Tumba pappersbruk ett sextiotal lumpsamlare inom Sverige och Finland. Ofta idkade dessa byteshandel och betalade lumpen med text tobak, peppar och nålar.

Sedelhafswaren har emot betaf-
ning til Grycksbo Pappers-Bruf
leswererade Lumpor för år 1815,
som til bewis lemnas.

J. J. Munktel.

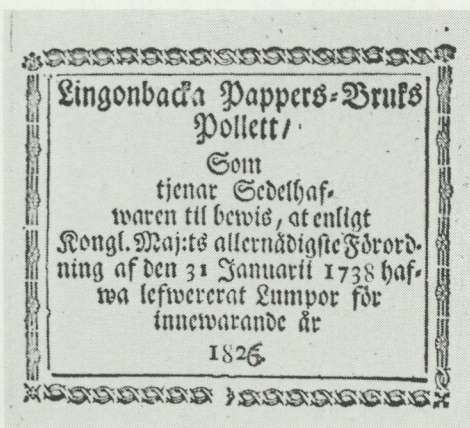

Fig 5. En kunglig förordning år 1738 gjorde det till en medborgerlig plikt för varje hushåll att ta tillvara sin linnelump och sälja den till pappersbruken. Kvitton på levererad lump till Grycksbo pappersbruk i Dalarna och Lingonbacka pappersbruk i Uppland. Landsarkivet, J R Anderssons samling, Uppsala.

Genom en kunglig förordning av år 1738 om lumpors samlande till pappersbruken, vilken gällde ända fram till 1820-talet, gjordes det till en medborgerlig plikt för varje "husbonde och husmoder, högre och lägre, i varje hushåll såväl i städerna som på landet" att tillvarata lump och sälja den till pappersbruken för fastställd taxa. Den som uppfyllt sin årsskyldighet fick av pappersbruket ett kvitto på sin leverans av lump (fig 5).

Trots förordningen gick det på många håll mycket trögt med leveranserna av pappersbrukens förnämsta råvara. Den fastställda taxan för linnelumpen var ganska låg och

människorna behöll därför i stor utsträckning sina slitna linneplagg och återbrukade dem hemma.

Återbruk av linnekläder i hemmen

I Svealand och Norrland klipptes ofta de gamla linneplaggen sönder till inslag i de trasvävar som användes som sängkläder; vävda av grova linnetrasor och odekorerade låg de mer eller mindre vita vävarna som ett slags underlakan ovanpå höet eller halmen i bädden. Men trasvävar har också på vissa håll tjänat som dekorativa sängtäcken men var då vävda av finare linneremsor och mönstrade genom inplock av färggranna tyglappar eller genom garnnockor i olika färger. Innan ett utnött linneplagg blev inslag i en trasväv kunde det ha haft en helt annan funktion och tjänat en tid som t ex barnlinda eller trasa.

I sin bok *Trasväv* säger Kerstin Sjöqvist att man ännu inte vet hur länge trasvävar vävts i vårt land; hennes tidigaste uppgift på förekomsten av detta slag av bäddtextil är från Gästrikland år 1773. Mitt äldsta belägg på detta återbruk kommer, liksom för ullfiberåtervinningen, från en kronofogdeberättelse från år 1748. Fogden säger i denna att allmogen i Västerdalarna inte har någon lump att sälja till Grycksbo pappersbruk eftersom de, när "de slitit sina kläder alldeles sönder, göra sig därav lakan och ryor, vilka de bruka till sängkläder".

Vad beträffar linnetrasvävar bör det också tilläggas att det finns uppgifter om att även dessa köptes upp av pappersbrukens lumphandlare. Man kan således tänka sig att en gammal skjorta först klipptes sönder till barnlinda, sedan tjänade som inslag i trasväv och slutade som några trycksidor i en bok.

Återanvändning av bomulls- och sidenplagg

Till folkligt dräktskick hörde vanligtvis ett antal färggranna plagg av bomullstyg – helvita bomullsplagg såsom skjortor och överdelar blev inte allmänna förrän i slutet av

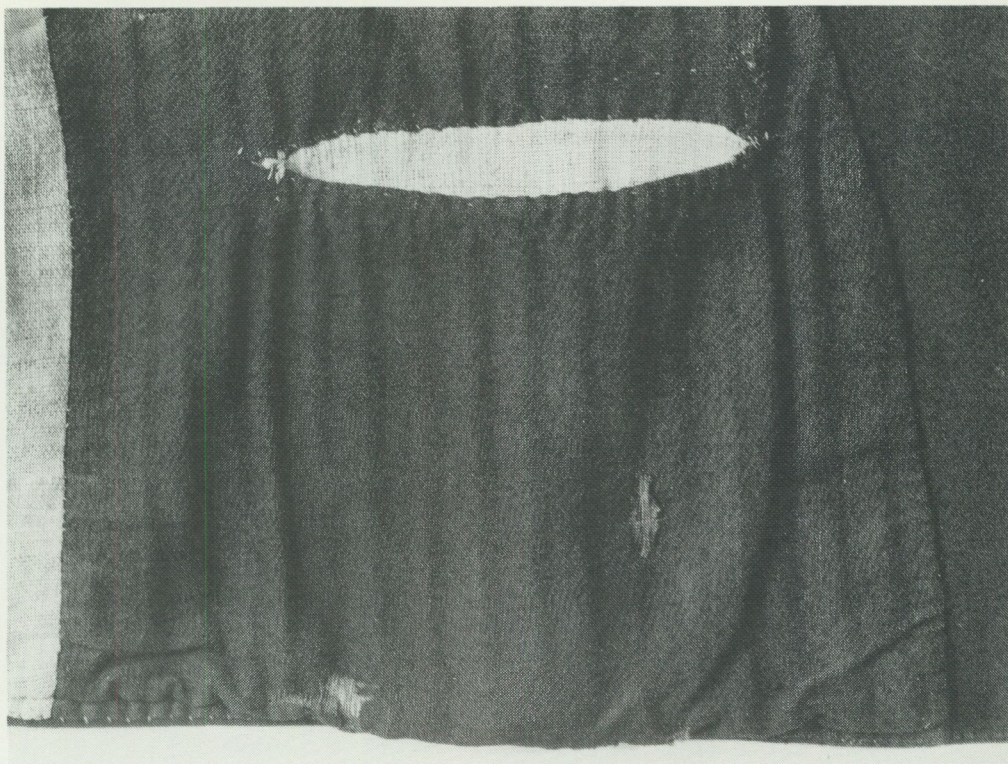

Fig 6. Plisserad kjol använd som foder i mansrock från Ovanåker, Hälsingland, inv nr 111 079. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

1800-talet. En hel uppsats skulle kunna skrivas bara om återbruket av dessa kläder. Varenda liten mönstrad lapp togs tillvara; som foder, skoning eller dekoration på andra plagg och textilier kan man återfinna större eller mindre tygbitar från främst gamla nötta förkläden, huvudbonader och halskläden. En av många intressanta föremålsgrupper som i detta sammanhang kan nämnas är bindmössorna. Genom att bara studera fodret i de mössor som finns bevarade i Nordiska museets samlingar kan man lära sig mycket om mönsterrikedomen i de bomullsplagg som förekom i olika landskap under 1700-talet och början av 1800-talet.

Hittills har jag inte funnit några uppgifter som tyder på att man i Sverige repat upp och återvunnit bomullsplagg, men många

källor vittnar om att man gjorde det med ett annat köpetyg, det dyrbara sidenet.

Till folklig dräkt hörde ibland något enda plagg av siden, t ex sidenhätta med sidenband, men naturligtvis fanns det många familjer på landsbygden som inte ägde ett endaste plagg av detta material. Det uttjänta sidenet återvanns på samma sätt som yllet. Det klipptes sönder i små fyrkanter, repades upp och kardades sedan tillsammans med ull. Härav fick man ett tyg som ansågs vara både starkt och vackert och "som man kunde vara fin med". Så berättas det exempelvis från Tannefors i Östergötland att finare ylleklänningar på 1880-talet innehöll upprepat silke.

Återbruket av siden på landsbygden hade aldrig någon praktisk betydelse, eftersom

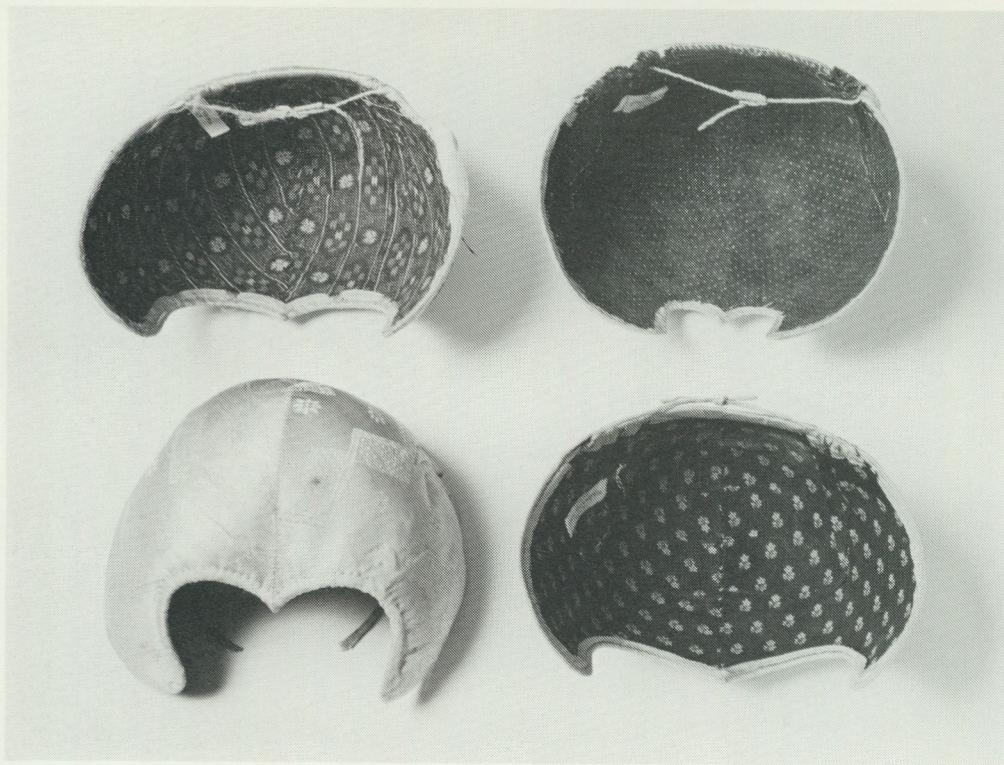

Fig 7. De tryckta bomullstyger, som brukades i det folkliga dräktskicket till bl a halskläden, huvudbonader och förkläden, kan man återfinna som skoning, foder eller dekoration på andra plagg och textilier. Bara genom att studera fodret i de bindmössor som finns bevarade i Nordiska museets samlingar kan man få en god uppfattning om mönsterrikedomen i de tryckta bomullstyger som förekom under 1700-talet och början av 1800-talet. Fyra bindmössor från Nederkalix, Norrbotten, inv nr 62 473, 76 791, 76 851, 76 792. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

antalet sidenplagg var så begränsat. Ett stort antal kläder av siden kunde däremot personer tillhörande de högre stånden äga, men i vad mån dessa kläder återbrukades är det svårt att yttra sig om. En viss grad av återbruk kan man dock konstatera. Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, skriver t ex i sin dagbok i december 1827 att hon skickat iväg svarta sidenlappar, som "Mamsell Lille, om Gud vill, skall plocka sönder åt mig till att spinna". I ett hushållsmagasin från år 1762 berättas det också om flitiga

och aktsamma fruntimmer, som på resor och andra lediga tillfällen brukade repa upp små sidenlappar. Av det upplockade silket vävdes sedan ett slags halvsiden, som användes bl a till näsdukar och strumpor.

Lapptäcken hör i huvudsak till vårt eget århundrade. Men redan i början av 1800-talet förekom det att gamla bomulls- och sidenplagg klipptes sönder för detta ändamål. De som vid denna tid förfärdigade sådana textilier på landsbygden hörde dock knappast till böndernas skara. I min hem-

bygd, Åhls socken i Dalarna, berättas det ännu om den ståndsperson som på 1890-talet köpte upp och klippte sönder ett stort antal broderade sidenhättor till ett lapp-täcke.

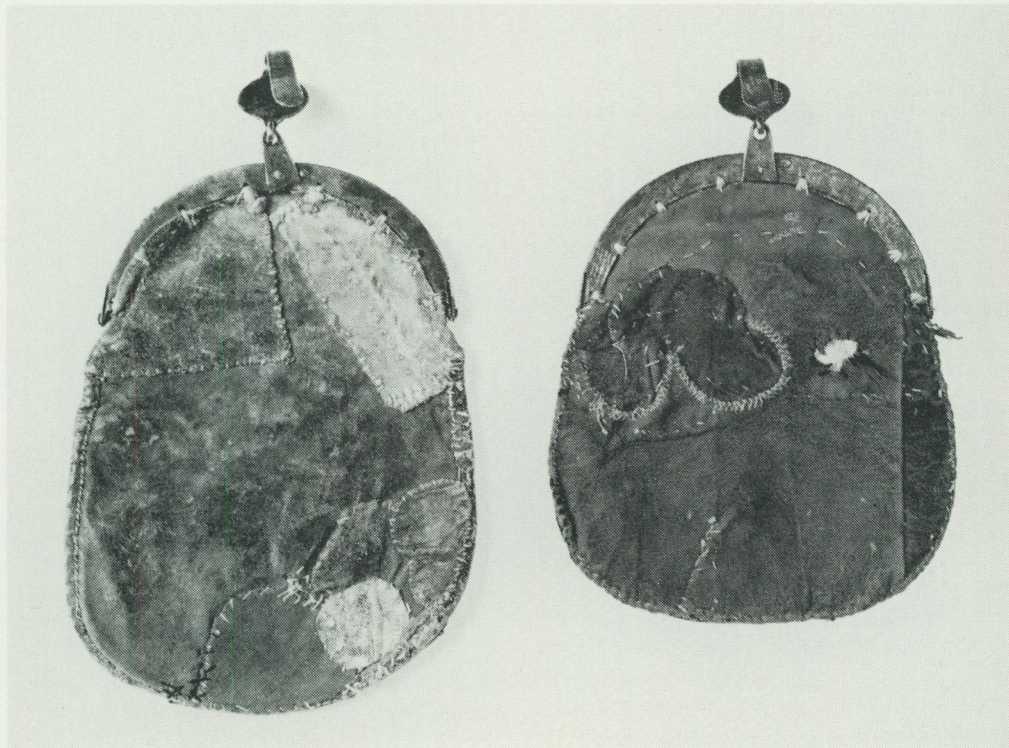
Återanvändning av skinnkläder

Skinnplassen varade mycket länge; ett förskinn eller ett par skinnbyxor kunde räcka i två generationer. När dessa plagg till slut dock blev obrukbara togs naturligtvis skinn-
net tillvara och återanvändes till olika ändamål varav här bara skall ges ett par exempel.

De lösa kjolväskor som hör till det folkliga dräktskicket är vanligtvis av tyg men har en baksida av skinn. På flera av Nordiska museets väskor är baksidan lagad. Men det är inte väskan som nöts så att man varit tvungen att reparera den, utan baksidan består av ett stycke skinn som tagits från ett redan lagat skinnplagg. Ifrån Offerdal i Jämtland har museet en väska med baksidan gjord av en gammal skinnhandske med rester kvar av broderiet (fig 8).

Byskomakaren Jonas Stolt berättar i sina minnen om hur han i Högsby socken i Småland på 1820-talet tillverkade skor till hus-hållens olika medlemmar. Drängar och pi-

Fig 8. Folkdräktens kjolväska har ofta en baksida av skinn, som kommer från något utslitet skinnplagg. Till väskan t v från Offerdal, Jämtland, inv nr 51 044, har man sannolikt använt en skinnbit från ett lappat förskinn och väskan t h från Sunne, Jämtland, inv nr 47 770, har en baksida bestående av en utsliten skinnhandske, som har rester kvar av broderiet kring tummen. Foto Ulla Wäger, Nordiska museet.

gor fick fyra par skor vardera om året. Sulorna på dessa skor var emellertid inte så starka: "För att något hjälpa den tunna sulan så släppte var och en till ett par gamla utslitna skor, som sprättades sönder och lades mellan nävern och sulan."

Även ett par gamla utslitna skor betraktades sålunda i bondesamhället som en resurs, som inte fick förlösas; den s k "slit-och-släng"-mentaliteten hör hemma i det högurbaniserade samhället och uppträder först efter 1900-talets mitt.

Källor

Otryckta

Nordiska museets arkiv. Stockholm. Uppteckningar.

Dialekt- och folkminnesarkivet. Uppsala. Upp-teckningar.

Landsarkivet. Uppsala. Landskansliets i Kopparbergs län arkiv; J. R. Anderssons samling.

Tryckta

Ambrosiani, S., Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige . 1923.

Arv og eje. Sparetider. 1974.

Beijer, Å., Tidans ullspinneri i Västergötland. Tillkomst och drift av ett löngodsspinneri på landsbygden. (Uppsala univ. C1-uppsats i etnologi.) 1978 [Stencil.]

Boëthius, B., Grycksbo 1382–1940. 1942.

Bråmås, A. M., I näverskor och skimp. 1969.

Castegren, E., Riksbankens pappersbruk Tumba. 1955.

Clemensson, G., Klippans pappersbruk med Lesebo och Boksholm. 1932.

Hanssen, B., Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. 1952.

Hedlund, G., Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovan sjö socken 1750–1850. 1951.

Lundsjö, O., Fattigdomen på den svenska landsbygden. 1975.

Montelius, O., Arbetslivet i en Gagnefsby kring sekelskiftet. 1962.

Reenstierna, M. H., Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839. 1–3. 1946–1953.

Rothof, L. W., Hushålls-Magasin. 1762.

Sjöqvist, K., Trasväv. 1967.

Stolt, J., Byskomakaren Jonas Stolts minnen. Anteckningar från Högsby socken i Kalmar län. 1972.

Thomas, Ch., Återanvändning, återvinning & återbruk. Tryckt på återanvänt papper 1976.

Wahlgren, A., Man borde inte sova. 1976.

Vara & undvara. En utställning från Svensk form. (Katalog.) 1978.

Westberg, H., Östanå pappersbruk i Hälsingland. 1965.

Återvinning av råvaror. Utg av projektgruppen Resurser och råvaror, Sekretariatet för framtidsstudier. 1977.

Summary

Reuse of old clothes in the Swedish peasant society

Life in the peasant society was characterized by selfsubsistence and extreme thrift. As raw materials were scarce, worn-out clothes were regarded as a resource which was taken care of and reused.

The old woollen garments were cut into small bits and pulled to pieces thread by thread. In the south of Sweden these threads were carded until they were broken up, but in central and northern Sweden they were placed in an old churn, hot water was poured over them and they were churned with the beater until they formed a fluffy mass. The broken up mass of threads was then carded with new wool, spun and used once

again as weft-thread in woollen cloth.

Up to the 1860's white paper was made of linen rags. A Royal Ordinance of 1738 made it a civil duty for every household to sell its worn-out linen clothing to the papermills. In central and northern Sweden the worn-out linen garments were often used as weft in the rag-materials serving as sheets in beds.

There has never been any method for regeneration of leather garments, but these – of course like many textile garments – were reused as, for example, linings or for sewing other smaller garments out of the less worn portions.

Jöns Ljungberg

– den konstnärlige tullvaktmästaren i härjedalsfjällen

Maj Nodermann

”Visste Du att i västra Härjedalen ligger snön 212 dagar per år, att det i västra Härjedalen finns ett 30-tal fjälltoppar på över 1 000 meter?” Så lockar turistpropagandan i november 1979. Men etnologen som gått ut och in i gårdarna i trakten vill i stället fråga: Visste Du att i västra Härjedalen skapades landets festligaste, färggladaste provinsmöbler i en överflödande fantasirik rokoko? Det började redan ute på gårdsplanen. Längs Ljungans och Ljusnans dalgångar låg en gång rader av timrade gårdar med mangårdsbyggnaden vänd mot söder, med framsidan rödbrun av solljuset och portalen skyddad av ett svängt takfall krönt av en snidad kartusch som på härjedalsdialekten kallades för ”brand”, färgsatt i rött och ockragult.

Denna arkitektur är dessvärre i snabbt försvinnande. Mellan museernas byggnadsinventeringar på 1920-talet och 1950-talet har mycket gått förlorat. Det är endast den stabilaste och mest påkostade arkitekturen som överlevt, ofta bakom hembygdsgårdens staket – fattigbebyggelsen hann helt utplånas.¹ Men av inventarier är glädjande mycket kvar, och i de flesta gårdar kunde man, åtminstone på 1950-talet, alltid finna något prov på denna märkliga möbelproduktion.

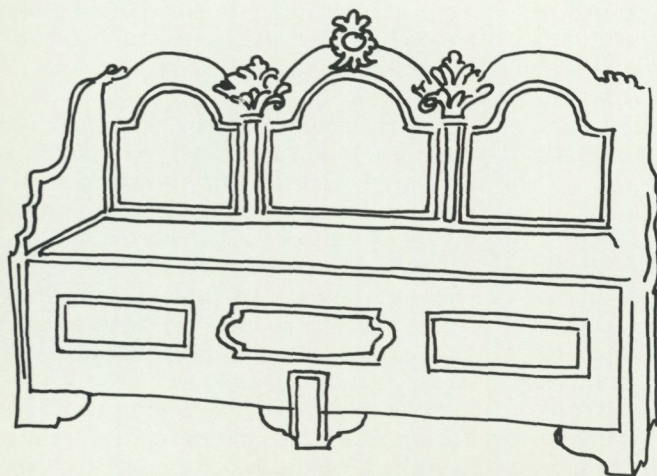
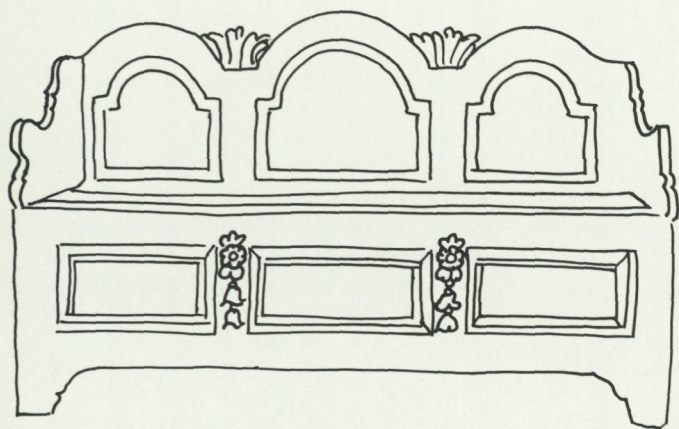
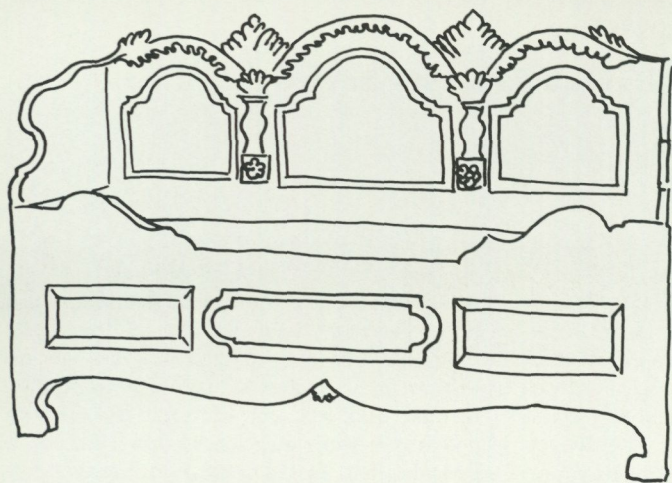
Möbeltyperna

Den speciella formgivningen med mycket kraftigt svängda profiler var främst knuten till två möbeltyper: sängar och stolar. Sängarna av äldre typ, de inbyggda kombinationsmöblerna med skåp och ståndur, var mestadels avlägsnade. Kvar i hemmen hade man tunga *utdragssängar* i furu, med bombastiskt svängda ryggar, målade i brun fa-

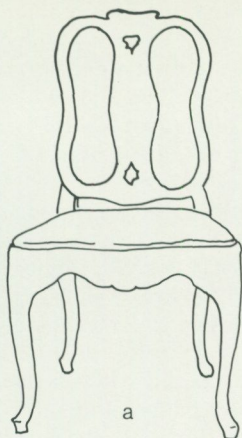
nerimitation. Dekoren visar drag från alla de passerade stilepokerna, med snidade blombuketter av rokokokarakter och pilastrar med fantasikapitel och hängande rankor, utskurna och limmade på underlaget, av en typ som man närmast får kalla gustaviansk. Dessa sängar, numera vanligen omgjorda till soffor, är i allmänhet daterade mellan 1840–1870 och möter tidsmässigt nyrokoko. Storleken och tyngden har bidragit till att de stannat i trakten – de var obekväma att föra med sig.

Stolarna är högst individuellt formgivna, också de med drag av flera epoker samtidigt. Det förekommer rent rokokomässiga typer med genombruten balusterbricka och svängda framben och blandtyper med gustavianskt inslag, refflad framsarg och raka ben. De flesta kröns av den snidade kartusch som man känner igen från portalerna. Flera av dessa stolar är signerade med blyerts under sitsen. De daterade exemplaren ligger mellan 1840 och 1908. Stolarna går allmänt under namnet Ljungbergs-stolar, men det är bevisligen flera olika snickare som deltagit i produktionen, till vilket jag återkommer.

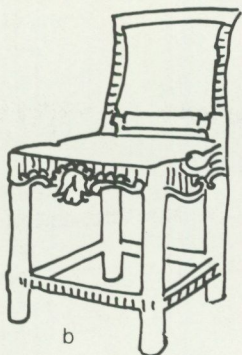
Av övriga möbeltyper kan man notera att *kistorna* är fåtaliga och små – det finns inga motsvarigheter till de stora norska kistorna på andra sidan gränsen. Inte heller ser man mycket av större *skåp*. Det stora skänkskåpet som är så typiskt för Dalarna har endast kommit en bit innanför gränsen i södra Härjedalen. Detsamma är förhållandet med de jämtländska eleganta rokokoskåpen – de har inte nått in i fjällvärlden. Från grannlandskapet i öster, Hälsingland, finns några små hängskåp med järvsömåleri, inte större än att man kunnat ta dem på släden – men

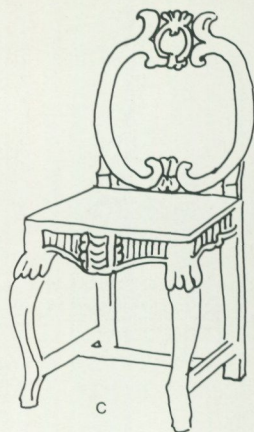
De sena västhärjedalska sängarna har en ryggprofilering som påminner om nyrokoks svällande soffor. Till funktionen är de utdragssängar som i gustaviansk tradition breddas från långsidan. De dekorerats med rokokos kartuscher, gustavianska rankor och empirens refflade pilastrar med bladkapitäl. De blandade stilelementen från skilda epoker gör dessa sängar till något av det mest säregna i svensk provinskonst. Daterade exemplar mellan 1840 och 1870. Teckningar av förf.

a

b

c

Västhärjedalska stolar:

a. Tillverkad av Jöns Ljungberg för bruksherrgården i Ljusnedal. Privat ägo.

b. Signerad 1841 av Jöns Andersson med uppgiften att den är den första han gjort "af Model". Ryggpartiet skadat, balusterbricken saknas och krönpartiet ersatt med en tvärslå. JLM 160 51.

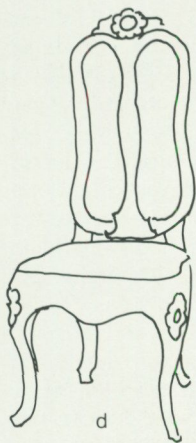
c. Tillverkad av Lill Ola i Dalen, daterad 1845. I botten anteckning med rödkrita att den tillhört bonden Olof Rickardson och Stina Jönsdotter i Ottsjö (Välådalen, Jämtland). NM 105 939.

d. Okänd tillverkare. Svegs hembygdsgård.

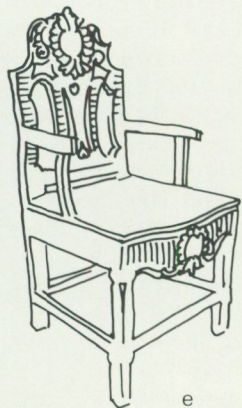
e. Karmfätölj tillverkad av Jöns Andersson 1843, en direkt kopia efter Ljungbergs prototyp.

f. Stol med konstfullt genombruten ryggbricka, som har viss släktskap med engelska förebilder. Okänd tillverkare, möjligen Stor-Henrik från Glöte i Linsäll socken. NM 106 327.

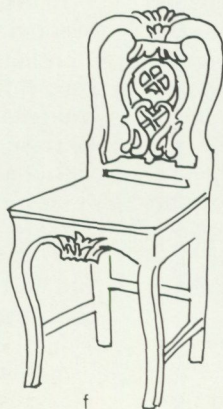
g. En av Anders Halvardssons många stolar, de flesta daterade på 1860-talet, denna 1857. Privat ägo.

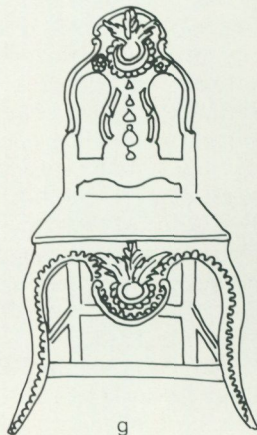
d

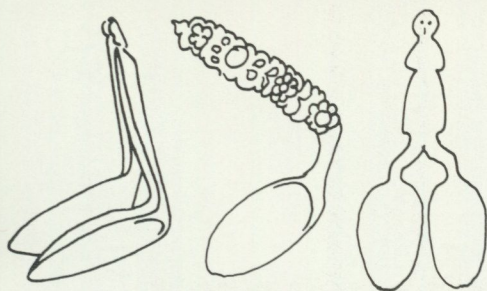
e

f

g

Traskedar, mer eller mindre omöjliga att äta med, använda vid bröllop, särskilt inom Tännäs och Linsells socknar. NM 35 681, 103 742, 13 908.

de stora möblerna har man inte släpat upp i fjälltrakterna och inte heller har man kopierat grannlandskapens möbelformer. Skåpen i västra Härjedalen, Storsjö kapell och Tännäs socken är skänkskåp med svängd överdel, vanligen blygsamma i formatet och med den speciella kartuschen på krönet.

Till de mest konstfullt utförda möblerna hör *klockfodralen*. Golvuret var statusspjåsen framför andra, där fodralets rika dekor skulle svara mot den stora investeringen i ett urverk – vanligen av moratillverkning. Visserligen var de västhärjedalska snickarna tusenkonstnärer, men urverk gjorde de inte.

I denna säregna traskärrartradition ingår också alla småtingen, tex de konstfullt skurna *bröllopsskedarna* med en konstnärlig, ofta humorfylld och ibland smått galen utformning. Också här har man gott om daterade exemplar. I Nordiska museets samlingar förekommer flera skedar som inköptes under Artur Hazelius' tid såsom nyttilverkade på 1880-talet. Skedarna är skickligt skurna men alla hittills anonyma. "Skurne medelst tälgnäpp af en person af allmogen under sistlidna vinter" är den enda uppgift som lämnas – i detta fall om en sked från 1875.

Tännäs socken och Storsjö kapellförsamling är gränsland mot Norge. Byarna är varken stora eller tätbefolkade. Kartan visar

hur byarna följer dalgångarna upp mot fjällen. Längs Ljusnan ligger Tännäs kyrkby, Ljusnedal och närmast gränsen den forna gränstullstationen Funäsdalen. Vid Ljungans översta lopp, där fjällbäckarna börjar bli flod, ligger Ljungdalen och längst upp i fjällen Bruksvallarna.

Det snödjup som turistbroschyrerna idag anger som lockelsemedel uppskattades föga av inneånarna på 1800-talet. Det innebar isolering, en kort och hektisk skördetid med vanligen klen utbytte, framtvingade behov av extraförtjänster, utöver vad jord och kreaturskötsel gav, och svårigheter att avyttra produkterna. Handelsförbindelserna gick kortaste vägen över gränsen till Norge, trots allt bäst på vinterföre. Mellan Ljungdalen och byarna söderöver fanns ingen körväg. Det kan än idag vara problematiskt att vintertiden ta sig över Flatruet, som inte alltid går att hålla plogat. Det är här i dessa isolerade och fattiga trakter med ett bitterkallt klimat som man finner spåren av en originell och produktiv snickarskola. Man frågar sig varför just här. Det är rimligt att undersöka om det har funnits särskilda förutsättningar för en sådan blommande verksamhet. Den alltid tidigare givna förklaringen är grannskapet med Norge.² Men det är inte hela sanningen; det är andra faktorer som måste beaktas, dels de enskilda konstnärspredationerna och dels de speciella förutsättningar som den nu nerlagda bruksrörelsen i Ljusnedal en gång gav.

1959 påbörjades en inventering av möbelbeståndet i Jämtland och Härjedalen av Jämtlands läns museum. Man mötte då ett stort intresse och en levande tradition om traktens möbelsnickare. Därtill påträffades flera signerade och daterade möbler. Kompletterad med arkivaliska uppgifter gav denna inventering konturer åt en rad konstnärliga bönder med en fin traskärrartradition. Det var Anders Halfvarsson (1791–1870) och Jöns Andersson (1819–1908), Olof Halfvarsson (1879–1864), kallad Lill-Ola i Dalen och bonden och konstnären Olof Ingebriktsson i Tännäs (1773–1854). Men främst av alla talade man om Jöns Ljung-

berg, bondpojken från Ljungdalen, som reste till Stockholm och kom tillbaka som utlär schatullmakare.

Schatullmakaren Jöns Ljungberg (1736–1818):

Utbildning

Om Jöns Ljungberg vet man ganska mycket. Förutom tillgängliga data i födelse- och dödböcker, mantalslängder och skråhandlingar finner man personomdömen om honom i Sjtöullens arkiv i de Personella berättelserna och i det gravtal som hölls vid hans bår av hans personlige vän, fkomministern Carl Wagelin (jfr registret med alla sammanförda data).

Ljungberg var bondson, född i Ljungdalen, barn till bonden Anders Jönsson och Märta Persdotter. Hans skolgång ordnades så att han undervisades i räkning, kristendom och skrivning av Lars Råmark, den tydliga sympatiska bokhållaren vid Ljusnedals bruk som tycks ha lyckats så gott i sin lärargärning att gossen Jöns vid tolv års ålder med sin goda handstil kunde sändas som skrivare till befallningsman Spårnberg i Sveg, där han skulle ha stannat i sex år. Spårnbergs var den mest betydande familjen vid denna tid i Härjedalen och att få vistas i detta hem var en god start för en bondpojke. Redan som ung sysslade han med kvalificerat bildhuggeri, och när han vid 20 års ålder lämnade hembygden för att utbilda sig, skänkte han en egenhändigt snidad nummertavla till Storsjö Kapell "före dess avresa till Stockholm".³

I Stockholm inskrevs han hos den nyblivne mästaren i snickarämbetet Isaac Ahlgren 1757. Denne avled emellertid året därpå, och vem som sedan handledde Ljungberg är inte känt.⁴ Han utskrevs efter behörigt gesällprov 1761. Vari detta prov bestått är inte heller känt. Den kartusch med akan-tusskärning som förvaras i den nuvarande hembygdsgården och som uppges vara "Ljungbergs mästestycke" kan det inte vara fråga om, eftersom man vid denna tid helt övergivit akan-tusskärning i huvudstaden.⁵ För att få ut gesällbrevet fordrades sk

bördsbrev på att man var född i äkta säng, och ett sådant begärdes också för Ljungberg vid vårtinget i Wemdalen samma år. Åren mellan 1761–63 har Ljungberg varit på vandring och antagligen mellanlandat i Gävle, eftersom han enligt det tidigare nämnda gravtalet skulle ha utfört beställningsarbete där hos landshövding Sparre.

Kyrkligt beställningsarbete

Från och med 1763 kan man följa hans verksamhet i härjedalskyrkorna. Helt visst hade han hoppats på omfattande beställningsarbeten när han efter sju år återvände som utbildad schatullmakare. Hans första uppdrag blev predikstolen i Wemdalens kyrka 1763, ett mästerverk i sitt slag, där han har velat visa hela sitt kunnande. Predikstolskorgen formade han svängd som en bukid rokokobyrå, i träslag från trakten, furu och hägg. Mellan de rutfanerade fälten lade han eleganta snidade och förgyllda rankor och kartuscher. Förstlingsverket blev uppseendeväckande. Församlingen hade här knappast sett en fanerad byrå och både form och teknik kändes nya och främmande. Faktum är att det skulle dröja ända till 1777 innan Ljungberg fick nästa större beställning, denna gång i Hede kyrka.

Arbetet är inte specificerat men högt betalt, 959 dl kmt. Eftersom predikstol och altaruppsats redan fanns på plats måste arvodet avse hela den övriga dekoren. Kyrkan är ett smycke i rikaste rokoko med blomstersnidade bänköverstycken, altarring med skulpterade fält, predikstolstrappan med Gustaf III:s monogram omgivet av bladverk, ingångsdörrar prydda med frukter, rosor och snäckor och en rikt profilerad korbåge. Bågen är fyndigt komponerad, genombruten av ovala öppningar, där snidade rankor är trädde ut och in. Själva idén med korbågen är inte hans egen, en sådan hade konkurrenten Edler utfört i Näs kyrka i Jämtland redan 1771, men dekoren är Ljungbergs egen skapelse. 1790 gjorde han predikstolen där men vågade då inte göra om experimentet med faner utan levererade en slät predikstolskorg i furu med snida-

Predikstol, utförd 1763 för Wemdalens kyrka. Abraham Hülphers omnämner den som "en af Häggträd gjord predikstol med inlagda stycken, som Schatullmakaren Ljungberg förfärdigat". Foto förf, JLMs fotoarkiv.

de ornament. Denna gång blev församlingen besviken över enkelheten och fann priset högt och dekoren ynkelig.

Det ligger nästan 30 år mellan de bägge predikstolarna. Till Vemdalen 1763 kom en entusiastisk, just färdigutbildad ung yrkesman som presenterade det senaste från huvudstaden. I Hede 1790 var bildhuggaren en isolerad tullvaktmästare, som aldrig återsett Gustav III:s Stockholm och inte haft fortlöpande kontakter med yrkeskolleger. Den religiösa symbolik som nu allmänt präglade nyklassicismens kyrkoinredningar anammade inte Ljungberg. Korset och törnekronan har han aldrig snidat. Han behöll sina rankor och kartuscher. Den enda eftergiften åt den nya gustavianska modestilen är pilastrarna i lågreliëf med bladfor-

made kapital. Inte heller dessa är skurna med någon synnerlig spänst, och man är böjd att hålla med hedeborna, som klagade över den enkla dekoren. Dessa pilastrar med bladkapital skulle för övrigt bli en mycket uppskattad dekordetalj inom möbelsnickeriet och användas av alla Ljungbergs efterföljare på soffor och sekretärer.

Predikstol i Hede kyrka tillverkad av Jöns Ljungberg 1790. Här i vitt och guld, fotograferad före konserveringen. Den ursprungliga färgsättningen med turkosblå marmorering och snidad dekor i rött, grönt och gulockra numera framtagen. Ornamentsdetaljernas bladkapital, rankor och blommor skulle bli flitigt kopierade av hans efterföljare. JLMs fotoarkiv.

Kyrkdörrarna i Hede får räknas till det mest personliga av Ljungbergs snidade arbeten. På ljusblå grund avtecknar sig i hög relief druvklasar och snidade blommor och blad runt den sköld som en gång burit den nu utplånade devisen "Wi villje gå inn uthi Herrans boningar PS 132:7,9". Hans rocaille är här mera härjedalsk än fransk och svänger ut likt en bastant fiskstjärt. Under den löper den lodräta blomranka som återkommer på de flesta av hans arbeten. Hans nummertavlor och ramar är skurna med stor finess i kompositionen, men allra vackrast är kanske hans ljuskronor, helt snidade i trä, formgivna med balans och skurna med säker hand, trots att han var nära 70 år när han tillverkade den sista för kyrkan i Tännäs.

Inalles arbetade Ljungberg i sex kyrkor, alla i Härjedalen. Han lyckades med det erkänt svåra, att bli profet i egen stad: inom det egna pastoratet togs han flitigt i anspråk och det är hans rokokostil som präglar kyrkoinredningen i Hede, Wemdalen, Tännäs, Ljusnedal och Storsjö kapell. Enstaka arbeten (två nummertavlor och en ram) utförde han i Lillhärdal. Men mera blev det inte, och han fick inte en enda beställning i Jämtland trots att han hade släktförbindelser där.

För en nutida betraktare är det förvånande att inte Ljungbergs kvalificerade arbeten skulle bli till fullo uppskattade och mera efterfrågade. Oavsett vari den direkta orsaken låg fick han inte tillräckligt många uppdrag för att kunna existera enbart som kyrkoinredare – han utkonkurrerades av den framgångsrika jämtlänningen Johan Edler d ä som helt kom att dominera kyrkoinredningen inom Härnösands stift.⁶

Konstmästarsysslan och de norska ugnarna

Vid sidan av de välbetalda, men glesa kyrkliga beställningarna var Ljungberg fram till 1782 knuten till Ljusnedals bruk. Han nämns som konstmästare och bälgmakaren varken anställningsvillkor, löneförhållanden eller arbetsuppgifter är kända.⁷ Vid

bruket tillverkades under 1700-talets andra hälft allehanda nyttosmide, plogbillar, spik m m, men även järnugnar av norsk modell i två etager. De går även i bouppteckningarna under benämningen "norskugnar". Dekoren är speciell och visar på ena långsidan i en oval medaljong en same åkande efter ren och ackja. I all citerad litteratur om dessa ugnar uppges de vara ritade av Jöns Ljungberg. Detta kan mycket väl vara riktigt. Själva formgivningen i två etager är ovanlig i Sverige men är allmänt förekommande i Norge. Likaså den refflade bakgrund mot vilken dekoren avtecknar sig. Denna reffling återkommer i all dansk-norsk gjutjärnsornamentik. Detsamma gäller motivet med medaljong inramad av girlanger som är upphängda och trädde igenom öglor. Nygård-Nilssen har i sitt stora arbete om den norska järnugnstillverkningen hela bildsidor med detta motiv i olika varianter.⁸ Det speciella motivet med renekipaget förekommer också på norska sidan och har vid Mostadsmarkens järnbruk gjutits så tidigt som 1783, eventuellt tidigare. Matriserna för det norska Mostadsmarken och det svenska Ljusnedal ligger ytterst nära varandra – enda skillnaden är en rosett i den norska varianten och en blomma bland granarna i den svenska. Stöpning av järnugnar igångsattes i Ljusnedal redan i slutet av 1760-talet, men hur den första modellen såg ut är inte känt, endast att dåvarande brukspatronen Södergren varit över vid Mostadsverken för att studera gjutteknik.⁹ Om renekipaget föddes på den norska eller svenska sidan är tillsvidare omöjligt att säga. Motivet går i alla händelser tillbaka på Schefferus' mycket spridda och ofta kopierade framställning.¹⁰

Mostadsmarken har ytterligare en två-etageugn med blomsterurna och girlanger mot refflad botten till vilken man finner en ytterst snarlik variant från Ljusnedal. De bägge trämodellerna måste vara skurna av samma hand. Nygård-Nilssen anser att Jöns Ljungberg från Sverige står för formgivningen på bägge sidor gränsen. Det finns ingenting som talar emot detta. Ljungberg har bevisligen vistats i Norge vid flera tillfällen. I gravtalet nämns beställningsarbete

i Norge, och vid svärfaderns frånfälle 1781 uppges att Ljungberg inte kunnat närvara eftersom han då vistades i Norge.¹¹ Tidsuppgiften skulle kunna stämma väl med ett eventuellt uppdrag vid Mostadsverken, som endast ligger några mil från gränsen. Vilka matriser som skurits först, de i Mostad eller de i Ljusnedal, kan inte avgöras. I Ljusnedal avlöste brukspatronerna varandra i tät följd och Ljusnedalsugnarnas sidostycken försågs ibland med nye ägarens initialer och någon gång med årtal. Det sena årtalet 1823 på en Ljusnedalsugn markerar just ett ägarskifte – det år då patronen Petrus Wiklund tillträdde – och är gjutet efter en ny skuren förlaga med pärlbård som avviker från den övriga dekoren. Ugnar med initialerna ZW bör vara tillkomna under Zacharias Wiklund, bruksägare 1796–1816, PW avser Petrus Wikström 1823–28.

Den eventuella beställningen vid Mostadsverken är det enda norska uppdrag som verkar sannolikt för Ljungbergs del. Uppgiften att han skulle ha varit uppe i Trondhjem och skulpterat portalerna till Stiftsgården och där avbildat en känd förbrytare bär till alla delar mytens prägel.¹² Dels är dörrarnas skulpturer tämligen illa skurna, dels är det förmenta förbrytarhuvudet en rejält missuppfattad lejonmask med praktiga mustascher. Ljungberg visste rimligen hur ett lejon såg ut. Snarare hör det till mytbildningen kring bygdens store son att sammankoppla honom med den legendariska Stiftsgården, Nordens största träbyggnad.

I statens tjänst

Den stockholmsutbildade schatullmakaren nödgades konstatera att det inte fanns kundunderlag i hemtrakten för en yrkesman med hans utbildning. Här bodde mest fjällbönder, kolare och gruvbrytare. De fåtaliga högreståndspersonerna utgjordes av "Prästerskapet, Cronobefallningsman, Ljusnedals bruksegare och Betjäning samt Gränsetullstaten".¹³ I Gränsetullstaten ingick på senare år även Ljungberg själv. När kyrkoförsamlingarna gav inredningsuppdragen

till konkurrenten Edler, när Bruket inte längre kunde erbjuda en avlönad konstmästaryssla, när de norska beställningarna blev sporadiska och traktens folk inte hade råd att köpa fanerade möbler, måste Ljungberg se sig om efter en försörjningskälla. 1782 blev han tullvaktmästare vid Funäsdalens gränstull mot Norge. Den tjänsten innehade han i 24 år, då han avgick med pension vid 70 års ålder. Som tullman gjorde han sig känd för stor älskvärdhet. I gravtalet nämnes särskilt att "han uppfyllde sin plikt emot överhetens bud, utan att förolämpa sina Medborgare genom otidig beställsamhet, girighet osv. Nej, han var vän med mänskligheten och därför av alla älskad tillbaka." Han säges även enligt samma källa ha varit "munter och artig". Hans uppdrag vid tullen kan följas i de Personella berättelserna.¹⁴

I november 1782, 46 år gammal, antogs han till "Besökare", vilket motsvarar tullkontrollant. Sysslan var lågt betald – 25 riksdaler i årslön, en summa som förblev konstant fram till pensioneringen. Som jämförelse kan nämnas att tullnären själv hade 45 riksdaler. Om det ingick någon form av sportler framgår inte, men i tullföreståndarens årsrapporter – under flera årtionden formulerade av J Björkebaum – ingår upprepade förklaringar till att gränstullstationen inleverade så små summor. Man hänvisar till att "allgomen i detta land hafva sin mesta näring af Boskapsskötsel samt Fiske, djur- och fågelfångst" samt att man i Tännäs socken "biträder Ljusnedals jernverk med kolning". Man har låg frekvens på transitohandeln.

Besökareysslan var ingalunda heltidsarbete. Om Ljungberg framhålls genom alla åren att han "practiserar Snickare och Phanerarbeten". Av personomdömena kan man utläsa att snickarverksamheten varit hans huvudintresse. Som tullare beskrivs han 1785 som "tjenstfärdig och lydig", 1786 som "i professionen tjänlig", 1787 såsom "passabel" i sysslan, 1801 "pålitlig och ehuru nu till åren kommen äger han dock en god hälsa och kropps Constitution". Dock prisas han inte för fysiska prestationer. Ljungbergs

meriter är främst att han kan läsa, räkna och skriva, vilket framhålls i de återkommande personomdömena. Skrivkunnighet var inte obligatorisk för besökarna och om en nyanställd anmärks att denne "kan ej skriva". 1803 är Ljungberg fortfarande vid god hälsa, men 1804 börjar det bli sämre. Han uppges inte kunna sköta tjänsten och hans bisyssla, möbelproduktionen, tycks då heller inte vara stor. Om "Snickarearbetet, hwilket han i yngre åren lärt i Stockholm (sägs att) wid tilltagande ålder kan det numera ej wara honom till vidare förtjänst". Hans bostadssituation är då inte den bästa och han "eger en gammal stufwa wid Tullbommen" 1804. Han är kvar i tjänst vid fyllda 70 men orkar allt mindre. 1806 anmärks att han endast kan klara av tjänsten vid tullbommen, där han ju är bosatt och hans årslön är oförändrat 25 rdl Banco.

Undansmitande förbönder, som försöker ta sig igenom utan att betala tull, får jagas av andra, och när han 1807 äntligen får löneförhöjning till 40 rdl tvingas han lämna hälften till en extra vaktmästare som uppges vara god skytt och skidlöpare. Detta var en form för pensionering. Den gamle Ljungberg har för övrigt "haft Osedan att öfwerlasta sig med starka drycker", fått varning och bättrat sig. Ännu 1810 bor han kvar i sin tullvaktarstuga, då Norge-Sverigeunionen är ett faktum och tullfrihet inträder.

Detta låter ganska bedrövligt, men kyrkoräkenskaperna och de daterade möblerna visar att han långt in i ålderdomen kunnat utföra kvalificerat arbete. Så sent som 1797 leder han en omfattande och krävande ombyggnad av Tännäs kyrka, och 1810 skär han en nummertavla till Storsjö kapell. Handstilen är oklanderlig och tyder inte på någon som helst darrhänthet.

Uppgifterna från hans nedgångsperiod dominerar, för glansdagarna saknar man nästan belägg. Han gjorde ett ståndsmässigt gifte. År 1774, 38 år gammal, vigdes han vid en jämtländsk officersdotter, jungfru Lisa Grip, uppvuxen på ett kaptensboställe i Brunflo. De fick sitt enda barn, dottern Märta Christina, året därpå. Hustrun avled 1784 och Ljungberg förblev änkeman.

Sina sista år tillbragte han hos denna dotter, då gift i Ljungdalen och bosatt på faderns födelsehemman.

Möbelproduktionen

Det kan tyckas att schatullmakaren Ljungberg fick liten användning för den dyrbara stockholmsutbildningen. Marknaden för fanerade möbler var inte stor. Varken hos kronolänsman, den fattige brukspredikanten eller de förmögnare bönderna hade man råd att beställa fanerade möbler. Undantaget var herrskapet på Ljusnedals bruk. Någon gång före 1790 erhöll Ljungberg sin största beställning på möbler, där han fick användning för hela sitt kunnande. Mitt i fjällvärlden låg en gång brukets corps de logi och rester av dess inredning finns idag spridd hos brukspatronessans efterlevande släktingar inom Tännäs socken. Här beställdes en gång, ovisst vilket år, ett magnifikt salskåp av mästestycketyp, helt inlagt i rutfanér i ljusa träslag. Det har svängt överstycke och mittpilaster med en rikt snidad blomsterkorg, lådor i nederpartiet och brännförgyllda beslag. Blomsterkorgen har stora likheter med det skulpterade krönpartiet på Ljungbergs nummertavla i Hede kyrka och det är helt klart att blommorna är skurna av samma hand. Inläggningarna synes vara gjorda i hägg och plommonträ. På den understa lådbotten finns signaturen "J. Ljungberg", skriven i blyerts. Några av lådorna har påskrift med Ljungbergs handstil "Of de linke Hand", respektive "Off de Underst". Detta måste tolkas så att han arbetat efter utländska mönsterblad eller på annat sätt kommit i kontakt med främmande snickartermer.

Han utnyttjade skickligt det randiga päronträet, som han skar i ytterst smala remor. Varje remsas bredd motsvarade träets naturliga randning. Dessa limrades med en viss förskjutning och han fick därmed bekvämt en schackbrädeseffekt, som man kan se på dörrarnas sidopartier. På mindre ytor, såsom smålådor och skrin, bemödade han sig däremot om att lägga "äkta" schackrutor av olika träslag.

*Kabinettskåp,
av mäs-
ter-
styckety-
p, rut-
fanerat, med
snidad bloms-
terkorg på krö-
net. H 232 cm,
Br 123 cm,
Dj 60 cm. Till-
verkat av Jöns
Ljungberg för
Ljusnedals
bruksherrgård.
Rutfaneret är
lagt med ytterst
små fanersty-
cken efter ett
komplicerat
schema. Privat
ägo. Foto 1932,
NMs fotoarkiv.*

Rutfanerad byrå, tillverkad av Jöns Ljungberg för bruksherrgården, H 84, L 103, Br 56 cm. Vid fotograferingstillfället 1959 var träet mycket blekt och skivans faner helt försvunnet, det underliggande mönstret dock ännu synligt. De brännförgyllda originalbeslagen sannolikt medförda från Stockholm. Foto L Björkquist, JLMs fotoarkiv.

För bruksherrgården tillverkade han även en väl proportionerad, bukig rutfanerad byrå av elegantaste stockholmsmodell. Även skivan var ursprungligen fanerad – 1959 syntes endast spår härav. Ett rutfanerat spelbord ingick även i beställningen och något dussin stolar, formgivna i rokokostil och målade i brun fanerimitation. Rester av ljus grågrön färg kunde i något fall spåras 1959.

Denna beställning är styrkt av flera samverkande traditionsuppgifter och man kan

följa den i släktens bouppteckningar. För dessa kvalitetsmöbler bör Ljungberg ha fått bra betalt. I 1792 års bouppteckning upptas kabinettskåpet till sex riksdaler – nära tre månadslöner för en "Besökare" – den fanerade byrån till tre rdl och spelbordet 32 skilling. De var då tämligen nytillverkade och Ljungberg måste rimligen ha fått mer eller lika mycket som det angivna bouppteckningsvärdet.

I kundkretsen har även ingått norrländska prästfamiljer, och två signerade arbeten

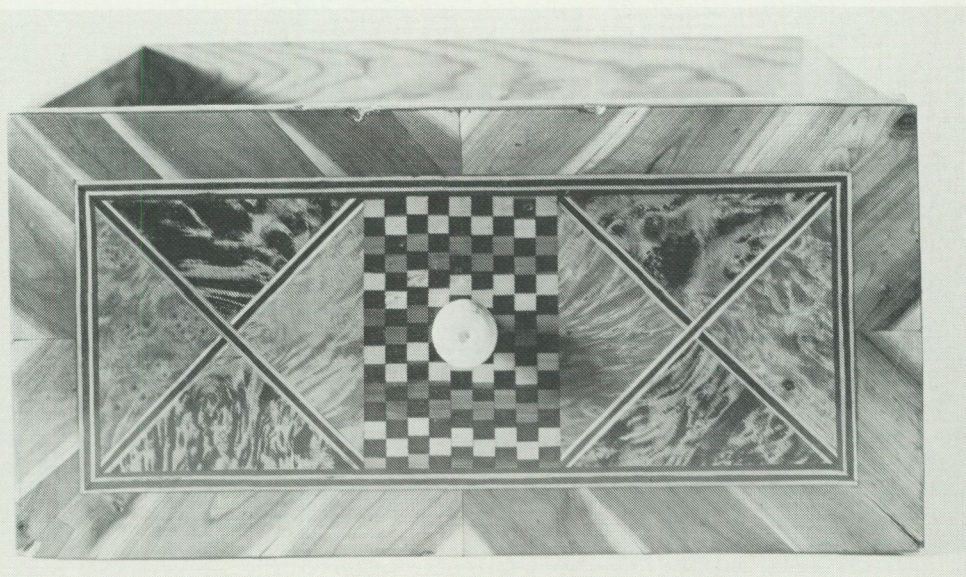
från Ljungbergs glansperiod är kända. En fanerad nätt rokokobyrå av samma proportioner som brukspatronessans är signerad av Ljungberg på skivans undersida med uppgift om att den är tillverkad för magister Rizén (sannolikt Petrus Rizén som 1787 var pastor i Torsåker och i sitt andra gifte besläktad med familjen Robsahm). Den andra möbeln är en omsorgsfullt fanerad skrivklaff i plommonträ och lönn på blindträ av furu och med svarvade knoppar av renhorn. På klaffens framsida inom en krans i inlagt arbete står initialerna W H för Wilhelm Huss (gift med Gertrud Wagenius, dotter till brukspredikanten i Ljusnedal). I botten under en av smålådorna finner man en inskription i blyerts, hårt nött, men till vissa delar läsbar "Förfärdigad af Manufakturör Jöns

Ljungberg år 1776 d 17 juli". Handstilen är inte Ljungbergs eleganta pictur, men anteckningen är skriven med 1700-talsstil, och den detaljerade tidsangivelsen talar för att notisen är gjord i samband med leveransen.

Titeln manufakturör tyder på att Ljungberg, som vid denna tid var anställd vid Ljusnedals bruk, varit angelägen att betona sin samhörighet med bruket. Det är även värt att notera att dessa beställningar har gjorts av personer som i en eller annan form haft relationer till Ljusnedals bruk. Utöver de här nämnda har inga ytterligare fanermöbler kunnat spåras och produktionen kan knappast ha varit stor.

Om nu Ljungberg felbedömde möjligheterna att få tillverka högreståndsmöbler så fick han ställa om produktionen för att pas-

Låda till sekretär i den för Ljungberg typiska fanertekniken med mycket små schackrutor, varje ruta ca 4 mm bred, ibland lagda diagonalt som på brukspatronessans skåp. Det i alla hans kända arbeten starkt randiga faneret är plommonträ, den melerade ytan är alrot i två nyanser, smårutorna innehåller lönn och jakaranda, de tunna bårderna amarant och lönn. Blindträet är furu, knappen av horn, troligen renhorn. Uppgifter om träslagen har vänligen lämnats av konstsnickare Bengt Sylvén, Stockholm. Foto Ulla Wåger 1980, NMs fotoarkiv.

sa bönder, torpare och kolare. Vi vet att han gjorde salsstolar dussinvis till brukspatronen och att dessa hade en stram formgivning efter den rådande möbelstilen i huvudstaden. Men i hela västra Härjedalen finns i gårdarna i olika varianter dessa särpräglade festliga rokokosvängda stolar med genombrutna balusterbrickor och färgglada fjäderkartuscher som allmänt går under namnet Ljungbergs-stolar. Vid inventeringen på 1950-talet påträffades flera signerade – men ingen av Ljungberg. Det var de tidigare nämnda Anders Halvarsson och Jöns Andersson som med blyerts skrivit sina namn och dateringarna ligger mellan 1840–70. Jöns Andersson hade på en av sina stolar

antecknat att den var den ”första som han gjort af modell”. Det måste alltså ha funnits en prototyp, som varit värd att efterlikna. Men ingen sådan stol av Ljungbergs egen hand kunde då återfinnas. Först 20 år senare skulle en äkta Ljungberg-stol komma i dagen – och den befann sig 1968 i Stockholm hos jämtlänningen, numera framlidne fil dr Gustaf Näsström. Den förvärvades av Nordiska museet 1974.

Stolen är en karmfätölj, daterad 1800 (alternativt 1810), utförd i en högst personlig stilblandning av rokoko med gustavianska inslag. Den står på raka ben och framsargen är refflad, armstöden är indragna på 1700-talsmanér, för att ge plats för styvkiortlar.

Karmstol, den s k prototypen. H 102 cm, Br 58 cm, Dj 46 cm. I botten signerad med blyerts "Förfärdigat av Jöns Ljungberg i Ljungdalen år 1800 (1810)". Formgiven med stildrag från skilda epoker under de senare åren av hans yrkesverksamhet. NM 292 073. Foto Grundström, NMs fotoarkiv.

Ovan signeringen från stolen på motstående sida. Th prov på Ljungbergs vackra handstil och signatur från en handling som han bevittnat 1802 i Funäsdalen. Härjedalens fornminnesförening saml Vol 6 ÖLA.

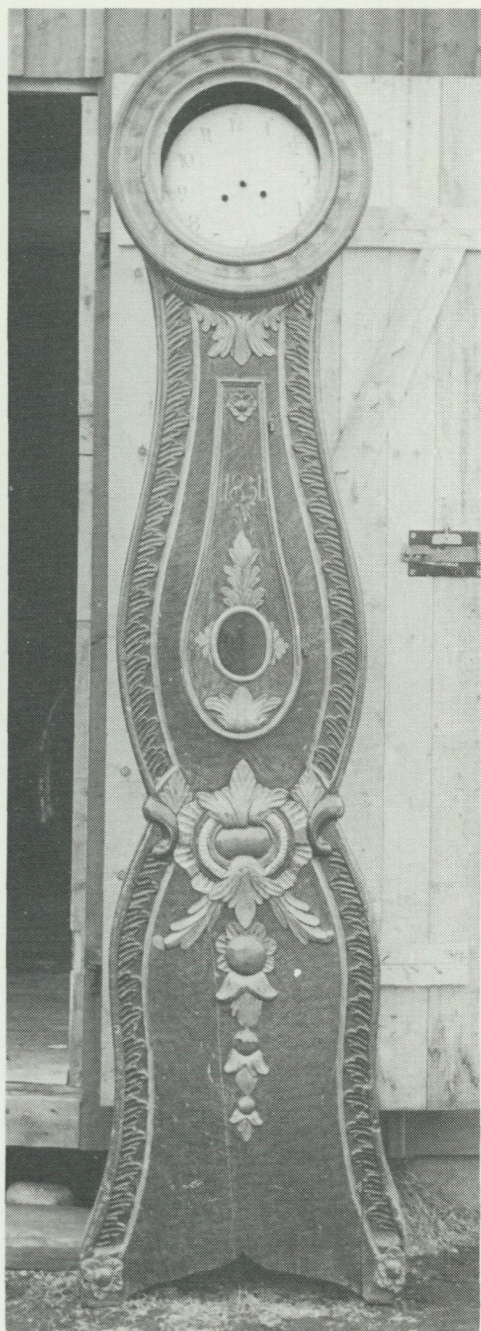
J Ljungberg

Ryggen har genombruten balusterbricka med små parställda utskurna hjärtan och krönes av den typiska härjedalskartuschen med fjäderliknande blad, inramad av snidade hängande blommor. På sittbrädans undersida står med Ljungbergs sirliga handstil i blyerts "Förfärdigad av J Ljungberg i Ljungdalen år 1800 (1810)." En grafologisk kontroll av Ljungbergs namnteckning på några handlingar i Landsarkivet i Östersund uteslöt varje misstag. Signaturen var äkta. Detta var alltså det länge sökta och mycket efterlängtade beviset. Beviset för att schatullmakaren, som blev tullvakt, inte i besvikelsen förlorade sin konstnärliga glädje. I stället skapade han en ny och festlig möbelstil, avpassad för fjällböndernas villkor, gjord i furu med rika sniderier, som med

traktens träskärartradition inte var svåra att utföra. Han blandade ogenerat en mjuk rokokoprofilering mot refflat underlag, en kombination som inte är vanlig inom möbelkonsten, men väl i gutet material, och som får betraktas som ett resultat av hans kontakter med Mostadverken i Norge och den dansk-norska mönstertraditionen för järnugnar.

Efterföljarna

Den snickartradition som utvecklades i Ljungbergs efterföljd kan i några fall vara frukten av direkt lärare-elev-kontakt, även om detta inte kan arkivaliskt styrkas. I mantalslängderna söker man förgäves efter lärpojkar i Ljungbergs hushåll. Vid de kyrk-

Ståndur med rika skärningar, typiska för Olof Ingebriktssons arbeten. Privat ägo. Foto förf, JLMs fotoarkiv.

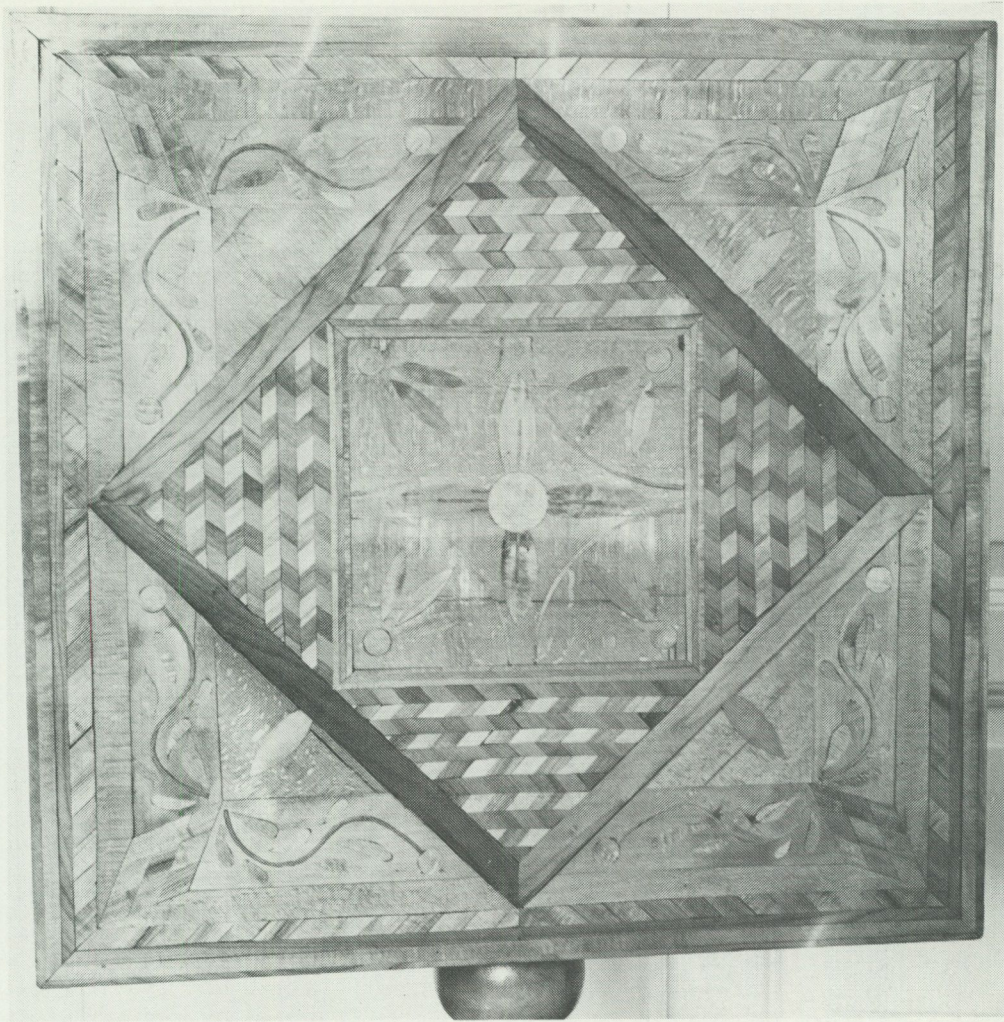
liga inredningsuppdragen hade han enligt kyrkoräkenskaperna haft medhjälpare, men inte i något fall nämns dessa vid namn.

Storsnickaren i Tännäs, Olof Ingebriktsson, född 1773, kan tidsmässigt ha varit Ljungbergs elev. De utförde bägge arbeten i Wemdalens kyrka – dock ej samtidigt. Ingebriktssons kyrkliga arbeten är belagda genom räkenskaperna och hans främsta verk är den elegant skulpterade genombrutna korbågen i Wemdalens kyrka, direkt kopierad efter den som Ljungberg snidade i Hede på 1770-talet. Man igenkänner varje detalj från Ljungbergs mönsterformer: rankorna, kartuscherna, de urkälade "randiga" bladen. Dock med mindre elegans i utförandet.

Wemdalen-bågen är snidad så sent som 1811. Den är därmed ett av de sista arbeten i rokoko som utfördes i mellersta Norrland, där man vid denna tid inredde kyrkorna i sträng nyklassicism. Den är ett gott exempel på hur hårt bunden man var av den lokala snickartraditionen och Ljungbergs rokoko och hur tongivande han varit i sin krets.

Ingebriktsson förde dagbok med spridda anteckningar åren 1799–1847. Ljungbergs namn nämns ej där och ingenting om var Ingebriktsson fått sin skolning. Notiserna gäller företrädesvis skörd och sådd och väderlek men utgör även kassabok för de möbler som han tillverkade och sålde med uppgifter om pris och beställare. Trots dessa uppgifter har det inte gått att spåra några av just dessa föremål. Inga signerade arbeten är påträffade, och de som upptas i registret tillskrivs honom enbart på traditionsuppgifter. En mycket noggrann inventering gjordes i Ingebriktssons hemtrakter i samband med undersökningen kring sjön Lossen¹⁵ där flera av de intervjuade familjerna var besläktade med honom och traditionsuppgifterna får anses ha ett gott underlag. För personuppgifter om Olof Ingebriktsson hänvisas till registret.

Två skickliga snickare som kan ha hunnit få direktkontakt med Ljungberg är bröderna Halfvarsson, Anders och Olof, bägge sonsöner till hans företrädare konstmästaren

Bordskiva med inläggningar 66 cm i fyrkant. På undersidan signerat: "Detta arbete hafwer jag Undertecknat med elända hand jorth som inne Håller 182 stycken . . . tecknat af Olof H(alvarsson) i Wälle Dalen." Privat ägo, Hällesjö prästgård 1959. Foto förf, JLMs fotoarkiv.

vid Ljusnedals bruk, Jöns Halfvarsson Björnlind (jfr registret). De bägge bröderna var födda i Ljungdalen på 1790-talet, dit Ljungberg återvände som pensionär. Kyrkoräkenskaperna visar att den gamle schattullmakaren sysslade med bildhuggeri och varit vital in i ålderdomen, och det är högst sannolikt att han tagit sig an två händiga

och begåvade tonårgossar i samma by. Men det är inte arkivaliskt styrkt.

Anders Halfvarsson 1791–1870 var bonde och snickare i Ljungdalen. Han var en av de mest produktiva stolmakarna i västra Häradalen, och en hel svit av stolar kan föras till hans verkstad med ledning av fyra signerade och daterade arbeten. Han varierade

inte sina motiv och de tio stolar som framkommit under inventeringen är intill förväxling lika varandra. De har alla starkt svängda, tjocka framben, förbundna med kraftiga tvärsålar, svängd rygg, uppdragen i ett högt krön och en profilerad, genombruten balusterbricka. De kännetecknas alla av följande dekor: Framsargen är nerdragen i en halvcirkel och i denna är en kartusch med fjäderliknande blad placerad. Balusterbrickan är genombruten med upp- och nedvända hjärtan. Ryggstödet överparti har utformats som ett krön, vari är infattat en liknande fjäderkartusch som på sargen. Kartuschen flankeras av två skurna rosor påminnande om stora tryckknappar. Både ryggstödet och frambenens och sargens kanter är prydda med en uddad list, där varje udd är snedstreckad.

En stol med så mycket sniderier är helt visst tidsödande att tillverka. Två stycken är tillverkade samma år och samma månad,

den 4 respektive 16 december. Under förutsättning att de är gjorda i serier och att snickaren varit kontinuerligt sysselsatt med enbart detta arbete skulle det taga honom tio dagar att snida en stol. De daterade stolarna är tillverkade mellan 1857 och 1868. (Se registret.) Halfvarsson har helt visst tillverkat andra möbeltyper än stolar, och med hänsyn till härjedalssnickarnas mångsidighet är det ej osannolikt att han arbetat med husbygge. Under alla omständigheter påträffar man en sådan fjäderkartusch som är typisk för alla Halfvarssons stolar på en förstugukvist i Hede.

Brodern *Olof Halfvarsson*, Lill Ola kallad, var född 1797 och senare utflyttad till Vålådalen i Undersåker på andra sidan fjällen i Jämtland. Lill Ola har där efterlämnat en produktion av omisskännlig härjedalskaraktär. Han arbetade även i faner, den ende utom Ljungberg själv som kunde denna teknik. Han har gjort ett tebord, på un-

Interiör från Hede kyrka med korbågen, snidad av Jöns Ljungberg, 1770-talet. Foto förf., JLMs fotoarkiv.

De förmögna hälsinge-
bönderna excellera-
de i rikt utformade
portaler. Ett stråk av
denna entrelyx följer
Ljusnans och Ljung-
ans dalgångar upp i
Härjedalen. På en ba-
garstuga i Glöte i Lin-
säll, har man direkt
kopierat korbågen
från kyrkan. Förstu-
kvisten antagligen ut-
förd av Stor Henrik
(Henrik Hansson),
som bodde byn. Foto
L Björkquist, 1963,
JLMs fotoarkiv.

dersidan försett med följande inskrift: "Detta arbete hafwer jag Undertecknad med elända hand jorth som innehåller 182 stycken . . . tecknat of Olof H . . . i Wälle Dalen". Hans flesta arbeten är daterade på 1840-talet. Att använda den geografiska belägenheten vid attribuering är helt visst en osäker faktor. I detta fallet må det anses acceptabelt. Mellan Ljungdalen och Vålådalen är det visserligen endast tre mil, men det är tre mil av obanad fjällterräng. Det är otänkbart med tunga transporter denna väg och runt fjällen med häst och släde blir det en sträcka på över 30 mil. Det återstår ingen annan förklaring till härjedalsmöblernas förekomst i Vålådalen än att den inflyttade härjedalssnickaren Lill Ola har tillverkat dem.

Den av Ljungdalen-snickarna som flitigast direktkopierat Ljungberg hann aldrig träffa mästaren. Den begåvade och mångsidige Jöns Andersson föddes 1819, året efter Ljungbergs frånfälle. En av hans stolar – nu på Jämtlands läns museum – är försedd med svängd sarg och refflad dekor av ljungbergs-typ och har i botten inskriptionen med bläck: "förfärdigad af Jöns Andersson, Ljungdalen åhr 1841 den 18 Majj, den första som Jag jort af Model". I privat ägo i Hede finner man en karmfåtölj som är en direktkopia av Ljungbergs prototyp med den lätt förbryllande inskriptionen "Jöns Andersson. Denna stol är förfärdigad af Ljungberg i Ljungdalen åhr 1843". Om man jämför Anderssons bägge signeringar rent språkligt

finner man att han använder prepositionen *af* i samma betydelse som *efter* och därmed är innebörden klar – det är en kopia efter Ljungberg utförd 1843. Jöns Andersson var en allsidig möbelsnickare som tillverkade andra typer av möbler än enbart stolar. Han har gjort åtminstone två sekretärer, signerade JAS, varav en står kvar i hans hem Lidbergsgården i Ljungdalen. De är fint och säkert utformade med snidade pilastrar och små stjärnformade blommor. Flera soffor och ständer finns kvar i släktingars ägo (jfr registret).

Henrik Hansson, kallad StorHenrik, eller Henrik på Högen, var född i Funäsdalen 1807. Elevskap till Jöns Ljungberg är tidsmässigt uteslutet. 1845 flyttade han till Glöte i Linsells sn. I en så liten by skulle man vänta sig att en duktig snickares alster skulle vara rikt representerade. Så är ej fallet. Inventeringen gav nästan inget resultat. Förklaringen kan vara sjukdom och därav iråkad fattigdom. Redan 1854 antecknas StorHenrik och hans hustru som inhysehjon (se registret). För två möbler föreligger endast traditionsuppgifter, ett skåp i Jämtlands läns museum och en utdragssoffa, av Jansson 1928 angiven såsom ett arbete av StorHenrik. Gemensamt för dessa arbeten är dekor med en snidad kartusch, med fjäderformade blad och kraftigt förhöjda profilerade speglar. Materialet är för litet för att närmare specificera hans ornamentsdetaljer. Det enda resultat inventeringen gav i Glöte på typisk västhärjedalsk snickarkonst var en portal på en bagarstuga. Portalen är utformad så som de tidigare beskrivna korbagarna, men mera summariskt utförd än dessa. Speciellt lägger man märke till den snidade rankan som är träd ut och in genom urtag i bågen. Förkomsten av sådana ornament i det avlägsna Glöte gör det rimligt att se den där bosatte StorHenrik som upphovsman. Traditionsuppgift härom föreligger inte.

Bruksmiljö i fjällvärlden

I den topografiska litteraturen från 1700-talet framhålls ständigt Härjedalens be-

gränsade ekonomiska resurser, ja rent av fattigdom och detta trots befolkningens arbetsvilja.

Men ehuru flitigt, idke- och arbetsamt thetta Folk är, är här dock fattigt Folk öfwer alt, sällan någon är utan skuld, och få hafwa så mycken råd, at the kunna hålla sig året om med rent Bröd och Spis-öhl, utan består theras Spis merendels af Ost, Mes-Smör och Mjölkwällingar med agn eller Barkmjöl.¹⁶

Landskapets svåra kommunikationer skildras även värtaligt:

Belägenheten gör, at detta Landskap är lika afskilt ifrån nästgränsande, genom höga berg, stora skogar och ödemarker. På westra sidan, eller emot Norrige, möta Fjällen: det kan derföre sägas ligga mera afsides, och mindre bekant än andre orter i Riket, emedan ingen annan öppen Landsväg går härigenom, än den, som kommer från Helsingland, och slutar sig i Hede Sockn, utom de biwägar, som nyttjas här emellan wissa Socknar hwarföre ock, ingen durchfart härigenom kan ske til nästbelägne orter, utom af dem, som betjena sig af Rid-wägar härigenom, antingen mellan Jämtland och Österdalarne, eller åt Norrige.¹⁷

Samtliga skildrare framhåller även det stränga klimatet, som i fjällbyarna omintetgör odlingsresultaten. Spannmål köptes för det mesta från Jämtland och Hälsingland.

I denna miljö var givetvis Ljusnedals bruk en viktig faktor, som i begränsade perioder förändrade bygdens sociala struktur. Brukets historia har skildrats av E A Jansson i en av arkivmaterial väl underbyggd framställning, i den tidigare citerade Ljusnedals bruks krönika. Bruket startade 1685 med brytning av kopparmalm, som emellertid snart sinade. Åren omkring 1710 låg driften helt nere. 1740 kom ett tillfälligt uppsving då bruket för en kort tid hade myntningsrätt. Kopparutvinningen var emellertid förlustbringande och avstannade helt 1751. Under nedgångsperioden drevs ett blygsamt myrjärnssmide med myrmalm från Storsjön.

Det ekonomiska uppsvinget kom först under 1760-talet, då fyndigheter av brytningbar järnmalm kommit i dagen och masugn och ämnesshammare uppfördes. Den ekono-

Utsigt af Åkerfjället från en backe på Ropsberget vid Ljusnedalsbruk - 17 Aug. 1796 G.

En del af Ljusnedals bruk och Ropsberget, ut till Ropsberget och Ropsberget. Efter det Ropsberget Ropsberget.

Ljusnedals bruk. Detaljförstoring efter C M Robsahms skiss utförd den 17 augusti 1796. Herrgården ligger nere vid Ljusnans strand och har trädgårdsstaket, liksom inspektorsbostaden (ej synlig på bilden). Försök gjordes här med trädgårdsodling – kål gick bra, men årtorna mognade inte. Tecknaren Robsahm, som tillsammans med bergmästaren Anton Swab tillbringade några sensommarveckor i trakten, blev fö av ordsbefolkningen uppfattad som rymmare undan svenska rättvisan och tipsades välvilligt om genvägar förbi gränstullen. (Enligt Swab-Robsahm, Journal under en resa, sid 58.) NMs fotoarkiv.

miska framtiden bedömdes då som så god att man ansåg sig kunna igångsätta en omfattande byggnation. Mitt i fjällvärlden uppfördes nu corps de logi av mellansvensk typ med brutet takfall, inspektorsbostad med trädgårdsanläggning och en rad brukstorp. Därtill fick det växande brukssamhället egen kyrka. Herrgården omgavs på alla sidor av höga fjäll och väglösa skogar, där det var snöfritt endast fyra månader på året. I denna isolerade bygd uppstod nu ett för Här-

jedalen unikt ståndssamhälle med å ena sidan de fattiga fjällbönderna, kolarna och torparna och å andra sidan de få "ståndspersonerna", bruksägaren, inspektoren och brukspredikanten.

Flera skrivande resenärer besökte bruket under den aktuella tiden. Schäferidirektören Pehr Schissler passerade här flera gånger på 1750–60-talet. Den tyskfödde professorn Johan Wilhelm Schmidt bodde någon sommarvecka 1799 som inspektorens gäst,

Dalstens gård i Funäsdalen år 1905 med gamla mangårdsbyggnaden ännu bevarad, sannolikt just som den beskrives i bergstingsprotokollet från 1780. Foto Paul Jonze 1905, NMs fotoarkiv.

bergmästaren Anton Swab besökte likaledes bruket tillsammans med C M Robsahm 1796. Robsahms teckningar ger oss tillika med Gillbergs den enda kännedom vi har om brukets utseende. Carl Gustaf Gillberg, då conducteur vid fortifikationen i Stockholm, avbildade hela brukssamhället från en utsiktplats i inspektorens trädgård. Robsahm valde sin utsiktspunkt på andra sidan Ljusnan, varför de bägge teckningarna mycket väl täcker varandra. Landshövding Gyldestolpe med uppvaktning besökte Ljusnedals bruk över ett dygn sommaren 1777, vilket omnämnes i hans dagboksredogörelse. Ingen av de här nämnda resenärerna berör förhållandena kring bruket annat än ytligt. Ingen beskriver, långt mindre avbildar herrgårdens interiör, och inventarierna omtalas ingenstans.

Ljungberg har man emellertid uppmärksammat och han tycks ha haft viss förmåga att göra reklam för sin person. C M Robsahm

har vid besök i Tännäs kyrka den 16 augusti 1796 antecknat: "Den var under reparation av tullbesökaren Ljungberg från Funäsdalen, som tillika var byggmästare. Av honom fångade vi en värtalig visit med en lång oration. Han fick av oss en sup". Påföljande dag vid besöket i Ljusnedals bruks kapell noterades: "Om Ljungberg hade någon förtjänst som bildhuggare, så visste han ock att tala om den: annars var det oväntat att finna den konsten driven till någon större skicklighet i Tännäs".¹⁸ Abraham Hülphers gör vid besöket i Wemdalens kyrka anteckningar om "en af Häggträd gjord predikstol med inlagda stycken, som schatullmakaren Ljungberg förfärdigat".¹⁹

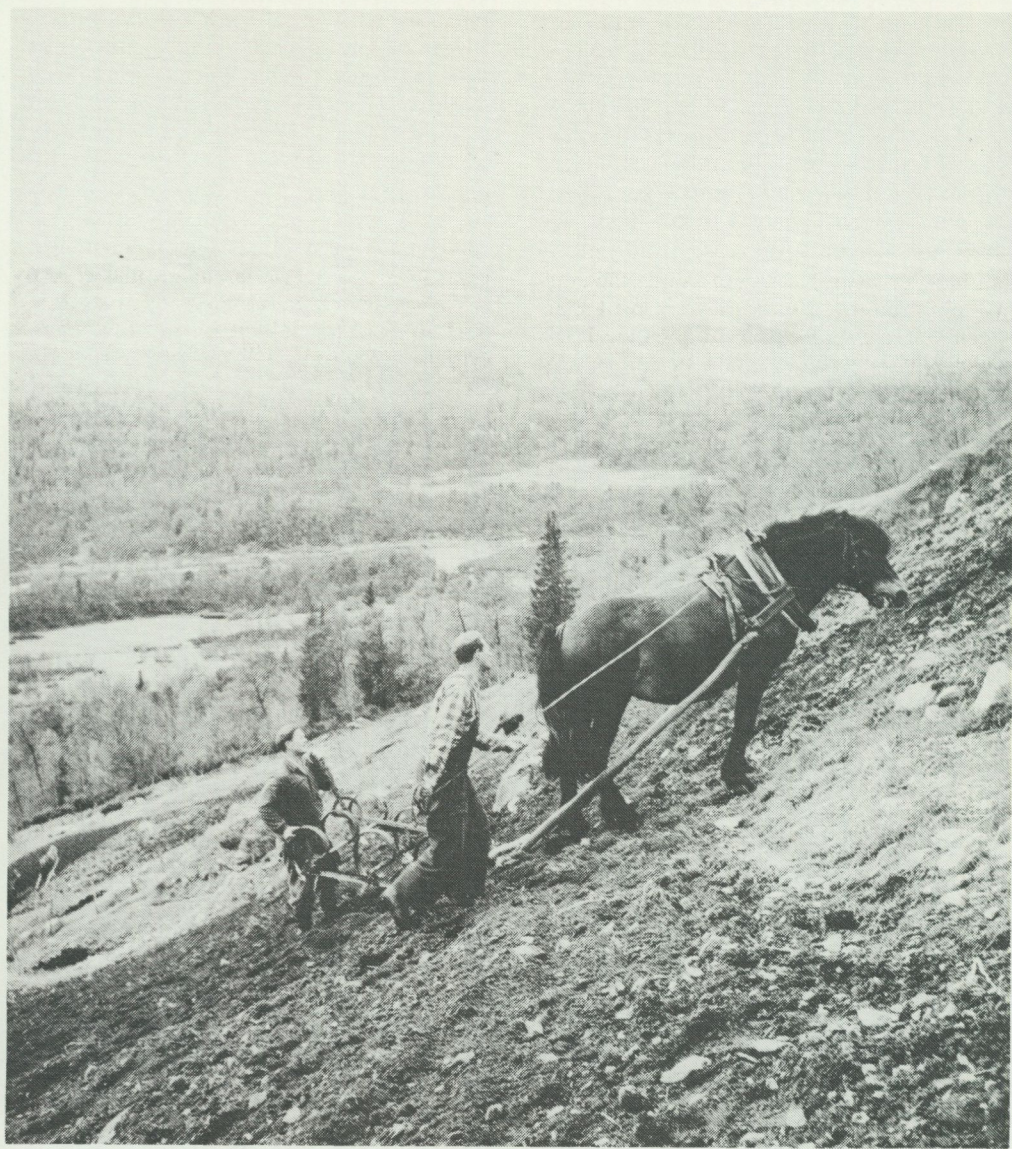
Efter mellansvenska förhållanden var Ljusnedals bruk obetydligt. Produktionen var liten, ekonomin konstant dålig, herrgårdsbyggnaden oansenlig och societetslivet nästan obefintligt. Detta till trots skapade bruket stora sociala skillnader som bör

ha upplevts starkt i en trakt med utpräglad fattigdom och där man tidigare inte haft kontakt med något feodalt mönster. Bruksledningen lockade till sig en lågt betald underklass. Brukets belägenhet högt upp i fjället motiverade inte en bosättning med mindre än att försörjning gavs på annat sätt än genom enbart gruvdriften. Under den första tiden skedde ingen bosättning, utan bruksarbetarna hade provisoriska bostäder och gick över helgerna fram och tillbaka mellan bruket och Funäsdalens by, där de hade sina familjer. På 1760-talet kom dock ett antal brukstorp till stånd, för vilka brukarna skulle göra dagsverken vid gruvan. Befolkningens motvilja mot bruket och bristande förtroende för bruksledningen går

som en röd tråd genom brukets historia. Dessa motsättningar skildras inte i den samtida topografiska litteraturen av den enkla anledningen att dessa högre ståndssrenärer ej kom i beröring med befolkningen utan fick sin information av brukspatronerna, vars gäster de var. De bevarade arkivalierna ger emellertid en helt annan bild, vilket E A Jansson detaljerat redovisar i krönikan. Den nya arbetskraft som lockades uppåt fjället kände tveksamhet, och brukstorparna satsade på att försöka bli fjällbönder med boskapsskötsel som huvudsaklig näringskälla. Vid brukets olika nedgångsperioder försvann mycket riktigt inkomsterna från kolning, gruvarbete och malmforor. Brukspatronerna måste själva

Jöns Ljungbergs födelsegård i Ljungdalen på ursprunglig plats (ca 1920) innan den flyttades och inrättades till hembygdsgård. Det var här ej ovanligt med helt inbyggd förstuga i det stränga klimatet. Från överbyggnaden leder nedgångar till två jordkällare, som på detta sätt får en frostfri entré. Dörren flankeras av pilastrar och krönes av en kartusch.

I söderläge gav potatisodling gott utbyte, men det fordrades vindskydd. Ur bergstingsprotokoll 1794: "Torparen Jon Persson Myrn i Wallarne anhöll att förbudet mot löftäckt skull sträcka sig äfwen till östra sedan af Wallarne eller vid Rumpåsen, i anseende till de Jord-päron-åkrar, hwilka i sednare åren blifvit där anlagde och som af skogen tarfvar skygd emot våldsamma väder..." Bilden visar harvning av potatisland i Rumpåsen 1956 under samma betingelser som ca 200 år tidigare. Observera trädridan av björk, som flankerar den höglänta odlingen. Citatet publicerat av E A Jansson, s 115. Foto, Nordiska museet, 1956.

hela tiden stödja ekonomin med mer eller mindre stort upplagda planer för boskapskötsel. Brukets läge på fjällslutningen ställde det geografiskt i paritet med en fjällfäbod. Genom dagsverkstorparna sökte man säkra tillgången på vinterfoder. När Johan Wilhelm Schmidt 1799 nämner att man vid bruket hade 300 kor avser det dock inte brukspatronens egen besättning utan den samlade kreatursstock som kunde födas på brukets arealer.²⁰ Den siste store brukspatronen, norrmannen Farup, anlade vid 1800-talets slut en imponerande lagård, 97 fot lång, och satsade på mejerihantering, Härjedalens första. Brukspatronernas ansträngningar att höja bygdens ekonomiska välstånd gav klen utbyte. På 1790-talet införde patronen Södergren potatis som han delade ut för att sprida kunskap om denna gröda. Korn mognade sällan, men med potatisen lyckades man faktiskt, förutsatt att man tog upp åkern i söderslutning och vid en skyddande ridå av björkskog som ej fick skadas genom lövtäkt. Det är betecknande att i ett bergstingsprotokoll från 1794 en torpare i Rumpåsen begär förbud mot lövtäkt med hänsyn till hans "jordpäronåkrar". Exakt samma odlingsbetingelser gäller än idag, där en arbetsbild från 1950-talet visar mödorna på den starkt sluttande fjällsidan med potatisåkrarna vindskyddade av björkridåer.

Påfallande är antalet kör-oxar. Kolare och fjällbönder har haft oxar till dragare. Bönderna håller både oxar och en gårdshäst. Bouppteckningarnas uppgifter om kreatursbesättningarna vittnar om boskapskötselns betydelse – många kor – men ofta svältfödda. Korna anges som "små", "mindre", "ännu mindre" och vid de bouppteckningar som upprättas på vårvintern återkommer epitetet "sämre". Om man svältfödde kreaturen så fick de som kompensation de mest poetiska namn, och i ladugårdarna har stått – om än magra och bedrövliga – Lycka, Sommargås och Solöga.

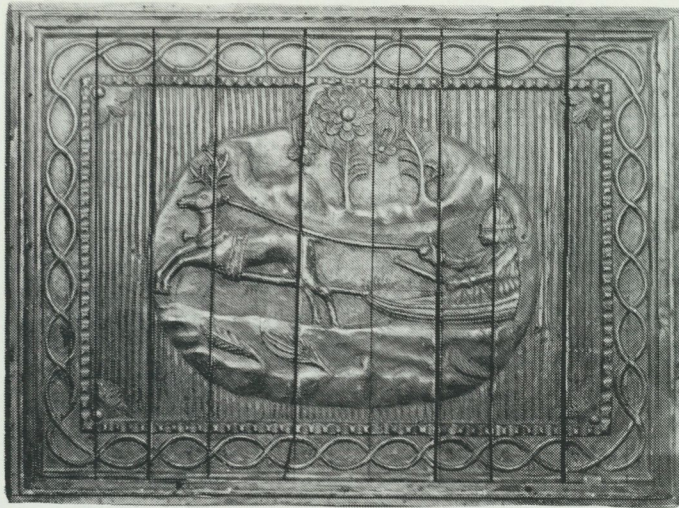
Hur ett brukshemman var bebyggt år 1780 framgår av följande (E A Jansson a a sid 103) och gällde hemman nr 11 i Funäsdalen, enligt bergstingsprotokoll d å.

Hemmanet skulle besättas med en ny åbo, ingen gemen arbetare utan en gruvstigare Hans Dahlsten, varför man kan förutsätta att det hörde till de bättre. Mangården bestod av två stugor, den ena en ny "Helgdagsstufva" 9 alnar lång $7\frac{1}{4}$ bred och $3\frac{1}{2}$ hög, belägen åt söder och försedd med två fönster, spis av gråsten med spjäll och stöd av trä, tak av näver och torv samt kallare under stugan. Den andra stugan låg i norr och kallades "hvardagsstufva", var 7×7 alnar och $3\frac{1}{2}$ hög, hade tvenne fönstergluggar, spis av gråsten med trästöd samt torvtak. Dessa bägge stugor eller rum förefaller ha varit förbundna med varandra medelst en "förstufva". Till gården hörde i övrigt vedliden, vishusbod, ett litet "härberge" (härbre) med golv, intill detta en kornlada, ett stall med spiltor, krubba och golv samt i söder två "aldels oduglige fähus", ett "sorplus" och en liten badstuga med två torklavar. Till hemmandet hörde fyra "wallar", en i Ljungedalen, en i Tändalen kallad Hammarvallen, en i Storvallen och en i Hällvallen sydväst från Funnesdalen. Samtliga stugor på dessa fäbodvallar uppges vara dåliga.

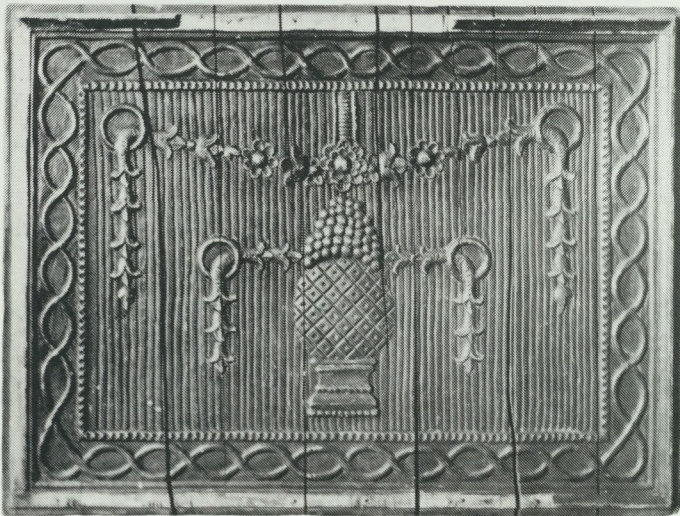
De många fäbodvallarna visar i hur hög grad man under 1700-talet var beroende av fodertäkt för boskapskötseln och hur man flyttat mellan vallarna för att utnyttja fjällbetet. Samma levnadsvillkor skulle råda under hela 1800-talet och fram till första världskriget.

En genomgång av bouppteckningarna i Hede tingslag ger en viss inblick i de ekonomiska förhållandena i västra Härjedalen, om standarden och förmögenhetsfördelningen. Utan att uppräta statistik kan man våga göra en generell bedömning.

Helt allmänt kan sägas att de kategorier som var arbetstagare under bruket inte oväntat utgjorde ett fattigskikt, med färre kor, enklare bohag och större skulder. Endast i ett avseende har västerhärjedalingarna haft standard över genomsnittet. De har haft järnugnar, och detta gäller inte endast bönderna utan även bruksarbetarna. Från och med 1810 är de allmänt förekommande i bouppteckningarna, vilket betyder att de bör ha kommit i bruk på 1780–90-talet. De går under benämningen kakelugnar, jernkakelugnar och någon gång norskugn, ibland anges motivet "renformen" vilket måste avse den tidigare beskrivna ugnen med renekipaget.

Trämodeller till järnugnar för gjutning vid Ljusnedals bruk. Det finns två motiv. Det ena har en blomstergirland upphängd i öglor inramande en urna med druvklase, det andra en oval medeljong med en same åkande efter en ren i ackja. Bägge motiven avtecknar sig mot tätreflad bakgrund. Järnugnar med nära nog identiska motiv tillverkades även på den norska sidan vid Mostadverken och Jöns Ljungberg får antas ha tillverkat samtliga. Motivet med renkipaget har sin troliga förebild i någon gravyr efter Schefferus. JLM 363. JLMs fotoarkiv.

Det är också just denna modell som finns bevarad i de interiörer som ännu på 1920-talet kvarstått oförändrade. Järnugnens fördel var att den gav ett rökfritt utrymme och blev snabbt varm – nackdelen att den kallnade fort. För härjedalsbönderna tycks detta vara av mindre betydelse. Samtliga på platsen bevarade ugnar har helt sonika inmonterats i bostadsköket och kopplats till rökgången för den öppna spisen och använts sekundärt – eller knappast alls? Man har

skaffat järnugn för att den såldes vid bruket, "alla" hade sådan, hög som låg, men bönder och torpare som bara värmdes upp ett rum kunde inte dra någon egentlig nytta av de nya uppvärmningsmöjligheterna. Skillnaden mellan Jämtland och Härjedalen är här markant och förekomsten av järnugn kan helt kopplas till Ljusnedals bruk.

Med underlag av bergstingsprotokollens husesyner, bouppteckningsmaterialet och de interiörer som fotograferades mellan

1900–1920 skulle man kunna sammanfatta genomsnittsstandarden för ett brukshemman så här:

Boningshuset var en envånings timrad parstuga med torvtak. Portalen var rokokosvängd med takprydnad. Uppvärmningen skedde genom hörnspis med uppsvängd spiskåpa. Till spisen hörde en järnugn från Ljusnedals bruk. Möbelbeståndet i bouppteckningarna från 1830-talet visar att den generation som satt bo vid sekelskiftet haft utdragssängar och stolar som uppgives vara målade. Man har inte haft gardiner eller mattor och ej heller lakan, endast enkla porslinspåser och man har ätit på trätallrikar av bok eller ek.

Det är svårare att få grepp om de fåtaliga högreståndshemmen. 1700-talets bruksherrgård känner man till exteriören genom samtida avbildningar, en tvåvåningsbyggnad med fem fönster på långsidan. Byggnaden har varit uppförd av timmer, eventuellt brädklädd och haft brutet takfall. Om rumsdispositionen vet man endast att den innehållit en större sal, eftersom bouppteckningen anger ett kabinettskåp i "salen".

På bruket regerade under flera årtionden Christina Hansdotter Busk, 1722–1791. Hon var en förmögen och viljestark bonddotter som i alla sina tre äktenskap varit gift med tjänstemän vid eller delägare i bruket. Första äktenskapet ingicks 1750 med

Med härjedalingarnas ålderdomliga boendevanor använde man långt in i detta sekel den öppna härden som värme- och ljuskälla. Järnugnarna från bruket hade man aldrig utnyttjat i full utsträckning utan helt sonika kopplat dem till rökgången för den öppna spisen i bostadsköket, som på detta foto från 1909 taget av Paul Jonze från arrendator Norbergs gård i Bruksvalarna.

Väggmålning daterad 1856 av en norskugn, målad i grisaille på spännpapp i kammaren på nedre botten i en tvåvånings enkelstuga i Gunnarvattnet, Hotagen, nära norska gränsen i Jämtland. För befolkningen nära Ljusnedals bruk, där det tillverkades ugnar, var det naturligt att man hade en sådan. I övriga trakter var det en dyr investering med långa transporter. Här har man låtit måla en ugn, som det billigare och kallare alternativet. Foto L Björkquist 1962 i JLMs fotoarkiv.

bruksbokhållare Fredrik Rybeck som hade gruvlotter i Falu gruva och ett halvt hemman vid Dalälven. Som nybliven änka äktade hon 1758 brukspatronen på Ljusnedal Johan Henrik Strandberg. Hon medförde då i boet bl a hemmanet nr 16 i Funäsdalen. Hennes och Strandbergs porträtt hänger nu i Funäsdalens hembygdsmuseum. Med tredje maken, brukspatronen Nils Södergren fick hon ytterligare andelar i Falu gruva. Hon dog 1791 och dödboken lämnar följande omdöme: "Hon förde en yppelig och dygdeandel och dog i Rekomatisk verk, som kasta sig på inelfvorne den 18 Maj, vita 70 år" (Ljusnedal C:1 ÖLA). Det var för denna brukspatronessa, kallad Kära Mor på Ljusnedal, som Jöns Ljungberg tillverkade de fanerade möblerna, som noteras i hennes bouppteckning.²¹

För alla ståndspersonerna – för präst och befallningsman, tullnär och inspektor – gällde att de, åtminstone vid festliga tillfällen, kunnat äta på porlän, att de haft byrå och pulpet, tebord och stoppade stolar och åtminstone någon enstaka karmstol. Men man har inte sovit på lakan. I bondehemmen redovisas endast ett eller två par lakan per hushåll, på bruksherrgården åtta par (1792) där man alltså kunnat bädda för gäster men inte använt sänglinne för egen del. Gardiner anges endast i två hem, i herrgården 8 par, hos brukspredikanten 2 (1792). Först 1840 noteras de första rullgardinerna, och då i herrgården. Brudkronor av silver förekom i tre hem, herrgården, hos tullnären Fundin och hos Ljungbergs dotter. Normalt har man ätit på trätallrikar och även de förmögna familjerna har på vanligt svenskt sätt haft enkla vanor och inte i onödan slitit på sina statuspjäser. Innehavet av tebord och tekannor är inte någon garanti för att man verkligen druckit te – i varje fall inte dagligen. Som exempel kan nämnas att kronolänsman Busk efterlämnar "tvenne Thekannor at hafwa smör uti". Man kan även notera att ingen av de angivna högreståndspersonerna i västra Härjedalen har haft hjuldon – endast slädar. Det fanns inga vägar som tillät framfart med vagn. Man undvek tydligen även att transportera

ömtåligt gods som ej tålde vinterköld. Det fanns tex inget klavér på herrgården, brukspatronessan hade i stället två positiv. Det är inte helt säkert att det hade stått fanérmöbler i herrgården om inte Ljungberg hade kunnat tillverka dem på platsen, med hänsyn till transportproblemen.

Som en jämförelse till härjedalsförhållandena har jag valt att kollationera bouppteckningarna för ett annat tingslag inom länet i centrala Jämtland, Lits tingslag. Där bortfaller bruksarbetarna som kategori. I stället tillkommer dragonerna för rotarna och där ligger, generellt sett, den traktens fattigskikt. I storsjöbygden som genomkorsas av allmän väg och var tätt befa-ren av formän hade de förmögna familjerna "importerade" möbler i mahogny, dragkistor med marmorskiva och ett och annat klavér. Prästerskapet, kronobetjäningen och officerarna hade alla åkdon. Man noterar fler hästar och ingen användning oxar till dragare. När det gäller textilier råder dock samma förhållande i den rika Storsjöbygden och det avlägsna västra Härjedalen: endast de förmögna hemmen redovisar gardiner och borddukar men inte heller där har man lakan för dagligt bruk. Före 1850 har varken fattig eller rik, varken torpare eller präst sovit på lakan, varken i Jämtland eller Härjedalen, vilket i stort sett överensstämmer med genomsnittet för hela landet.²²

Den ende härjedaling som levit i ögonfallande lyx i Ljungdalen synes vara Ljungbergs företrädare som konstmästare, Jöns Halfvarsson Björnlind (farfar till de begåvade snickarna Halfvarsson). Björnlinds upp-trädande har så till den grad retat försam-lingsprästen att denne i dödboken förebrår den avlidne att på grund av fylleri ha lämnat hustru och barn i utfattigt tillstånd. Detta var inte sant. Bouppteckningen 1762 visar på ett förmöget hem. Bland Björnlinds efterlämnade klädespersedlar redovisas klädesbyxor "efter förnämare modellen förfärdigat", klädesdamasker med kamel-garnsknappar och huva med röd klädeskul-le med bräm av isländsrävskinn. Någon lik-nande klädlyx är inte noterad för någon an-nan i trakten. Även hans häst var utstyrd

och bar en bjällerklave, vackert smidd av äkta silver. (Jfr register.)

Hur Jöns Ljungberg själv varit klädd eller hur hans hem varit inrett vet man inte. När hans unga hustru avlider efter 11 års äkten-skap 1784 upprättas bouppteckning; men den är tyvärr fragmentarisk. På de få beva-rade sidorna kan man endast utläsa att fa-miljen hade gott om porslin – 42 tallrikar – och att hustrun varit helt ståndsmässigt klädd. Hon efterlämnar både siden och sam-me i garderoben och har burit "en robe". Man kan bara gissa sig till att schatullma-karen och officersdottern har haft ett av de få ståndsmässiga hemmen i trakten. Som tullvaktmästare har han haft en fullstän-digt inredd verkstad med alla bilduggar-verktyg, men därmed är uppgifterna slut. Ljungberg efterlämnar ingen egen bo-uppteckning, när han 82-årig avlider i sin enda dotters vård. Det gör däremot dottern. Denna Christina Märta, f 1775, gifte sig två gånger, bägge gångerna med bönder i trak-ten. Genom de äkta männen kan hemmet knappast ha tillförts några högreståndsin-ventarier, det som finns vid hennes frånfälle 1837 bör ha kommit från hennes familj. Christina Märta har en av de tre silver-brudkronorna i trakten, hon har byrå, skriv-pulpet, fyra soffor och fem bord, därtill 20 porslinstallrikar och sju kaffekoppar. Detta senare är ovanligt. Kaffedrickning var inte allmän vid denna tid i trakten men är känd just i tullnärsmiljö.²³ Här redovisas också två kakelugnar, vilket betyder att man kun-nat värma upp mer än ett rum. Det är rim-ligt att räkna med att Ljungbergs dotter varit van vid en standard utöver genomsnit-tet från sitt föräldrahem. Men varken skåp eller byrå nämnes som fanerade eller uppta-ges till någon avvikande hög summa (Hede tgl AII:2:29). I Jämtlands läns museums samlingar finner man ett stort furuskåp med svängt överstycke, helt visst från 1700-talets senare hälft. Dörrspeglarna har rutfa-ner i ljusa träslag och avdelas av en snidad ranka, exakt överensstämmande med dem som Ljungberg utförde på 1763 års predik-stol i Vemdalens kyrka. Det finns inga här-komstuppgifter om skåpet, som på stilkritis-

Furuskåp med fanerade dörrar, i ljusa träslag, möjligen hägg. Ingen tradition om tillverkare men fanertekniken talar för Ljungberg liksom den upphöjda rankan, som visar stor överensstämmelse med dekoren på predikstolen i Wemdalen från 1763. Utan härkomstuppgift, JLM. Foto förf, JLMs fotoarkiv.

ka grunder kan tillskrivas Ljungberg. Det har inte lyckats mig att identifiera det med någon av de möbler som nämns i bouppteckningarna – kanske har det varit Ljungbergs eget och ingått i hans bohag. I varje fall är det ett gott exempel på hur han lagt faner i ene och hägg på blindträ av furu.

Ljusnedals bruk var inte det enda inom länet. I Jämtland anlades ungefär samtidigt Huså bruk i Kalls socken och Gustafsbergs koppargruva i Åre. Förhållandena kring de

jämtländska försöken med brukshandtering är ingående behandlade av Gösta Ullberg i Huså bruks historia. I Huså skapade bruksrörelsen flera arbetstillfällen än man lyckades med i Ljusnedal, som på 1760-talet hade 40 brukstorp. I Huså tillkom 1749 22 stycken, 1760 103 och 1807 131 torp. Liksom i Ljusnedal hade man ett stort corps de logi bebott av "ståndspersoner". Här gavs liknande betingelser för kvalitetsmöbler, och det kunde synas rimligt att det också här

hade uppstått en snickarskola av minst samma storleksordning som i det fattiga Härjedalen. Så har emellertid ej blivit fallet. Varken Ullbergs ytterst noggranna arkivstudier och traditionsuppteckningar i orten eller mina egna inventeringar av det bevarade möbelskicket i orten antyder något sådant.

Bruksmiljön som sådan skapade alltså inga särskilda betingelser för uppkomsten av ett lokalt möbelsnickeri. Bruksledningen utgjorde inte beställningsunderlag i större omfattning, den medverkade inte till distribution och bidrog inte heller till att mer än tillfälligt höja traktens ekonomiska standard och därmed öka köpkraften.

I Härjedalen avstannade järnbrytningen definitivt mot 1800-talets slut och hela det bestående resultatet av brukshanteringen blev i stort sett två fjällbyar, Ljusnedal och Bruksvallarna, med en bofast befolkning som måste basera sin ekonomi på boskapskötsel. Utöver detta kan bruket inte sägas ha berikat trakten.

Slutligen några ord om relationerna till Norge. Både Jämtland och Härjedalen har ju under lång tid varit norska besittningar. Först 1645 med freden i Brömsebro införlivades de slutgiltigt med Sverige.

Det är självfallet att kulturutbytet fortsatte över gränserna, och för bägge landskapen har förhandeln i stor utsträckning gått västerut; för Jämtland var närmaste stad Levanger och för Härjedalen Röros.

När det gäller den materiella kulturen finns det många gemensamma drag, och framför allt Sigurd Erixon har exemplifierat detta i sin studie *Hur Norge och Sverige mötas*, där han pekar på sådana företeelser som stolpboden, ugnen med uppsvängd spiskåpa, etc. Det faller sig alltså naturligt att utgå från att även de estetiska impulserna skulle komma från Norge, och det har allmänt sagts att rokokon i Jämtland och Härjedalen skulle vara norskinfluerad.²⁴ Så är det faktiskt inte. De konstnärer som skulle komma att göra en bestående insats i sina hemprovinser var alla utbildade i Stockholm – detta trots det stora avståndet till utbildningsorten. Jöns Ljungberg är bara

Gravmonument, i trä i asymmetrisk rokokostil, snidat av Ljungberg 1770-talet. Fornparken i Funäsdalen. Foto 1911, JLMs fotoarkiv.

ett exempel av flera. I Jämtland fick för övrigt rokokon en så stark position, att jämtarna dominerade kyrkoinredningen i hela Härnösands stift.²⁵ När det gäller införandet av den nya modestilen i Härjedalen är det inte alls närliggande genom formanshandel eller liknande som varit utslagsgivande utan den enskilda konstnärsprestationen av en utbildad yrkesman. Frånsett enskilda ornamentsdetaljer är härjedalsrokokon inte ett lån från Norge utan får betraktas som helt svensk. Traktens isolerade läge bidrog till att konservera de en gång invanda mönsterformerna, och Ljungbergs rokokokom att överleva både den gustavianska epoken och empiren.

Mästarregister

Andersson, Jöns 1819–1908

Storsjö kapellförsamling, Ljungdalen

Bonde och snickare.

1848 g m Anna Olofsdotter, 1823–1894, inga egna barn. Bodde på ålderdomen hos sina brorsbarn, vilka antagit namnet Lidberg, på Lidbergsgården, Ljungdalen 4. Släkt med Jöns Ljungberg, son till dennes halvbror.

Möbeltillverkning

Signerade arbeten:

Stol I botten med bläck signerad "förfärdigad af Jöns Andersson, Ljungdalen år 1841 den 18 Maj, den första Som Jag Jort af Modell". JML inv nr 16 051.

Stol I botten med blyerts "Jöns Andersson. Denna stol är förfärdigad af Ljungberg i Ljungdalen år 1843" (Andersson använder prepositionen af i samma betydelse som efter, jfr ovan.)

Sekretär Priv ägo C J Sundt, kyrkbyn, Hede
Signerad JAS i snidade upphöjda versaler, som motsvarar utformningen i bläckinskriftionerna under stolarna.

Priv ägo Jöns Lidberg, Lidbergsgården.

Osignerade arbeten:

Ståndur Dat 1851, priv ägo Grandiens, Kyrkbyn, Wemdalens sn (Dateeringen kan vara sekundär. Uret är ommålat.)

Ståndur Dat 1853 Pehr A:sson. Hembygdsgården, Ljungdalen. Enligt givaren tillverkad av Jöns Andersson.

Utdragssoffa Dat (18)61 PAS MJD, Hembygdsgården, Ljungdalen.

Utdragssoffa Dat 1861, Jon Olofsson, Sigrid Olofsdotter. Priv ägo Lars Backs dödsbo, Ljungdalen.

Sekretär Enligt släkttradition tillverkad av Jöns Andersson i Lidbergsgården.
Priv ägo Lars Backs dödsbo, Ljungdalen. Attribuerad på enbart stilistiska grunder.

Ståndur Okänd äg, publ av Jansson, Jämten 1928 sid 88 såsom ett arbete av Jöns Andersson.

Ståndur Priv äg, kantor Selander, Ås sn, Jämtland.

Utdragssoffa Hembygdsgården, Ljungdalen.

Stolar, 2 Priv ägo, Jöns Lidberg, Lidbergsgården, Ljungdalen.

Björnlind, Jöns Halfvarsson, 1721–1762

Storsjö kapellförsamling

Bonde, smed och snickare "bälgmakare", f i Lillhärdal, senare bonde i Ljungdalen, smed vid Ljusnedals bruk.

G m Märeta Jonsdotter från Mässlingen.

Fem barn, Barbro, Brita, Karin, Magdalena och Halvard.

"Bälgmakaren wid Ljusnedals Bruk och Bonden i Ljungdalen Jöns Halwardson Björnlind föddes i Herrdal 1721. I sin ungdom var han till Falun att lära sig något hantwärk, men kom strax derifrån som och till Ljusnedals Bruk, hwilket han betjänt med Snickrande, bälgmakeri och smide, hwaruti han varit ganska qwick och förfärdigat många wackra arbeten: dock varit ostadig och till fylleri ganska begifwen, så att allt hwad han förtjänat varit strax förloradt. Gift för 15 år sedan med Märeta Jonsdotter ifrån Mässlingen, haft 5 barn hwilka äro lämnade i fattig tillstånd. Han har köpt en Bruksgård i Ljungdalen. dödde d 21 Dec:

1762 i hetsig feber samt håll och styng. Lefde 43 år. Begrofs d 24 Junii." Dödboken Storsjö C:1 ÖLA sid 23.

Uppgiften om hans iråkade fattigdom synes gripen i luften. Bouppteckningen ger klart besked om att Björnlind vid sitt frånfalle varit en förmögen man. Hemmanet upptages till 600 dlr kmt och behållningen utgöres av 1 962 dlr kmt, vilket jämfört med samtida bouppteckningar av bönder och bruksarbetare i församlingen, ställer honom i särklass. Hans garderob har varit uppseendeväckande; han har haft "klädesbyxor efter förnärmare Modellet förfärdigat", klädesdamasker med "camelgarnsknappar" och en "hufwa med Röd klädeskull och Brähm af Islands Räfskin". Hans häst har haft en "Wählsmidd och med blader utsirad Bjällklafwe" av silver.

Den specificerade förteckningen av hans snickarredskap upptar tre hela sidor och smidesverktygen och svarvutrustningen två.

Trots att Björnlind var storsnickare redovisas knappast några lösa möbler i det eljest så förmögna hemmet. Där upptages endast en stor kista, ett bord med svarvad fot och en vagga – resten synes ha varit väggfast. Hede tgl A I:4:26 ÖLA.

Kyrkligt inredningsarbete:

1746 Lillhårdals ka, nummertavla, signerad och skänkt, enl Räk, ÖLA, försedd med donators monogram och i kanten snidad inskription "Til Guds namns lof och Lilherdals församlings tjenst är dene tafla giord och förärdht af Jöns Halvardson Biörnlindeh."

Nu i JML inv nr 1654.

1754 Tännäs ka, betalning utgår för "skivan till stapel". Räk, ÖLA.

1756– Storsjö kapell, predikstol och altarskrank.

1757 Skranket skänkte han liksom kalk och paten av trä överdragna med guld.

Halfvarsson, Anders, 1791–1870

Storsjö kapellförsamling

Bonde och snickare.

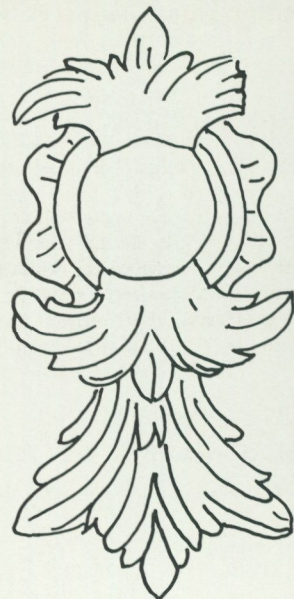
Sonson till bälgmakaren Jöns Halfvarsson Björnvid Ljusnedals bruk, se denne.

1824 g m Gunilla Jonsdotter, 1790–1881 (dödboken PÅ i Storsjö kapellförsamling).

Tre barn: Carin f 1825, Halfvard f 1830, Märit f 1833.

Har tillverkat möbler långt in på 1860-talet.

*Kartusch
som krönt en
förstukvist.*

Möbeltillverkning

Signerade arbeten:

Stol I botten signerad med blyerts "förfärdigad af Anders Halfvarsson i Ljungdalen den 18 de Januari år 1857". Ljungbergsgården, Ljungdalen, Storsjö kapellförsamling.

Stol I botten signerad med blyerts "Förfärdigad af Anders Halfvarsson, Ljungdalen 4 december 1863".

Priv ägo Jon Mickaelsson, Billsta, Hackås sn.

Stol I botten signerad med blyerts "Förfärdigad av Anders Halfvarsson, Ljungdalen den 16 december 1863".

Priv ägo Jon Mickaelsson, Billsta, Hackås sn. (Under förutsättning att de bägge Hackåsstolarna är tillverkade i löpande serie skulle det betyda att Halfvarsson behövde tolv dagar för att snida en sådan stol.)

Stol I botten med bläck signerad "Anders Halfvarsson den 21 mars 1868" (årtalet svåräst).

Sakristian i Storsjö kapell.

Osignerade arbeten:

Stol Sakristian i Storsjö kapell.

Stol Priv ägo khde Forsberg, Prästgården, Kyrkbyn, Revsund sn.

- Stol Fornparken, Funäsdalen. Tännäs sn.
 Stol Priv ägo, Jöns Lidberg, Lidbergsgården, Ljungdalen. Storsjö kapellförsamling.
- Karmstol Priv ägo (1929) Maria Wiborg, Bellmansgatan 6, Stockholm.
 Stol Långå, Hede sn, publicerad av Jansson 1928.
- Stol och troligen även säng
 Tännäs sn, publ av Erixon i Folklig möbelkultur 1938, bild 56.
- Förstugukvist på Grubbgården, Långå, Hede sn.
 Ingen tradition om snickaren. Förstugukvisten är krönt av en kartusch av samma typ som på Halfvarssons stolar.

Halfvarsson, Olof, 1797–1864

Vålådalen, Undersåkers sn, Jämtland

Kronotorpare och snickare.

Kallades Lill-Ola i Dalen. Ogift.

Sonson till bälgmakaren Jöns Halfvarsson Björnlind i Ljusnedal, se denne.

Född i Ljungdalen, Storsjö kapellförsamling i Härjedalen men flyttade senare till Undersåker i Jämtland och står 1839 som kronotorpare i Vålådalen.

"Lill-Ola" som var 21 år vid Ljungbergs bortgång kan tänkas ha lärt sig arbeta med fanér av denne. Bouppteckning saknas i ÖLA.

Möbeltillverkning

Signerat arbete:

Bord Med inläggningar i björk, hägg m fl träslag. På skivans baksida följande inskription "Detta arbete hafver jag Undertecknad med elända hand jorth som inne Häller 182 stycen . . . tecknat af Olof H(alvarsson) i Wälle Dalen."

Priv ägo B Hasselberg, prästgården, Hällesjö sn, Jämtland.

Ågaren har lämnat goda upplysningar om möbelns härkomst: "Bordet inköptes av häradshövdingen Johan Gunno Hasselberg nödåret 1867 å Östersunds torg, där nödlidande fjällbönder utbjödo diverse hemslöjdsalster. Bordet gick i arv till sonen teol dr Carl J E Hasselberg och kom vid boskiftet i Grundsunda prästgård sommaren 1939 till prosten B Hasselberg i Hällesjö."

Osignerade arbeten:

- Utdragssoffa Dat 1842 PAS, Hembygdsgården, Ljungdalen, Storsjö kapellförsamling.
 Ståndur Dat 1848, ursprung Undersåker, Jämtland, JML 4211. Enligt givarens uppgifter tillverkat av "Lill-Ola i Vålådalen".
- Skåp Ursprung Undersåker, JML, u n.
 Stol Ursprung Undersåker, NM 105 939. Under botten med rödkrita "Tillhör Bonden Olof Rickardson och Stina JonsDotter, Ottsjö. 1845".

Hansson, Henrik, 1807–ca 1860

Glöte, Linsell

F 22/9 1807 i Funäsdalen.

Verksam under 1800-talets förra hälft i Ljungbergsskolans traditioner. Elevskap till Ljungberg tidsmässigt uteslutet.

Kallades Stor-Henrik eller Henrik på Högen.

1831 g m Ingeborg Larsdotter f 1809, d 1858. Sex barn. Familjen flyttade 1845 till Glöte i Linsell.

1850 uppgives Hansson ha fordringar i ett dödsbo i Funäsdalen, vilket möjligen kan innebära snickararvode (Hede tgl AI:7:30 ÖLA). I Husförhörslängd (Linsell AI:5) antecknas "sjuklig, fatig" och makarna anges som inhysseshjon. Bouppteckning saknas.

Möbeltillverkning

Attribuering enbart grundad på traditionsuppgifter.

Skåp med uppgift om tillverkare, JLM utan invnr.

Utdragssoffa, JLM.

Utdragssoffa, publ av Jansson, Jämten 1928 som arbete av Stor Henrik.

Förstukvist till bagarstuga, Glöte, Linsell.

Utdragssoffa, priv ägo (1980), A Thunell, Ransjö, Linsäll.

Hedin, Jöns, f omkr 1684, dödsår obekant

Hede

Mönsterskrivare och bildhuggare.

Uppgives i födelse- och dopböckerna som mönsterskrivare, men kan ej återfinnas i de jämtländska rullorna 1686 och 1720, ÖLA, varför han

Kartusch med akantusskärning förvarad i Ljungbergsgården med familjetradition att den skulle vara Ljungbergs mästestycke, utförd i apelträ. Inskription på baksidan upptar ordet apelträ som enda fullt läsliga ord. Allt är till alla delar felaktigt. Ljungberg har aldrig skurit akantusdekor. Materialet är inte apel utan valnöt (enligt utförd träanalys på Träforskningslaboratoriet i Stockholm). Det är inte fråga om ett mästestycke. Kartuschen är med stor sannolikhet skuren av härjedalingen Jöns Hedin som arbetade med just denna typ av skärning. (T ex på ljudtaket till Hede kyrkas predikstol.) Foto NMs fotoarkiv.

kan ha tjänstgjort däremellan. Familjen har flyttat mycket, tidvis varit bosatt i Hallen och Berg, vilket framgår av barnens fördelseorter. På 1730-talet bosatt i Hede och kallas i hfl för Mons(ieur) Hedin. Han uppgives här år 1738 vara 54 år gammal och hustrun 50 (Ljusnedal C:1, som även innehåller hfl för Hede, sid 255 ÖLA). G m Wendela Wirck.

Fem barn: Valentin, f 1711 i Hallen, Märta f 1712 i Berg på Galhammaren, som var mönsterskrivareboställe, Stina f 1714 i Berg, Halvard f omkr 1720 okänd ort, Jöns f 1721 i Berg. Uppgifter i dödbok, liksom bouppteckning, saknas i ÖLA.

Kyrkligt beställningsarbete

1731 Alsens ka, snidat 22 bilder till läktaren.

Räk.,

1732 Alsens ka, snidat fem bilder till predikstolen.

Räk., ÖLA

1733 Offerdals ka, snickrat skranket kring dopängeln, evangelisterna till predikstolen och "druvorna".

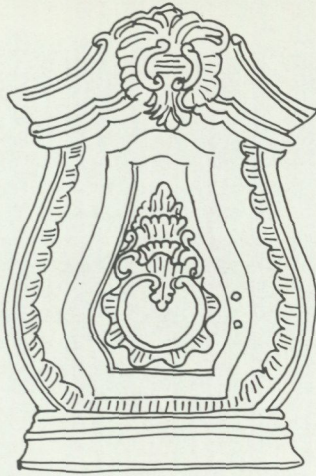
Räk., ÖLA

1735 Hede ka, ljudtak till predikstolen.

Räk., ÖLA

Hede ka, snidat dopängeln, signerad JH 1735, ej upptagen i Räk. och troligen skänkt av bildhuggaren själv.

Kartusch, odaterad, med akantusskärning som har stora likheter med dekoren på ljudtaket. Har felaktigt gått under benämning av "Ljungbergs mästestycke".

Hängskåp, tillskrivet Olof Ingebriktsson.
NM 103 735.

Ingebriktsson, Olof, 1773–1854

Tännäs sn

Bonde, smed och snickare.

Son till nämndemannen Ingebrikt Olofsson och h h Gunilla Staffansdotter.

G m Karin Hansdotter f 1787, barn: Ingebrikt, f 1818 och Gunnilla, f 1823.

Har troligen varit Jöns Ljungbergs elev, vilket dock ej kunnat arkivaliskt styrkas.

Bouppteckningen upptar en omfattande smides- och snickarutrustning. Av silver ägde han 1 bägare och ett särkspänne. Av möbler ett större skåp, ett enklare skåp, ett "hill"skåp, ett litet målat skåp, en väggklocka med fodral, en soffa, ett bord med låda, tre stolar. Lön avgår till pigan Lisa Larsdotter för tre år med 10 rdl. Summa tillgångar 388 rdl banco. Vid bouppteckningen nämnes som hans arvinge "enda barnet sjukliga och med svår fallandesot behäftade 33-åriga dottern Gunilla Olofsdotter", vilken avled strax efter fadern. Hede tgl AII:8:43, ÖLA.

Kyrkligt beställningsarbete

1801	Tännäs ka, utvändig målning av kyrkan	Räk., ÖLA
1805	Hede ka, ej specificerat arbete	Räk., ÖLA
1805–06	Tännäs ka, målning av sakristiedörren, smidesarbete.	Räk., ÖLA

1810	Vemdalens ka, snickring av läktare tillsammans med klockaren Jöns Grym.	Räk., ÖLA
1811	Vemdalens ka, korbågen, i Räk. kallad "pyramider".	Räk., ÖLA
1824	Lillhärda's ka, läktarbygge.	

Möbeltillverkning

Inga arbeten är signerade. Förteckningen grundar sig enbart på traditionsuppgifter.

Skänkskåp	Med öppen mellandel, dat 1811, JOS KSD, Vemdalens hembygdsförening.
Ståndur	Dat 1822, IHD och CSB/C(hristian) S(vensson) B(uhr) 1843. Fornparken, Funäsdalen, Tännäs sn. Enligt framlidne Olof Jansson tillverkat av Ingebriktsson. (1959)
Hängskåp	Utan ägaruppgift. Publ av Jansson 1929 med uppgift om Ingebriktsson som tillverkare.
Ståndur	Utan ägaruppgift, publ av Jansson om Ingebriktsson som tillverkare. Dateringen 1789 möjligen sekundär.
Skåp	Nymålat. Priv ägo Sundins dödsbo. Familjen inflyttad från Tännäs. Släkttredition om Ingebriktsson som tillverkare.
Ståndur	H(alvar) O(laf) S(on) M(agnhild) G(uttorms) D(otter) ägarens morfars föräldrar. Priv ägo (1959) Olof Liljegren Tjärnbräcka, Tännäs sn. Släkttredition om Ingebriktsson som tillverkare.
Hängskåp	NM inv nr 103 735
Spegel	NM 103 420.

Ingebriktsson har efterlämnat strödda dagboksanteckningar mellan åren 1799–1847. (Fotostatkopia i Ulma, nr 18920.) Anteckningar har gjorts för sådd och skörd, arbetsresor och möbeltillverkning för avsalu. Han har även verkat som smed och byggmästare vid sidan av jordbruket och tillverkat ett stort antal lås, snappare, hästskor och många dussin knappar.

Av möbler har han enligt anteckningarna tillverkat och sålt:

1799	2 kistor, ett skrin och ett klockfodral. Kistorna tar han 2 dlr stycket för, klockfodralet kostar 3.
------	--

- 1800 1 bord och 1 skrin
 1801 1 kista, 2 skåp, 1 säng. Här antecknas "kyrkan 10 dlr" vilket stämmer med att han erhöll denna summa enligt kyrkoräkenskaperna för att han företog utvärdig målning av Tännäs ka detta år.
 1802 5 skåp, 2 kistor
 1808 "Et skåp till Kasper Andersson och Börret Nils dotter Bågossen (?), 3 al och 11 tum högt, 2½ al Bret utvärdigt"
 1821 1 schatull (siältul)
 1822 1 soffa
 1841 1 skåp 7 rdl
 1844 "1 skrin til Corpralen Fjälström, ditto til fröbärg." Produktionen är mycket större än så, anteckningarna är sporadiskt förda och mellan åren 1808–1820 saknas notationer helt.

Anteckningarna om de olika familjemedlemmar- nas resor utgöres vanligen av avrese- och hemkomstdatum. När hustrun, Karin Hansdotter, vistats i Hälsingland mellan den 18.10 1817 och den 14.3 1818 betyder detta troligen en arbetsresa för linspånad till förbättring av familjens ekonomi, även om detta ej utsäges. Olofs egen resa till Härdal (Lillhärdal) 6 veckor på våren 1824 sammanfaller med ett läktarbygge i Lillhärdals kyrka och gäller säkerligen detta. 1836 anges att han far till Medskogen för att snickra.

De många resorna med dottern Gunnil "för att söka hälsbot" vittnar om familjens tragedi. Det enda barn, som uppnådde vuxen ålder var behäftat med fallandesot. Man reser med henne till Trondhjem, till Jämtland, till Söderhamn för att söka "hälsbot". Man dricker brunn i Hede men utan det önskade resultatet. Efter hustruns begravning 10 januari 1847 upphör Olof helt sina notationer.

Utdrag ur dagboken delvis publicerade av Emil Salomonsson. Två konsthantverkare. Bilder från västra Härjedalen, Sveg 1932 och i Lossen, Liv och arbete vid en Härjedalssjö, där särskilt Ingebriktssons anteckningar om jordbruk och fäbodskötsel beaktats.

Ljungberg, Jöns

Funäsdalen

F 1736 i Ljungdalen i Storsjö kapellförsamling, d 19/9 1818 i Hede av "stenpassion".
 Son till bonden Anders Jönsson och Märeta Persdotter från Västhögen.
 1774 g m Lisa Grip 1750–1784.

Dotter: Christina Märta f 1775–1837, bouppt He-
 de tgl AII:2:92.

Hade även en dotter före äktenskapet f 27/2 1771 med Ingeborg Svendsdotter i Tännäs.
 Utbildning: Ljungberg lämnade Ljungdalen 1756. Inskrevs som gesäll hos schatullmakaren Isaac Ahlgrens i Stockholm 1757 (efter Ahlgrens död ovisst vem som omhändertog utbildningen). Utskriven efter behörigt gesällprov 1761 (Stockholms loflige snickarämbete, In- och utskrivningsbok. NM:s skrårarkiv). I samband härmed begärs börsbrev (Hede tgl, AI:4 sid 13 ÖLA).

Åren 1761–63 antagligen på vandring med beställningsarbete i Gävle (enligt uppgift i gravtal från 1818, förvarat i priv ägo och sedermera förkommet.)

Från 1782–1810 gränstullvaktmästare vid Funäsdalens gränstull, s k Besökare.

Avgick med pension och tillbragte sina sista år i Ljungdalen på sin födelsegård. Avled vid 82 års ålder 19/9 1818.

Bouppteckning saknas efter Ljungberg. Hustruns är fragmentarisk.

Kort levnadsteckning för Ljungberg lämnas i Personella berättelser i Generaltullarrendesocieteten, Överdirektörens vid Sjtötullen arkiv, Riksarkivet. År 1806 nämnes i årsrapporten från Funnesdalens gränsetull följande: "Wachtmästaren Jöns Ljungberg, 70 år, född i Ljungdalen af Hede pastorat. Sedan han i yngre åren hos kronofogden Sporenberg i Sveg lärt räkna och skrifwa, begaf han sig till Stockholm och öfwade sig uti Snickare och Phanér arbete. Återkommen till födelseorten wistades han wid Ljusnedals Bruk till dess han under det 1 juli 1782 högwederbörligen constituerad uti påföljande November månad tillträdde Wachtmästare sysslan härstädes, den han nu endast wid tullbommen kan bestrida. Osedan att öfwerlasta sig med starka drycker, hwarföre han wid Gränse Tull Rätten blifwit tilltalad har han ändrat och detta år wisat sig nyckter och anständig. Bekommit lön 25 Rdl Banco".

Kyrkligt beställningsarbete

1756	Storsjö kapell, nummer-
tavla som han skänkt
"före thess afresa till
Stockholm" inv fört LI:1
sid 315. Numera för-
kommen.	Räk., ÖLA
1763–64	Vemdalens ka, predik-
stolen och "åtskilligt ar-
bete".	Räk., ÖLA

1773	Gravvård, snidad i trä, nu i Funäsdalens museum.				
1773	Ljusnedals kapell, nummertavla enl inv fört.	Räk., Priv äg 1960.			dikstolskorgen, eller i varje fall den omgivande snidade blomsterdekoren, bokstolen, den snidade dörren vid predikstolssuppgången, samt möjligen även de fönsteröverstycken med kartuscher, som nu krones de sex fönstren.
1775	Tännäs ka "ram till konungens tal". Nu i Funäsdalens museum.		Räk., ÖLA		
1775	Lillhårdals ka, ram till Gustaf III:s tal. På baksidan med blyerts signerad "Denna ramen är förfärdigad af Manufactoristen J Ljungberg Anno 1775 D 8 Febr". Avbildad av P G Hamberg, Lillhårdals kyrka sid 202.				Dessa arbeten, utförda för den tidigare kyrkan, har överförts till det nya kyrkobygget 1812. Denna uppfattning har framlidne P G Hamberg uttryckt i sitt posthuma manuskript för Sveriges kyrkor vid beskrivningen av Kapellets inredning.
1776	Lillhårdals ka, nummertavla, ej nämnd i Räk, tillskrives Ljungberg på stilkritiska grunder. Enligt inskription i kartuschen skänkt d å. Avbildad av P G Hamberg, Lillhårdals ka, sid 183.			1790	Hede ka, predikstolen. Räk., ÖLA
				1796-97	Tännäs ka, ledde ombyggnad och renovering. Räk., ÖLA
				1810	Storsjö kapell, nummertavla. Räk., ÖLA
1777	Hede ka, ej specificerat men högt betalt arbete (959 dlr kmt) som torde ha omfattat altarring, korbåge, dörrar m m.	Räk., ÖLA			Ljuskronan i Ljusnedals kapell tillskrives honom på stilkritiska grunder. Ej arkivaliskt styrkt.
1779	Hede ka, ej specificerat arbete.	Räk., ÖLA		1812	Storsjö kapell, bord, enkelt gråmålat med en låda. På lådans undersida inskrift i blyerts med Ljungbergs handstil "F(örfärdig)at 1812 3/4." Står i sakistan.
1780	Lillhårdals ka, nummertavla, pendang till ovanstående. Ljungbergs namn ej nämnt i Räk. Daterad 1780.				
1780-81	Storsjö kapell, ej specificerat "snickeri och bildhuggar-arbete", sannolikt omfattande: ytterportalen, (ej längre på plats), ingångsdörren (målad 1787 av Pehr Sundin), bänkskrank med genombruten blomdekor, f d takdekor med snidad ram (nu placerad på ena långväggen), skulpterade detaljer till altaruppsättning (nu inkomponerade i 1812 års skenarkitektur), pre-	Räk., ÖLA			
					Odaterade arbeten, ej specificerade i Räk.
					Ljusnedals kapell, Ljuskrona snidad av trä, odaterad osignerad.
					Ljusnedals kapell, enkel ram till Gustaf III:s tal. På baksidan signerad "Denna Ram är förfärdigad af J. Ljungberg". Odaterad.
					Tännäs kyrka, predikstol, i delar, nu förvarad på kyrkvinden, rokokosvängd korg, målad i blekblått med allegorisk kvinnofigur, snidad i upphöjd relief. Kvinnofiguren bär de sju inseglen och flankeras av lammet med korsfanan. (Förlagan torde vara hämtad från försättsbladet till Karl XII:s bibel, varav ett ex förvaras i kyrkan.) Predikstolen är odaterad, ej nämnd i Räk och ej heller ljuskronan i trä, som Ljungberg otvivelaktigt bör ha utfört.

Möbeltillverkning

Signerade arbeten:

Karmstol I botten signerad "Förfärdigad av Jöns Ljungberg i Ljungdalen 1800 (eller 1810)".
NM 292 073.

Dörr Snidad med rankor och blomsterkorg. På baksidan påskrift "Förfärdigad af Jöns Ljungberg År 1750. Reparerad av Staffan Berglund under Maj månad 1891". (Hela inskriften torde ha tillkommit vid renoveringstillfället).

Priv ägo, G Långström, Ljusnedal, Tännäs sn.

Sekretär Med skrivklaff och lådinredning fanerad med plommonträ, lönn m fl träslag på blindträ av furu. Knoppar svarvade av horn, sannolikt renhorn. På skrivklaffen initialerna WH.

Under en av smålådorna blyertsinskriftion "Denna Ch... Förfärdigad af Manufakturör Jöns Lj... berg år 1776 17 Jul..." Handstilen är inte Ljungbergs men utförd med 1700-talsskrift. Initialerna W H står för Wilhelm Huss, 1757-1845, senare prost i Ljustorp, gift med Gert...¹ Margareta Huss, dotter till brukspredikanten Vagenius i Ljusnedal. Priv ägo hos prostparets dotterdotters sondotter, Stockholm.

Byrå I rutfaner med samma härkomst som ovan, signerad under skivan.

Dubbelskåp Med rutfanér, enligt familjetradition tillverkat av Jöns Ljungberg för brukspatron vid Ljusnedals bruk. På understa lådan med blyerts signerad "J. Ljungberg".
Priv ägo, G Långström, Ljusnedal, Tännäs sn.

Osignerade arbeten:

Byrå med Tillverkartradition som ovan.
rutfanér Priv ägo, A Långström, Sörmon, Tännäs sn.

Stolar Med genombruten balusterbricka i rokokostil. Tillverkartradition som ovan.

Priv ägo, A Långström, Sörmon, Tännäs sn.

Bord med Tillverkartradition som ovan.
rutfanerad Priv ägo, A Långström, Sörmon, skiva Tännäs sn.

Dubbelskåp Med snidad ranka, rutfanér. På stilkritiska grunder tillskrivet Ljungberg.

Utän härkomstuppgifter, JLM.

Skrin i Med rutfaner. Priv ägo, C Landén, plommonträ Äs.

Arkitekturdetaljer:

Förstukvist Med dubbla karnissvängda stöd, snidade blommor och upphöjda, refflade blad. Odaterad och osignerad. Tradition om tillverkare lämnad av framlidne O Jansson. Museet i Funäsdalen.

Persson, Olof, 1794-1875

Ljungdalen, Storsjö kapellförsamling

Bonde och snickare.

Tillhörde den s k Ljungbergsskolan.

1827 g m Gunilla Månsdotter, 1805-1891.

Barn: Kerstin f 1829, Stina Märtha f 1831, Måns f 1834.

(Hfl Storsjö AI:3, ÖLA och dödbok hos PÅ i Storsjö kapell.)

Möbeltillverkning

Osignerade arbeten:

Utdragssäng

Soffa samtliga tillverkade tillsammans med brodern Per, enl uppgift av Janson, 1928 sid 85 och 89.

Snedklaffsskåp
dat 1839

Skåpsäng Med klocka, Fornparken, Funäsdalen, Tännäs sn, tillverkad av bröderna Persson enligt muntlig uppgift av Olof Jansson (1959).

Stol Daterad 1840 JES.

Priv ägo Sven Eriksson, Skålan, Klövsjö sn, Jämtland. Stolen är publicerad 1925 av Erixon, Möbler och heminredning 1925 bild 728 och han har där traditionsuppgift att den skulle vara tillverkad av Per Persson från Storsjö efter modell av Ljungberg.

Stol Utformad i nära anslutning till Klövsjö-exemplaret. Härkomstuppgift saknas. JLM u n. Storsjö kapellförsamling.

Noter

- 1 1920-talets stora bebyggelseinventeringar drevs över hela landet av Etnologiska undersökningen. Ett omfattande foto- och arkivmaterial av nu mestadels försvunnen arkitektur förvaras i Nordiska museet.

På 1950-talet gjordes en bred undersökning av Bruksvallarna från Nordiska museet av docent Anna Maja Nylén. Genom hennes för tidiga bortgång har det stora materialet förblivit opublicerat och är endast kortfattat redovisat i *Fataburen 1958*, En fjällby, något om en byundersökning i Härjedalen.

1958–61 genomfördes vid Jämtlands läns museum en inventering av det äldre möbelbeståndet av Jämtland och Härjedalen, varifrån det mesta av bildmaterialet är hämtat.

Samtidigt gjordes en djupundersökning av byarna kring sjön Lossen av Riksantikvarieämbetet i samarbete med Jämtlands läns museum redovisat i *Lossen, Liv och arbete kring en Härjedalssjö*.

- 2 Den gängse uppfattningen att Jämtlands och Härjedalens rokokostil är norskinfluerad har bland annat framförts av Manne Hofrén i Norrländska konstprovinser s 18, Sigurd Erixon i *Hur Norge och Sverige mötas* s 285, Anne Marie Franzén i *Svenskt folkligt möbelmåleri* s 15, Sigfrid Svensson i *Allmogemöbler* bildtext till fig 24 och 25.

- 3 Uppgifterna från Ljungbergs barndom hämtade ur gravtal som f komminister Carl Wagelin höll vid Ljungbergs bår. Wagelin, f 1782, var samtida med Ljungberg och bör ha känt honom väl, och uppgifterna om Ljungbergs tidiga år har han antagligen fått av denne personligen. Gravtalet är endast känt genom den partiella publicering det fått i *Jämten 1920* av E Festin i Wemdalens kyrka, s 91 och O Jansson i *Jämten 1928* i uppsatsen Kapten Grips döttrar, s 86 ff. Bägge författarna har läst talet separat men direktcitaterna har verbala olikheter. Sakuppgifterna är dock de samma. Handlingen har varit i O Janssons privata ägo men har efter hans död ej kunnat påträffas.

I de Personella berättelserna uppges 1804 att Ljungberg lärt sig räkna och skriva hos Sporenberg i Sveg (stavningen växlar). Under alla omständigheter har han vistats i Sveg som ung gosse. Se registret.

Petter Spårnberg, (Spårnberg, Sporenberg), d 1763, var 1728–1757 kronobefallningsman över Härjedalen, g m Catharina

Elff, hans företrädarens dotter. Detta var ett inflytelserikt par i goda ekonomiska omständigheter. De gjorde flera donationer till pastoratets kyrkor.

Uppgiften om bokhållare Råmarks blida lynne är hämtat ur E A Jansson, *Ljusnedals bruks krönika* s 80.

- 4 Isaac Ahlgren 1719–1758 hann endast vara mästare i knappa två år. Änkan gifte om sig med snickarmästaren Erich Holm, som möjligen kan ha lett den fortsatta utbildningen. Uppgifter om Ahlgren och Holm lämnas av André, E, Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm, s 55 och 95.
- 5 Föreläggande om obligatoriskt gesällprov fastställdes 1751, men ej vari detta skulle bestå. En mästare tillverkade vid denna tid vanligen ett kabinettskåp av sk mästestycketypt.
- 6 Om Edlers verksamhet se P G Hamberg, *I kor och skepp*, s 314, Ingrid Telhammar, *Predikstolar och predikstolskonst*, personregistret, samt Per Nilsson-Tanner i *Johan Edler d ä*, 1962.
- 7 Den mycket noggranne E A Jansson nämner endast i förbigående Jöns Ljungberg som konstmästare på 1760–70-talen i *Ljusnedals bruks krönika*, s 167, och redovisar honom inte på lönelistorna. O Jansson har sannolikt sina uppgifter från Wagelins gravtal. I de personella berättelserna för 1806 uppgives endast att han "vistats vid" bruket före anställningen vid gränstullen. (Jfr registret.) Själv kallade sig Ljungberg för manufakturör, då han signerade möbler på 1770-talet.
- 8 Nygård-Nilssen, *Norsk Jernskulptur*, del II, s 61 och 83 ff samt registret för ugnarna nr 666 och 667. Han visar här ett detaljerat jämförelsematerial mellan Mostad och Ljusnedal.
- 9 Om Ljusnedals-patronens norska studieresor se E A Jansson a a, s 108.
- 10 Nygård Nilssens antagande att Ljungberg skulle ha ritat ugnspatriserna inspirerad av samerna i trakten är orimligt. Motivet torde vara inspirerat av Schefferus mycket spridda framställning av samen åkande i akja. Johannes Schefferus *Lapponia*, tryckt 1673, blev snabbt översatt till ett flertal språk och illustrationen med samer oerhört spridd och kopierad. I någon form ligger den till grund för Ljusnedals-ekipaget.
- 11 1781 anges i bouppteckning efter kapten Grip i Brunflo att dottern Lisa och hennes make vistades i Norge. Brunflo tgl F:6:2, ÖLA.

- 12 Olof Jansson i Kapten Grips döttrar, *Jämten 1928* återger en fantasifylld tradition om Blacken, en ökad förbrytare. Ljungberg skulle ha avbildat denne som portalfigur på Stiftsgården i Trondhjem.
- 13 Uppgiften om traktens ståndspersoner ur Hülphers, *Samlingar till en beskrifning, Härjedalen*, s 14.
- 14 Överdirektörens vid Sjtullen arkiv, Personella berättelser och Anmärkningspunkter 1785–1806, Riksarkivet. Tullnärerna lämnar här årligen uppgifter om personalen, både beträffande tjänsteuppdrag och personligt uppförande m m.
- 15 Undersökningen skedde inför den planerade och senare genomförda sänkningen av sjön Lossen och redovisades i boken *Lossen, Liv och arbete vid en Härjedals-sjö* 1961.
- 16 Schissler, Per, *Herjedalens hushållning . . .* gjorde på en resa till Norrige 1750 . . . 1758 och 1760 på schäferireser därstädes. S 40 ff.
- 17 Hülphers a a s 1.
- 18 Robsahms anteckningar i Swab-Robsahm, *Journal under en resa . . .* 1796, s 59.
- 19 Hülphers a a, s 79.
- 20 J W Schmidt i Reise durch einige schwedische Provinzen, s 219 ff.
- 21 (Hede tgl AI:13:6). Eftersom hon avled barnlös gick bohaget till den tredje makens andra hustru, med samma namn, och fanérmöblerna dyker upp för andra gången i bouppteckningen efter fru Christina Södergren död 1839 (Hede tgl AII:4:1, ÖLA) för att sedan övergå till hennes svägerska bondhustrun Kerstin Jonsdotter (Hede tgl AI:20:4, ÖLA). Både jordegendomar och inventarier kom genom arv och försäljning över till familjen Långström, inom vilken Ljungbergs fanerade möbler ännu idag befinner sig.
- 22 Sammanlagt har 1000-talet bouppteckningar kollationerats, fördelade på Hede tingslag i Härjedalen och Lits tingslag i Jämtland. Materialet är stort nog att utgöra statistiskt underlag, men en jämförande statistik över förmögenhetsförhållandena kan knappast anses nödvändig att genomföra för denna undersökning.
- 23 I Tjärnbräcka, Tännäs socken, intervjuade författaren 1958 en då över 90-årig kvinna fru Magnhild Liljegren. Denna berättade att hennes farmor, född 1816, som 10-åring sänts i ett ärende till gränstullen och där hade hon blivit bjuden på kaffe. Det var första gången i flickans liv som hon såg kaffe och visste inte om det skulle drickas eller ätas med sked och

avvaktade i smyg hur de andra skulle bete sig. Mera härom i kapitlet Matvanor i Lossen, Liv och arbete, s 109.

- 24 Se not 2.
- 25 Kaptenen Carl Hofverberg och dragonen Jonas Granberg var det konstnärsteam som skapade det första större arbetet i rokokostil i Jämtland – det nu nerbrunna altaret i Rödöns kyrka 1747–1750. Den jämtländska rokokon skulle sedan fulländas av John Edler d ä. Om Edler se Hamberg och Telhammar a a i not 7 ovan och om Granberg, Nodermann, Jonas Granberg en jämtländsk kyrkokonstnär, Jämten 1961.

Källor och litteratur

Otryckta

- Riksarkivet, Stockholm*. Generaltullarrendesocieteten, Överdirektörens vid Sjtullen arkiv, Personella berättelser. Mantalslängder.
- Nordiska museets arkiv, Stockholm*. Stockholms loflige snickarämbete. In och utskrivningsbok, 1752–1785.
- Uppsala Landsmålsarkiv (ULMA)*. Dagboksanteckningar efter Olof Ingebriktsson (ULMA 1892).
- Landsarkivet i Östersund (ÖLA)*. Generalmönsterrullor (GM). Födelse- och dopböcker. Lysnings- och vigselböcker. Död- och begravningsböcker. Kyrkoräkenskaper (Räk). Inventarieförteckningar.

Franzén, A. M., Svensk folkligt möbelmåleri, lic avhandl otryckt. Folklivsarkivet vid Lunds universitet (LUF).

Gravtal hållet av komminister Carl Wagelin 1818, partiellt publicerat. Priv äg. Originalhandlingen förkommen.

Nodermann, M., Målade och snidade möbler i Jämtland och Härjedalen. Licentiatavhandling, 1961. Folklivsarkivet vid Lunds universitet (LUF).

Tryckta

- Ambrosiani, S.*, Järnkakelugnar och järnugnar, Fataburen 1906.
- Andrén, E.*, Snickare och schatullmakare och ebenister i Stockholm under skrätiden, 1973.
- Bygdén, L.*, Härnösands stifts herdaminnen, 1924.

- Erixon, S.*, Folklig möbelkultur i Svenska bygder, 1938.
- Hur Norge och Sverige mötas. Bidrag till bondesamfundets historia. Del 2. Oslo 1933.
- Våra konstnärliga landskapskaraktärer. Svenska kulturbilder. Del 7. 1931.
- Festin, E.*,
- Wemdalens kyrka, Jämten 1920.
- Hamberg, P. G.*, I kor och skepp, ingår i Härnösands stift i ord och bild 1953.
- Wemdalens kyrka, Jämten 1961.
- Hamberg, P. G., och Berlin-Hamberg, Ulla*, Kyrkor i Härjedalen. Lillhårdals kyrka, Sveriges kyrkors konsthistoriska inventarium, häfte 103, 1965.
- Hülphers, A.*, Samlingar till en Beskrifning öfver Norrland, Tredje samlingen om Herjedalen, 1777.
- Jansson, E. A.*, Ljusnedals bruks krönika, 1958.
- Jansson, O.*, En landshövdingeres resa till Härjedalen på 1770-talet. Jämten 1960.
- Kapten Grips döttrar, Jämten 1928.
- Nilsson-Tannér, P.*, Johan Edler d.ä., En snickarkonstens mästare, 1962.
- Nodermann, M.*, Jonas Granberg, Jämten 1961.
- Krigare och konstnärer. En översikt av bildhuggare, målare, snickare och byggmästare, knutna till den jämtländska krigsmakten. Ingår i Kungl Jämtlands Fältjägareregimentes historia. 1964.
- Några möbelkonstnärer i Jämtland och Härjedalen, i Jämten 1959.
- Nylén, A.-M.*, En fjällby. Något om en byundersökning i Härjedalen, Fataburen 1958.
- Lossen.* Liv och arbete vid en härjedalssjö, Hvarfner, H., Björkquist, L., Kvarning, L. Å., Nodermann, M., 1961.
- Nygård-Nilssen, A.*, Norsk Jernskulptur, Andet bind. Oslo 1944.
- Rasa, C. M.*, Resenärer i Härjedalen från medeltid till 1924, Fornvårdaren nr 16.
- Robsahm, C. M. och Swab, A.*, Resa genom Härjedalen till Norge och Rörås kopparverk

1796. Med inledning och anmärkningar, utg av Herman Richter. Stockholm 1938. Jernkontorets bergshistoriska skrifter, 6.
- Salomonsson, E.*, Bilder från västra Härjedalen, 1932.
- Schissler, P.*, Herjedalens hushållning författade med anmärkningar theröfwer gjorde på en resa till Norrige 1750 och sedermera 1758 och 1760 på schäferioresor därstädes, 1770.
- Scheffer, J.*, Histoire de la Laponie. Paris 1678.
- Schmidt, J. W.*, Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichen Wohnplätzen der nomadischen Lappen. Mit malerische Ansichten gezeichnet nach det Natur von Carl Gustaf Gillberg. Hamburg 1801.
- Sehlin, C.*, En resa genom Härjedalen 1799, Jämten 1929.
- Swab, A. och Robsahm, C. M.*, Journal under en resa genom Gästrikland, Hälsingland och Härjedalen till Rörås kopparverk i Norge. Förrettad på bergsrådet baron Hermelins bekostnad och efter dess instruktioner år 1796. Med inledning och register utg av Herman Richter. Lund 1940.
- Telhammer, I.*, Predikstolmakare och predikstolskonst före 1777, 1978.
- Ullberg, G.*, Huså bruks historia, 1967.

Förkortningar

GM	Generalmönsterrulla
Hfl	Husförhörslängd
JLM	Jämtlands läns museum
LUF	Folklivsarkivet i Lund
NM	Nordiska museet
Pä	Pastorsämbetet
Räk	Kyrkoräkenskaper
Tgl	Tingslag
ULMA	Uppsala Dialekt- och Folkminnesarkiv
Vol	Volym
ÖLA	Landsarkivet i Östersund

Summary

Jöns Ljungberg – the artistic custom-house attendant in the Härjedalen mountains

In western Härjedalen near the Norwegian frontier one finds provincial furniture in a highly imaginative and gaily coloured rococo style.

It is astonishing that so productive a school of furniture had been active in these isolated regions where at that time there was no public road.

The nearest town was Rörås on the Norwegian side of the frontier and it has been generally considered that this rococo influence came from Norway. But there are other factors to bear in mind.

In the 1760's and 1770's iron ore was mined

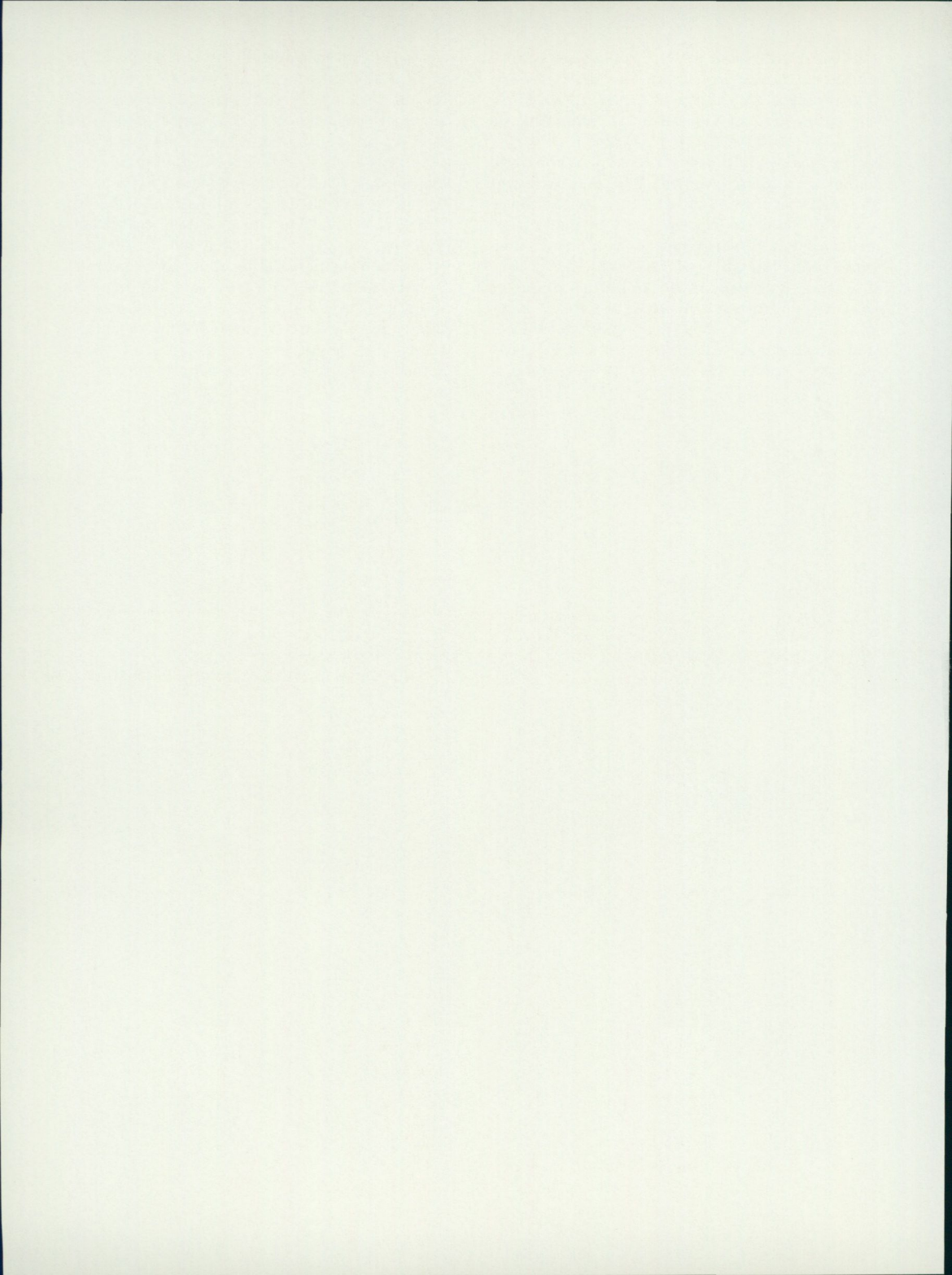
with some success in the Härjedalen mountains, and at Ljusnedal an iron-works with a corps de logi was built in that mountainous area. For a time it created work opportunities and attracted people to the district.

The most significant outcome was the individual artistic achievement. The man who was the initiator of this school of furniture and who brought rococo to Härjedalen was not a Norwegian but a Swedish peasant lad, from Ljungdalen, Jöns Ljungberg (1736–1818).

He had qualified in Stockholm as a cabinet-maker and returned to his poverty-stricken home country where he worked as church furnisher and cabinet-maker. His fixed point was as "konstmästare", responsible for the artistic work at

the Ljusnedal ironworks. The management had great difficulty in keeping the work running, in the bitter climate and with the troublesome transport conditions. Jöns Ljungberg could not stay on as "konstmästare" but took on the job of custom-house attendant at the Funäsdalen frontier toll. The circle of customers for veneered furniture was not large—it was confined to the ironworks proprietor and a few clergymen's families. Ljungberg then changed his furniture production to suit peasants and charcoalburners.

In his footsteps there followed a cabinet-making school, many of whose adepts are known by name. During half a century they worked in Ljungberg's traditions and his rococo survived both the Gustavian and the Empire epochs.

Nordiska museet under år 1979

Planerings- och utvecklingsarbete

Sekretariatet skapades som ett styresmannens stabsorgan vid Nordiska museets omorganisation 1978. Det är en resurs utanför linjeorganisationen som kan sättas in på övergripande uppgifter inom hela Nordiska museet.

Under hösten har sekretariatet påbörjat utvecklingsarbetet med ett system för *verksamhetsplanering* för Nordiska museet. Syftet har varit att få ett bättre grepp om museets verksamhet på lång och kort sikt och därmed också få ett bättre underlag för resultatuppföljning och utvärdering. Avsikten har också varit att verksamhetsplaneringen skall kunna användas som underlag i petitaarbetet och vid medelsfördelningen samt vid bemanningsplaneringen. Verksamhetsplaneringen kommer således i utbyggt skick att spela en central roll i museet.

Verksamhetsplaneringen sker i tre steg. Det första och mest övergripande steget utgörs av museets handlingsprogram. Detta tar sin utgångspunkt i den statliga kulturpolitiken, museets stadgar, myndighetsåligganden mm och definierar således museets roll i kulturpolitiken. Handlingsprogrammet styr därför ytterst all annan planering i museet.

Det andra steget består av planering av avdelningarnas verksamhet. Avdelningsplaneringen utgör kärnan i museets löpande planeringsarbete. Under hösten har sekretariatet tagit fram ett planeringssystem och provat det på föremålsavdelningarna.

Det tredje steget består av planering av enskilda projekt. Projektplaneringen utgörs av samma typ av tids- och bemanningsplanering som återfinns i avdelnings-

planeringen, men på en mera detaljerad nivå. Ofta samarbetar flera olika avdelningar/enheter inom ett och samma projekt. Detta nödvändiggör sambandsplaner mellan de olika inblandade avdelningarna/enheterna. Behovet av sådana sambandsplaner aktualiseras redan på projektplaneringsnivån.

Under slutet av 1979 har vidare arbetet med integrering av verksamhetsplaneringen och museets övriga ekonomi-administrativa system på börjats.

Under 1979 har Nordiska museet inlett samarbete med den Nordiska genbanken för jordbruks- och trädgårdsväxter som genom Nordiska ministerrådets beslut startade den 1 januari 1979. Samarbetet har bestått i att planera för att på Julita i de befintliga delarna av gamla fruktträdgården anlägga ett klonarkiv, där de i södra mälbygdens existerande lokala äppelsortererna skall finna en fristad. Vidare har museet medverkat genom styresmannens deltagande i den statliga utredningen om skydd för de äldre husdjursraserna i Sverige och även här har diskuterats en medverkan från museets sida genom att på Julita delta i husdjursbevarandet för framtiden.

Lokalfrågor

Nordiska museets utomordentligt svåra lokalsituation i Stockholm kunde under 1979 inte förbättras. I januari 1979 förelåg en första sammanställning av åtgärder som påfordrats av brandmyndigheter, yrkesinspektion, museets skyddskommitté etc. Åtgärderna innebär att nödutgångsbelysningar, byte av hissmaskineri och åstadkommande av vissa handikappåtgärder ge-

nomförs i en första etapp. Under hösten 1979 anvisade regeringen 2 miljoner kronor för detta arbete, som i sig var kostnadsberäknat till 2,5 milj kronor.

Under hösten fullföljdes planerandet av en andra etapp i genomförandet av sådana nödvändiga arbetsmiljöförbättrande åtgärder. Programmet iordningställdes före årets slut och visade på ett medelsbehov av cirka 6 milj. I detta program ingår tillskapandet av vilrum, en upprustning av lokalvårdsutrymmena, sophämtningsanordningar, utbyte av ett andra hissmaskineri och ytterligare en del handikappbefrämjande åtgärder.

Inom ramen för museets totala lokalprogram som återupptogs 1978 beslutade Nordiska museet i samråd med LUP-delegationen att prioritera programarbetet för Julita etapp III. Denna etapp skulle innefatta administrationslokaler, vård- och verkstadslokaler samt utrymme för ett nytt lantbruksmuseum på Julita. LUP-delegationen genomförde i samarbete med museet programarbetet för denna tredje etapp. I juni månad 1979 förelåg det slutjusterade förslaget som fastställdes av LUP-delegationen. Under hösten 1979 påbörjade byggnadsstyrelsen bearbetningen av programmet för att under 1980 kunna redovisa en kostnadsuppskattning och där efter kunna ingå till regeringen med begäran om projekteringsstillstånd.

Under 1979 pågick byggnadsarbetena för uppförandet av den andra magasinsetappen på Julita och vid årsskiftet genomfördes slutbesiktning av anläggningen. De båda första magasinsetapperna på Julita har därmed inneburit att en 240 m lång tvåvånings magasinanläggning nu är verklighet.

LUP-delegationen har i sitt program år 1977 beträffande museets magasin redovisat planerna på en utbyggnad i Julita omfattande cirka 20 000 m² magasinssyta. De nu uppförda två etapperna omfattar en effektiv programyta av cirka 8 000 m². Inklusiva transportvägar och andra kommunikationsutrymmen är byggnadens totala yta 11 200 m².

De lokaler på Torstenssonsgatan i Stockholm som museet sedan 1977 erhållit regeringens tillstånd att få disponera kunde ej heller under 1979 tas i anspråk. Först under hösten hade byggnadsstyrelsen iordningställt handlingar för genomförande av den nödvändiga upprustningen av den 25-rumsvåning som museet avser nyttja för administrativa avdelningens behov.

SAMDOK

Verksamheten har fortsatt enligt samma riktlinjer som under år 1978. SAMDOK-sekreteraren har deltagit i SAMDOK-rådets och arbetsgruppernas arbete och hållit kontakt med landets museer. Arbetet med SAMDOKs register över utförd och planerad dokumentation har fortsatt. Inför museiveckan i mars gjordes en bearbetning och analys av SAMDOKs register. SAMDOK-verksamheten var en viktig punkt på programmet under museiveckan.

SAMDOK-projektet för dokumentation av barns uppväxtvillkor och fritidsvanor i samarbete med Läns museet i Härnösand, Skellefteå museum och Nordiska museet har pågått under våren. Under hösten har Nordiska museet, som sin del av SAMDOKs hemundersökningar, dokumenterat ett hem i Åkersberga.

SAMDOK-bulletinen har under våren kommit ut med 4 nummer, som förutom rapporter om samtidsdokumentation vid olika museer innehållit redogörelser för SAMDOK-gruppernas enkäter och SAMDOKs register.

Undersökningsverksamhet

1979 års hemundersökning inom SAMDOKs hempool har utförts av Nordiska museet och resulterat i avdelningens mest omfattande föremålsförvärv under året. En barnfamilj bosatt i en av Stockholms norra förorter har besökts. Deras totala föremålsinnehav har inventerats. Familjen har intervjuats om sitt liv och sina vanor, hemmet har fotograferats och mätts upp. Samtliga inventarier som förvarades synligt i

det rum som familjens båda söner delade, har köpts in av museet, som nu i detalj kan rekonstruera ett starkt tidsfärgat barnrum. Förvärvet omfattar cirka 300 föremål från pojknarnas rum. Även prover på tapeter, mattor, lister och paneler från bostaden har erhållits.

I maj och juni inleddes den stora undersökningen av stationssamhället *Töreboda*. Projektet *folklig berättartradition i maritim miljö* har pågått under februari till mars månad under medverkan av bl a studerande från institutet för folklivsforskning.

Museet har påbörjat en undersökning av uppfostran och uppväxtvillkor i storfamilj i Hammerdals kommun i Jämtland. Undersökningen är avsedd att vara en fortsättning av museets uppteckningar från 1930- och 1940-talen i samma område. Fältarbetet kombineras med insamling av nytillverkade, hemgjorda leksaker från informanternas barndom.

I samarbete med Södermanlands museum har genomförts en dokumentation av *P M Wohlins fiskrökeri i Trosa*. Rökeriet startade omkring 1940 och lades ner 1979. Ägaren och de anställda har intervjuats och under en vecka följdes arbetet vid fabriken. De olika arbetsmomenten har fotograferats, filmats och beskrivits.

Samesektionen har i augusti genomfört en arkeologisk undersökning av en stalotomtanläggning i Remdalen. Detta arbete har skett i samarbete med Silvermuseet, Arjeplog samt Helsingfors universitet.

Projektet "Intensiv-inventering i lappmarkerna" har pågått under september månad. Dels har ett område kring Kuorpak i Jokkmokks socken undersökts, dels har ett högfjällsområde kring Aktse inventerats.

Frågelistverksamhet

Vid tillkomsten av utställningen "Upp till kamp mot brännvinsdraken" hade museet god hjälp av de goodtemplarminnen som museet samlade in på 1940-talet. För att få en yngre generations erfarenheter av nykterhetsarbetet har den tidigare listan mo-

derniserats och lämnats ut till intresserade utställningsbesökare.

Från Meddelare har levererats 139 svar på frågelistorna om *jeans*, *Mitt arbete*, *Semestern*, *Vi och våra bilar* och *Barnuppföstran*.

Museet har under år 1979 haft 220 fasta meddelare.

Filmning

Räddningsarbetet med äldre filmer har fortgått under året. Sålunda har 1 012 m av museets spelfilmer på nitratbas tvättats, renoverats och överförs på acetatbas. Det betyder att ca 12 000 m spelfilm räddats till en kostnad av närmare 80 000 kr. Med hjälp av 40 000 kr ur fondmedel som avsatts för fortsatt räddningsarbete kan de återstående ca 4 500 meterna nitratfilm överföras på acetat, och det första steget i det totala räddningsarbetet avslutas. Omkring 10 000 kr av fondmedelssumman kommer att användas för påbörjande av andra steget i räddningsarbetet, dvs framställning av visningskopior samt påläggning av ljud och text.

Museet har under året färdigställt en film om Bengt Axelssons smidesverkstad i Kungsör.

Vidare har museet dokumenterat och smalfilmats arbetsprocessen på ett rökeri i Trosa.

Förvärv av föremål, böcker och arkivalier

De under året registrerade föremålen upptar inventarienummer 303.668–304.820 (=1 153 nr) och 305.001–305.422 (=422 nr). Dessutom har 426 inv. nr ur Skolmuseets samlingar och ca 400 nr ur Lantbruksmuseets registrerats.

Museet har med pengar från Nordiska museets Vänner kunnat förvärva en *mindre mekanisk verkstad* från Gamla Stan, specialiserad på reparationsarbeten inom sjöfartsnäringen. Verkstaden katalogiserades vintern 1979–80, evakuerades därefter till magasin och avses i sinom tid bli återuppställd på Skansen.

I samband med *Mejerimuseets* tillkomst hade museet möjlighet att överta stora delar av ARLA:s museisamlingar, dittills förvarade i magasin i Järlåsa. Detta gav en välkommen anledning att på ett adekvat sätt komplettera mejerisamlingarna vid museet, som i huvudsak emanerade från lantbruksakademien. Även ett antal kärror och slädar användas för mjölkdistribution ingick i gåvan.

I anledning av museets dokumentation av jeanskulturen har gåvor mottagits från Levi Strauss Sweden AB, Stockholmsföretaget Gul & Blå, företaget Stockhaus AB i Solna, T H Lapidus AB i Borås och från Fix Triåk AB, Söderköping.

Ett intressant förvärv till skråarkivet gjordes under hösten i det att Stockholms Stadsmuseum till Nordiska museet överlämnade Stockholms snickaregesällskaps skråkista med innehåll, dels föremål, dels handlingar från perioden 1749–1878. Kistan hade påträffats på Börshusets vind i samband med reparationsarbeten.

Särskilt intresse tilldrar sig en gåva av Viktor Rydbergs manuskript om germansk mytologi från docent Waldemar Liungmans sterbhus. Gåvan anknyter till de kontakter som fanns mellan Rydberg och Artur Hazelius och som bl a ledde till att Rydbergs bibliotek på sin tid gick till Nordiska museet, som också anordnade ett Rydbergs arbetsrum på Skansen.

Tack vare gåvomedel från Samfundet Nordiska museets Vänner kunde arkivet på ett för forskningen värdefullt sätt öka sina samlingar av beskrivningar, fotografier m m från Estland, i detta fall byggnads- och rumsbeskrivningar, planer, teckningar och fotografier från Klottorps by, Nuckö.

Nordiska museets Vänner bekostade under 1979 anskaffandet av ytterligare två band av det stora bildverket *Chefs-d'oeuvre du Musée de l'impression sur étoffes*, Mulhouse. Förlagsverksamhetens samarbete med LiberFörlag tillförde biblioteket ett värdefullt urval av detta förlags utgivning under senare år, och Svenska Turistföreningen har skänkt serien "Sällsamheter"

med kulturhistoriskt material från skilda svenska landskap. Bibliotekets katalogiserade samling ökade under året med drygt 36 hyllmeter (1978 knappt 37 m), varav 71 % (70 %) utgjorde gåvor och bytespublikationer från enskilda personer och från institutioner.

Förvaring, vård och konservering

Uppordningen av lantbruksföremål i Julita-magasinet har fortgått. Genom en läcka i taket på centralmagasinet har stora mängder vatten runnit in. Detta har orsakat mycket extra arbete med tömning av vatten, urtorkning av lådor och golv, inplastning av skåp, torkning och rengöring av vattendränkta föremål etc.

Under året har en fortsatt uppordning gjorts av de utländska samlingarna i magasinet i Garnisonen. Uppordningen är nu till största delen genomförd.

Två av museets magasin i Sturehof har utrympts och föremålen har förts till andra magasin. Detsamma gäller magasinerna i Bogesunds slott. Magasinet i Riksdagshuset har utrympts och föremålen har flyttats till nya magasinlokaler på Sehlstedsgatan.

De ca 150 000 nitratfilmsnegativ i småbilsformat, ingående i Gunnar Lundhs samling, har flyttats liksom Axel Fredrikssons negativ (Julitabilder) och KF:s Egna hem-negativ, samtliga på nitratbas på grund av brandrisk från museibygnaden till en filmlagerlokal i Gamla filmstaden i Råsunda.

En omfattande genomgång av samlingarna har påbörjats för att utröna behovet av konservering. Magasinen för tapeter och bonader, folkliga möbler, korgar och laggkärl, leksaker, samt tro- och sedmagasinen har genomgåts.

Bearbetning och forskning

Inom projektet Anläggarna har påbörjats bearbetning och sammanställning av det tidigare insamlade materialet (anläggarminnen, specialundersökningar m m). Resultatet från arkivinventeringen har sam-

manställts i Rapport från inventering av anläggningsföretagets arkivhandlingar. Vid Institutet för folklivsforskning har två studerande skrivit B 1-uppsatser inom ramen för projektet.

Museet har producerat radiovisionsprogram (radioprogram med tillhörande diaserier för skolbruk) för utbildningsradion om livet i Sverige 1850–1900. Det behandlade barns uppväxtvillkor, hälsa och hygien och hur man reste i Sverige förr. Materialet har bestått av diabildserier med tillhörande text. Av texten har gjorts ett särskilt program, sänt i Sveriges Radio hösten 1979.

Bearbetningen av Berchska samlingens textila material har i stort sett slutförts och ett provtryck har gjorts genom LiberFörlag och godkänts av museet.

Beträffande projektet Folklig berättartradition i maritim miljö har förarbeten gjorts för den vetenskapliga behandlingen av i fältet inspelat material. Bearbetningen inriktas på två linjer, dels folklorens roll i ett socialt maktspel, dels folklorens konstnärliga strukturer. Vid Folkminnessamlingen har påbörjats en sammanställning av material rörande trolldom och vidskepelse ur Sandbergska samlingen i riksarkivet. Arbetet med excerpering av motsvarande i domböckerna har fortsatt.

Undervisning

Institutet för folklivsforskning är genom överenskommelse mellan museet och universitetet knutet till professuren i etnologi, särskilt europeisk, och utgör universitetets ämnesinstitution. Undervisningen har bedrivits efter den normalstudieplan, som med vissa smärre förändringar varit gällande sedan 1969.

Under år 1979 har sammanlagt 806 personer varit registrerade för studier på olika nivåer. Därav har 60 anmält sig för forskarutbildning.

Under året har 628 grupper om 12 701 personer erhållit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 183 grupper om 4 235 elever vid Stockholms skolor. 267 grupper om 5 194 personer, dels elever från skolor

utanför Stockholm, slutligen 159 vuxengrupper om 3 272 personer.

Förutom ovanstående grupper har museet besökts av 1 761 grupper om 23 893 personer, som under ledning av egna lärare eller guider bedrivit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 137 grupper, 2 446 elever från Stockholms skolor, 348 grupper om 7 226 elever från skolor utanför Stockholm samt 416 vuxengrupper om 7 022 personer, samt 860 grupper från daghem och förskolor om 7 199 barn. Dessutom tillkommer 248 visningar av olika utställningar för allmänheten med sammanlagt 2 833 deltagare. Av dessa var 39 visningar på engelska med 404 deltagare.

Den sk ordinarie undervisningsverksamheten för Stockholms kommunala skolor fortsatte under året enligt de principer som tidigare rått. Programmen är planerade för mellanstadiet (åk 5) samt för högstadiet (åk 7–9) och tar två lektionstimmar i anspråk. I besöket ingår visning, grupparbete och redovisning.

Avdelningen har liksom tidigare år även handhaft undervisning på Skansen för fjärde och sjätte årskursen från Stockholms skolor. 122 klasser ur åk 6 samt 112 klasser ur åk 4 har erhållit undervisning.

Under året fortsatte det etnologiska studiebesöket för gymnasiet på Skansen. 64 klasser från Stockholms län erhöll undervisning.

Utöver den schemalagda undervisningen på Skansen har 191 klasser eller grupper erhållit undervisning, ofta av mer kvalificerad art. Denna undervisning har handhaft av museets tjänstemän såväl som av museilärarna.

Föreläsningsserier, föredrag och temakvällar har anordnats i samarbete med Kursverksamheten vid Stockholms universitet, Stockholms Forum och Samfundet Sverige-Färöarna.

Museets utställningar har i stor utsträckning utnyttjats av olika bildningsorganisationer i anslutning till undervisning i "Svenska för invandrare". Dessa visningar har utförts såväl av museets personal som av bildningsförbundets egna ledare.

Konstfackskolan, Nyckelviksskolan, Carl Malmstens verkstadsskola, Anders Beckmans skola, Lärarhögskolan i Stockholm, Sveriges Radios personalutbildning m fl samt ett stort antal skolor för textil utbildning liksom omskolningskurser i arbetsmarknadsstyrelsens regi är exempel på studiegrupper som kontinuerligt använt museets samlingar i undervisningssyfte. Även de olika folkbildningsorganisationerna liksom föreningar och organisationer av olika slag har på samma sätt brukat museets samlingar.

Arbetet i barnavdelningen har under året fortsatt på temat Torparbarn i 1800-talets Sverige. Inbjudan och information har gått ut till barntillsynsassistenter i 16 kommuner i Stockholms län. Grupper från daghem, förskolor och fritidshem har kunnat besöka avdelningen under vardagarna. I ett besök ingår visning av den utställning som passar till det beställda programmet, t ex Svensk bostad, Bondens hushåll samt praktiska sysslor i barnavdelningen.

Museets gårdar

Julita gård

I juni öppnades Mejerimuseet på Julita, som tillkommit i samarbete med Sveriges Mejeriers Riksförbund och ARLA. Museet består dels av en miljödel, den gamla mejerisalen, dels av skärmutställningar och ett bildvisningsrum. Det är inrymt i mejeribyggnaden från 1884 på Julita gård. Mejerisalen har rekonstruerats till utseendet ca 1920. Ett särskilt anslag från SMR har möjliggjort att sommartid ha ett par pensionerade mejerister anställda som utställningsvärdar.

Gården Djupanboda under Julita, som kan besökas av allmänheten i samband med en snitslad rundvandring, har inretts och tänkes visa en ung lantbrukarfamiljs bostad på 1920-30-talet. Inredningen består huvudsakligen av föremål från Julita gård och från den omkringliggande trakten, en del har inköpts speciellt för detta ändamål.

Arbetslösheten inom byggnadssektorn i Katrineholmsområdet medförde att ett 15-tal byggnadsarbetare fick utföra beredningsarbeten under vintern och våren. Arbetena omfattade takreparationer och renovering av timmerväggarna på Bäckstugan, Gästgivaregården, Åkeröboden, Bryntorpsboden, museet, Skansenkyrkan, Loftboden, Gårdssmedjan, Österbyboden, Lövhagsstugan, Lagersbergsboden, Soldattorpet, Bastun samt Kuskbostaden. För dessa arbeten åtgick 1 237 dagsverken.

Med egen personal har genomförts till samt ombyggnad av djurstall vid Lindhagen för 20 st mjölkkor.

Matsgården i Östbjörka

Med bidrag från Kungafonden har reparationer påbörjats på Bagarstugan.

Tyresö slott

Handelsboden och trädgårdsmästarbostadens tak har reparerats grundligt. All skadad panel har bytts ut.

Nordiska museets byggnad på Lejonslätten och Villa Lusthusporten

På huvudbyggnaden har fortsatta underhålls- och restaureringsarbeten utförts i Byggnadsstyrelsens regi. De stora arbetena under 1979 var restaurering av uppfartsramp, mur och sockel till ryttarstatyn och omfattande takarbeten på huvudbyggnadens nordöstra takhalva samt västra mittparti. De gamla flaggstängerna framför fasaden har ersatts med nya av glasfiber.

Sune Zachrisson

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under 1979 haft följande ledamöter: riksdagsledamoten stadskassör Rune Carlstein, ordf, f riksarkivarien Åke Kromnow, vice ordf professor Erik Anners, styresman Sune Zachrisson, riksdagsledamoten Stina Eliasson, filosofie licentiaten Barbro Hedwall och författaren Birger Norman. 1:e intendent Ingrid Berg-

man (tom 1979-02-06), intendent Inger Bonge-Bergengren (from 1979-02-07) och assistent Kerstin Kunelius-Hestrell har varit personalföreträdare i nämnden. Suppleanter för dem har varit intendent Birgitta Conradson och assistent Ann-Marie Kumlin.

Nämnden har under året hållit 15 st protokoll-förda sammanträden. Adm direktören Greger Oxhammar har varit nämndens sekreterare.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Vänföreningens styrelse har under året utgjorts av H.K.H Prins Bertil, ordf, bankdirektör Lars-Erik Thunholm, v ordf, direktör Rolf Arfwedson, skattmäst, friherinnan Susan af Ugglas f Lewenhaupt, direktör Erik Elinder, direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Heger, de båda sistnämnda som suppleanter. Som sekreterare har museets styresman fungerat.

Inköpsnämnden har bestått av H.K.H. Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresman-nen.

Samfundets medlemstal utgjorde den 31 dec 818 personer.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 161 373 besökare, varav 36 594 i grupper (2 389 st). Motsvarande siffror 1978 var 154 763, därav 32 668 i 2 325 grupper.

Swindersvik hade under året 1 845 besökare, Julita: Stora huset 14 285, museet 24 769, Tyresö slott 3 628, Härkeberga 2 900, Matsgården 812, Forsbacka 425.

Utställningar

Tillfälliga utställningar

Kvar från föreg år:

Hem och hantverk – hela året

Från nationaldräkt till bygdedräkt – hela året

Levande mönster – hela året

Lycklig resa – hela året

Resa i Sverige – hela året

Skinnkläder – hela året

Vem målade bonaderna? – hela året

Nya utställningar

Fågel fångst på Färöarna 20.9.–. Producerad i samarbete med Føroya Fornminnessavn och Samfundet Sverige-Färöarna.

Jeans och mycket mera 24.10–

Jens Nielsen bondgård 25.1–1.4. Från Hernings museum, Danmark

Maskin – Makt 17.5–11.11. Producerad av Riksställningar

Utställningar utanför museet

Julitakonstnärer. 21.6–19.8. Julita.

Textilier ur samlingarna. 18.7–21.9. Forsbacka.

Vandringstställningar

Forts från föreg år.

Hembiträdet. Nyköping, därefter avslutad.

Sticka mönster. Varberg, Umeå, Hudiksvall, Örnsköldsvik, Karlskrona, Västerås, Östersund, Härnösand, Skellefteå.

Tapetserare i arbete. Jönköping, Linköping, Umeå, Örnsköldsvik, Halmstad.

Sverige igår och idag. Producerad för Svenska Institutet. Polen, Jugoslavien.

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 187 s.

I serien Nordiska museets Handlingar

92 Georg Haupt *Ebéniste du Roi*, av Marshall Lagerquist. 252 s.

93 *Drömmen om renässansen*. Fredrik Wilhelm Scholander som mångfrestare, av Bo Grandien. 511 s.

94 *Småbarns tillsyn och träning*. En etnologisk studie av äldre redskap och metoder i Europa med särskild hänsyn till Sverige, av Ulla Lindström. 211 s.

I serien Acta Lapponica

20 Kristoffer Sjulssons minnen. Om Vapstenlapparna i början af 1800-talet upptecknade af O. P. Pettersson, red. av Louise Bäckman och Rolf Kjellström. 341 s.

I serien Svenskt liv och arbete

11 Godtemplarminnen. 2 oförändrade uppl 180 s.

I serien Normus

Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition, av Sigrid Svensson. 2 uppl 141 s + 16 bilder.

I serien Rapporter från Kulturhistoriska undersökningen (KUR)

5 Kramfors sulfittfabrik 1907–77. En etnologisk dokumentation av arbetet vid fabriken, av Eva Fägerborg och Annette Rosengren. 106 s.

I serien Turismen och den folkliga kulturen. Forskningsrapport

16 "Sol är hälsa". En kulturhistorisk studie av solbadets och solbrännans uppkomst i Sverige, av Dan Waldetoft. 47 s.

I serien Migrationen mellan Finland och Sverige efter andra världskriget. Forskningsrapport utg i samarbete med Etnologiska institutionen vid Jyväskylä universitet och Geografiska institutionen vid Umeå universitet.

4 Finländares och svenskers levnadsvillkor.

En fallstudie från Virsbo samhälle i Västmanlands län, av Lars-Erik Borgegård. 172 s.

11 Porträtt av Solveig. Intervju med en finlandssvensk invandrare, av Nan Rauscher. 54 s.

I serien Anläggarna. Rapport

1 Ritsen – en etnologisk studie av ett kraftverksbygge, av Lena Jansson. 129 s.

2 Vätterleden – en etnologisk studie av ett motorvägbygge, av Pia Götebo. 78 s.

Vad folket byggde. Ett utkast till folkrörelsernas byggnadshistoria, av Torbjörn Almqvist. Hjärdis Johansson och Lena Simonsson. 2 uppl 107 s. Utg i samarbete med Sveriges Arkitekturmuseum.

Don för konservering av födoämnen, av Kerstin G:son Berg. 84 s.

Barnarbete och arbetarbarn, av Eva Lis Bjurman och Lars Olsson. 86 s.

Lanthemmens vävstolar. Register, av Ingrid Frankow och Gertrud Grenander Nyberg. 39 s.

Markisens slott. En bildserie från Tyresö, av Åke Grundström (foto) och Sigurd Wallin (text). Ny oförändrad uppl 8 s text, 16 s foto.

Sydsvenska bonadsmålare 1750–1850. Deras miljö och sociala bakgrund, av Uno Hernroth. 208 s.

Bilden räddas. Tillvaratagande och restaurering av gamla glasplåtar och fotografier, av Irene Mattsson. 89 s.

Skjortor. Mönsterritningar av folkliga plagg ur Nordiska museets samlingar, av Eva Nordlinder. 52 s.

Lusthus till bruks och till syns, av Anna-Lisa Nyrreröd. 154 s.

En berättelse om Martin Olsson Speceri & kaffehandel 1869–1969, av Gunnar Oldmark. 93 s. Sverige igår och idag ("Svedska danas i jučer" etc). Utställningskatalog på polska, serbokroatiska, makedonska, grekiska till vandringsutställningen Sverige igår och idag, red av Birgitta Conradson. 26 s.

Upp till kamp mot brännvinsdraken. IOGT-NTO 100 år, av red Bengt Nyström. 48 s.

Fågelfångst på Färöarna, av Arne Nørrevang (text) och Bárður Jakupsson (teckningar). Utg i samarbete med Samfundet Sverige–Färöarna. 42 s.

Jeans och mycket mera, av Inga Wintzell. 1 bl. Guide des collections de Nordiska museet. 4me édition. Nyöversättning. 36 s.

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, nr 56–58. 164 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 103. 24 s.

Samdok. Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer. 6–8. 24 s.

Market of ideas, nr 18–20. 50 s.

Svenska allmogens plägseder, av Llewellyn Lloyd. 264 s. LiberFörlag.

Vesterdalarne, dess natur, folklig och fornminnen, av Maximilian Axelson. 184 s. LiberFörlag.

Nordiska museets möbler från svenska herremanshem, av Sigurd Wallin. I 192 s, II 224 s, III 188 s + LXXV s. Facsimile-uppl. Walter Ekstrands bokförlag.

Rig, årg 62. 154 s. Utg av Föreningen för svensk kulturhistoria i samarbete med Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund.

Lena A:son-Palmqvist

Våtmarker och våtmarker i Västerfärnebo, *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 103*, s 13–23.

Stig Appelgren

Den första finska bokhandeln i Norge. C. A. Gottlunds och P. Räisänenens bokförsäljning i Brandval 1821–22. s 115–126.

Redigerat (tills med Bo G Nilsson). Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek.

Jonas Berg

Ingått i redaktionen för Samdok.

Bidrag i SMF-nytt.

Ingrid Bergman

Skinn, ett viktigt material i folkligt dräktskick.
Hemslöjden nr 5.

Eva Lis Bjurman

I samarbete med föräldrarna, antologi (medförfattare) Forum, 15 s.

En undersökning av lekar och fritidsvanor i två Stockholmsförorter (medförfattare). *Föreningen Nordens årsbok, Barnens miljö i Norden*, 3 s.

Barn i stan (medförfattare), Tidens förlag.

Barn i olika världar. *Form nr 1*, 3 s.

Plantor som vattnas. *Ord och Bild nr 1*, 10 s.

Emil i Lönneberga – fanns han i verkligheten.
Film & TV, 10 s.

Barnet och samhället, texthäfte. 12 s. Esselte.

Barnarbete och arbetarbarn (tillsammans med Lars Olsson), Nordiska museet, 86 s.

Barnkultur. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen nr 301*, 1 s.

Birgitta Conradson

Emaljskyltar, artikel i Liljevalchs utställningskatalog nr 345 om emalj.

Katalogen till utställningen Sverige igår och idag i serbokroatisk och makedonisk version (tills med Hall & Cederqvist).

Ingått i redaktionen för *Samdok*.

Eva Dahlman-Nilsson

Studiecirkeln och studiearbetet. *Upp till kamp mot brännvinsdraken IOGT-NTO 100 år*, s 28–29.

Godtemplarism och socialism. *Upp till kamp mot brännvinsdraken IOGT-NTO 100 år*, s. 32–33.

Åke Daun

Etnologi – en kulturvetenskap. 3 upplagan.

Vad är en progressiv kulturpolitik? *Tidskriften Tiden nr 4/5*.

Kulturell gemenskap och lokal integration i bostadsområden. *Kulturell kommunikation*. Utg av Nils-Arvid Bringéus och Göran Rosander. Signum, s 157–168.

Professionalism är inte nog! *Folksam nr 3*, s 4–6. Arbetets värde. *Tidskriften Tiden nr 4/5*, s 79–85.

Social and economic problems of Swedish housing environments. *MAN-ENVIRONMENT SYSTEMS, Vol 9 Nos 4 and 5*, s 195–199.

Berit Eldvik

Järvsösöm (tills med Brita Åsbrink), s 8–37.

Sigrid Eklund

Drömmen om tornet. Jägmästare Cedergrens tornbyggnad i Stocksund. Stockholms universitet, konstvetenskapliga institutionen, 54 s.

Filadelfia nr 2 i Arboga – en av landets äldsta verksamma loger. *Upp till kamp mot brännvinsdraken IOGT-NTO 100 år*, s 20–21.

Eva Fägerborg

Norrundet och Kramfors – två exempel på undersökningar i industrimiljö. *Samdok nr 6*, s 6.

Fabriksdokumentation. Erfarenheter från Nordiska museet. *Nord-Nytt nr 3*, s 24–29.

Simonssons repslageri i Västra Vingåker – Sörmlands sista repslagarbana. *Sörmlandsbygden 1978–1979*, s 81–87.

Arbetarklassen och museerna. *Meddelanden från arkivet för folkets historia nr 2*, s 21–23.

Möten och ceremonier; Benämningar på tjänstemännen i en IOGT-loge; Rörelsens sociala roll; Godtemplarna i andras ögon – motstånd; Agitation och propaganda; Gökottor, utflykter, basarer och fester; Dans, folkdans, musik och bio. *Upp till kamp mot brännvinsdraken – IOGT/NTO 100 år*. s 12–15, 17–18, 30–31, 42–43.

Kramfors sulfitfabrik 1907–77. En etnologisk undersökning av arbetet vid fabriken. *Kulturhistoriska undersökningens rapporter nr 5*, (tills med Annette Rosengren), 106 s.

Pia Götebo

Vätternleden – en etnologisk studie av ett motorvägsbygge. *Anläggarna nr 2*.

Mats Hellspong

Folkrörelsemiljöer i Norabygden. *Från bergslag och bondebygd* s 9–15.

Perspektiv på folkrörelserna. *Rig nr 2*, s 63–68.

Recension: Emil Ivari, *Livet i en tornedalsby*.

Rig nr 2, s 88.

Elsa Christina Ek, Odelstorpet Ottslätta. *Rig nr 3*, s 119.

Lena Jansson

Ritsem – en etnologisk studie av ett kraftverksbygge. *Anläggarna nr 1*.

Rolf Kjellström

Kristoffer Sjulssons minnen upptecknade av O P Petterson. Red av L Bäckman och R Kjellström. *Acta Lapponica* 20.

Eskimåiska och otsibiriska tatueringar. *By og bygd, bd 27*, s 193–224.

Red för Rapport från konferens Dokumentation av Invandrarnas kulturer. Tills med Christina Hallman 37 s.

Bengt af Klintberg

Skogsdykaren.

Bortbytingssånger i en gotländsk dombok från 1690 (tills med Ilmar Arens). *Rig nr 3*, s 89–97.

Varför samlar man folklöre? *Norveg nr 22*, s 223–229.

Recension: John Lindow, Swedish legends and folktales. *Ethnologia Scandinavica*, s 173–176.

Vance Randolph, Pissing in the snow and other Ozark folktales. *Tradisjon nr 9*, s 97–98.

Anna-Leena Siikala, The rite technique of the Siberian shaman. *Tradisjon nr 9*, s 99–100.

Boken som lär oss gamla och nya lekar. *Land nr 51/52*.

Brita von Knorring

Redigerat (tills med Lena A:son-Palmqvist) *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökning-en nr 103*.

Karin Lindvall

Folkkrörelser och folkkrörelsemiljöer (tills med Christian Richette). *Från Bergslag och bonde-bygd*, s 111–230.

Vaplan. Ett jämtländskt brukssamhälle. *Jämten*, s 43–54.

Hans Medelius

Fältprosten Henrik Johan Gummerus i Sverige. *Åländsk Odling. 40:e årg.* Årsbok utg av Ålands Folkminnesförbund, s 27–37.

Janken Myrdal

Hägnadernas historia. *Odlingslandskap och livs-form – Bygd och Natur*. Årsbok, s 97–110.

Allmogeresor enligt bondedagböcker. *Meddelanden från Arkivet för folkets historia nr 2*.

Ingått i redaktionen för *Meddelanden från Arkivet för folkets historia*.

Georg Nellemann

Etnologins forskningshistoria. En översikt (tills med Johannes Nicolaisen.)

Bo G. Nilsson

Böndernas fredskamp och dalupproret 1743. *Från träl till proletär*, s 64–71. Oktoberförlaget.

Katarina II och den västeuropeiska pressen. *Tidskrift för folkets rättigheter nr 3*, h 3, s 9–13.

Recensioner och bokanmälningar i Meddelanden från Arkivet för folkets historia nr 7, h 1–4.

Redigerat Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek (tills med Stig Appelgren).

Redigerat de svenska bidragen till Internationale Volkskundliche Bibliographie, årg 1977–1978 (tills med Stig Appelgren).

Maj Nodermann

Heminredning. *Arbete och redskap*, komplettering och omarbetning av kapitlet. Utg av N A Bringeus, 4 uppl, ca 40 s.

Eva Nordlinder

Skjortor. Mönsterritningar av folkliga plagg ur Nordiska museets samlingar.

Folkmusik och folklig dans i Blekinge (tills med Lena Krook).

Förord till Dorothy K Burnham. *Skjortor, särkar och blusar*.

Bengt Nyström

Får en utställning se ut hur som helst? *SMF-nytt 1979:6*.

Redigering samt ett dussintal artiklar. *Upp till kamp mot brännvinsdraken*, katalog, 48 s.

Redigering och artiklar. *FOV-nytt*. Bulletin från Svenska museiföreningen Film- och videokommitté.

Smeden i Kungsör. *FOV-nytt nr 1*.

Filmverkstaden vid Nordiska museet. *FOV-nytt nr 1*.

Marianne Olsson

Blekinge och Nordiska museet. *Blekingeboken*, s 31–44.

Kulturhistoriska undersökningen 1979. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen (MKU)*, nr 103, s 3–4.

Samtidsdokumentation vid landets museer. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen (MKU)*, nr 103, s 8.

Mats Rehnberg

- Folkloristic contributions to concepts of the Swedish nation. *NIF Newsletter nr 2*, 3 sid.
- Förord till *Marie Dahlström, Djurgårdsstaden och dess grannskap*, 1 sid.
- Vad menas med torp? *Bygd och natur nr 5*, 2 sid.
- Roland Svenssons konst – mening och aning. En liten skrift om Roland Svensson – med stenstryck under 4 decennier, 2 sid.
- Fiestas religiosas y civiles del calendario sueco. *Svenska institutets skrifter*.
- Redigerat Gastronomisk kalender 1980.

Göran Rosander

- Den statliga kulturpolitikens innebörd för museerna. *Svenska museer, nr 1*, s 3–6.
- Referat från den gemensamma diskussionen (vid Utö-seminariet 31/11–1/12 1978), *Svenska museer nr 1*, s 31–32.
- Fjösät i centrum. Arbetsvärdering och livsstil på tre nutida jämtlandsgårdar. *Dugnad nr 1*, s 61–63.
- Dokumentationens organisation. Nordiska museets verksamhet på området. *Dokumentation av invandrarnas kultur. Rapport från konferens 16 januari 1979*, s 6–10.
- Replik om museerna i kulturpolitiken. *Svenska museer nr 2*, s 54–55, 60.
- Vi har glömt bort amatörforskarna. *Kulturrådet informerar nr 7–8*, s 8–9.
- F som i forskning. *Regional forskning och regionala forskningsråd*. Rapport från ett seminarium, s 14–17.
- Recensioner: Se men inte tal! Handbok i säkerhetsfrågor för museer och högskolor. *SMF-Nytt nr 21*, s 14.

Annette Rosengren

- Kramfors sulfitfabrik 1907–77. En etnologisk undersökning av arbetet vid fabriken (tills med Eva Fägerborg). *Kulturhistoriska undersökningens rapporter, nr 5*, 106 s.

Jan-Öjvind Swahn

- Axplock ur Tjörnarps folklore. *En bok om Tjörnarps*, s 183–200, 210.
- Nineteenth century bearers of fairy tale tradition in Norway. *Ethnologia Scandinavica*, s 199–206.
- Narcissus, det vackraste man sett i karlväg. *Trädgårdens ABC*, s 12–13.

- Fäderna fordom drucko ur horn. *Julvinkar 1978*, s 6–8.
- Var kommer tomten ifrån? *L Johansson, P Lindvall, E Ljungmark, A Melchior, Svensk Blandning*, s 25–26.
- Enbärdricka första läskan. *Fakta från Svenska bryggareföreningen nr 2*, s 5.
- Konsten att bli kvitt ohyra. *Observanda medica Ferrosan*, s 57–60.
- En knöls historia. *Gunvor Lindvall och Ingegerd Danielsson. Potatisboken*, s 9–15.
- Huvudredaktör för Bra Böckers lexikon. Bd 19–21. 352, 352 och 352 s.
- Recensioner för Bibliotekstjänsts sambindningsredaktion.

Mátyás Szabó

- The Use and Consumption of Things. *Ethnologia Scandinavica*.
- Kultúra-kommunikáció. XXI Északi Néprajzi Kongresszus, Hemse. *Ethnographia*. Budapest.
- Recensioner: Nils Arvid Bringéus, Människan som kulturvarelse. En introduktion till etnologin. *Ethnographia*. 1978.
- Jonas Frykman, Horan i bondesamhället. *Ethnographia*.
- Magnus Gislasen, Kvällsvaka. En isländsk kulturtradition belyst genom studier i bondefolkningens vardagsliv och miljö under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet. *Ethnographia*.

Annika Tyrfelt

- Upp till kamp mot brännvinsdraken* (medförfattare), 4 s.
- 1979 års hemundersökning. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen nr 301*, 1 s.
- Nordiska museet valde barnfamilj. *Samdok nr 8*, 2 s.

Dan Waldetoft

- Sol är hälsa. En kulturhistorisk studie av solbadets och solbrännans uppkomst i Sverige. *Turismen och den folkliga kulturen nr 16*.

Inga Wintzell

- Att sticka i nöd och lust. *Sticka med Hemslöjden*.
- JEANS och mycket mera. Informationsblad till utställningen.
- Stickning i Norrbotten. Rec av Marika Larsson: Stickat från Norrbotten, *Hemslöjden nr 5*.

Jeans är plagget som suddar ut alla gränser, nationella och sociala.

Samdok nr 8.

Annika Österman

Om och kring frågelistorna.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen nr 103, s 5-7.

Befattningshavare vid 1979 års utgång

(Siffrorna anger året för inträde i institutionens tjänst)

Styresman

Sune Zachrisson, FL, 75

Styresmannens sekretariat

Byrådirektör Christer Larsson, FK, 79

Intendent Gunilla Cedrenius, FK, 79

E byråassistent Kerstin Rimmerfeldt, 76

Assistent Marie Selin (½-tid), 79

Avd 1 Näringsliv och samfund

Avdelningschef förste intendent Jonas Berg, FL, 74

Intendenter

Mátyás Szabó doc, (tjl), 67

Rolf Kjellström, doc, 67

Birgitta Conradson, FL, 69

Heidi Henriksson, FL (tjl 50 %), 69

Vik intendent

Bengt Nyström, FD, 65

Janken Myrdal, FK (½-tid), 75

Assistent Kersti Wikström, FM, 74

Projektanställd

Intendent Barbro Bursell, FD, 76 (deltid)

Assistent Lena Jansson, FK, 79

Avd 2 Bostadsskick

Avdelningschef förste intendent Elisabeth Hide-mark, doc, 51

Intendenter

Maj Noderman, FL, 64

Eva Lis Bjurman, FL, 58

Inger Bonge-Bergengren, FK, 60

Teje Colling, FK, 62

Per H Falck, FL, 74

Assistent Annika Tyrfelt, FK (tjl 50 % för högre tjänst inom avdelningen), 71

Vik kansliskrivare Britt Bogren, 79

Avd 3 Textil och dräkt

Avdelningschef förste intendent Ingrid Bergman, FL, 71

Intendenter

Sofia Danielson, FK (tjl), 65

Inga Wintzell, FK, 50

Berit Eldvik, FK (tjl), 70

Vik intendent

Barbro Hovstadius, FD, 77

Maud Ehrnberg, FK, 79

Assistenter

Ulla Tegman, 74

Karin Haglund, 77 med tjänst förlagd till Forsbacka

Museiassistent Ingrid Roos-Björklund, FK, 74

Mönsterritare Eva Nordlinder (½-tid), 78

E museiassistent Siw Pers, 75

Avd 4 Kulturhistoriska undersökningen och Nordiska museets arkiv

Vik avdelningschef, intendent Marianne Olsson, FL, 48

Undersökningssektionen

Intendenter

Marianne Olsson, FL, 48

Bengt Nyström, FD (tjl för vik på avd Näringsliv), 65

Annika Österman, FK, 62

Vik intendent Lena Andersson-Palmqvist, FK 79

Amanuens Annette Rosengren, FK, 71

E amanuens Eva Fägerborg, FK, 76

Vik amanuens Karin Lindvall, FK, 79

Byråassistent Ottonie Nyberg (tjl), 71

Vik byråassistent Kerstin Kunelius-Hestrell, FK, 71

Assistenter

Birger Grape, FK (tjl 50 % för vik som arbetsledare vid folkminnessamlingen), 60

Kerstin Kunelius-Hestrell, FK (tjl för vik på högre tjänst), 71

Britt Sandström, 76

Vik kansliskrivare, 76

Arkivet

Förste arkivare Rut Liedgren, FL, 43

Intendenter

Ebbe Schön, doc, 78

Åsa Thorbech, FK (tjl), 74

Barbro Barwing, FK (arbetsledare avlönad av AMS), 67

Gunvor Vretblad, FK (arbetsledare avlönad av AMS, tjl), 73

Vik intendent

Gunvor Vretblad, FK, 73

Bo Sundin, FK (vik arbetsledare 50 % avlönad av AMS), 79

Birger Grape, FK (vik arbetsledare 50 % avlönad av AMS), 60

Amanuens Eva Dahlman-Nilsson, FK, 74

Assistenter

Ann-Marie Kumlin, 71

Christina Andersson, 76

Avd 5 Undervisningsavdelningen och Nordiska museets bibliotek

Avdelningschef förste intendent Skans Torsten Nilsson, FL, 63

Intendent

Ernst-Folke Lindberg, FK (½-tid), 51

Hans Medelius, FK, 59

Förlagsredaktör Berit Nordin, FK (½-tid), 77

Amanuenser

Maria Regazzoni Rapp, FK (tjl), 72

Sigrid Eklund, FK, 74

Anna Hansson, FK, 79

Vik amanuens Roland Lindell, FK, 78

Museilärare 60 % tjänstgöring

Stefan Bohman Ajnefors, FK, 79

Eva Lundin, FK, 79

Ingrid Neil, FK, 79

Margareta Årling, FK, 79

Byråassistent Eva Olsson, 63

Assistent Karin Söderberg, FK, 77

Kansliskrivare

Britt Jonsson, 77

Bengt Singman, 68

Biblioteket

Förste bibliotekarie Jan-Öjvind Swahn, FD, 78

Bibliotekarier

Stig Appelgren, FL, 70

Anita Larsson, FK, 72

Biblioteksamanuenser

Brita Geijer, FK (½-tid), 72

Bo G Nilsson, FK (½-tid), 74

Monika Carlheim-Gyllensköld, FK (½-tid), 75

Byråassistent Birgitta Norbäck-Ivarsson, 79

Avd 6 Tekniska avdelningen

Avdelningschef förste intendent Ulf Hamilton civ ing, FK, 78

Assistent Ylva-Li Eriksson, 79

Registrering och nomenklatur

Intendent

Göran Bergengren, FK, 62

Kerstin G:son Berg, FL (½-tid), 67

Byråassistent Mona Palmé, 46

Museibiträde Christina Westergren, FK (tjl)

Museibiträde Ingrid Svensson, 78

Förrådslag

Förrådsmästare Bertil Granqvist, 47

Förrådsförmän

Ann-Marie Holm, FK, 76

Jens Karlsson, 76

Kjell Karlsson, 76

Bo Nensén, 79

Per-Olov Wallgren, 60

Hantverkare Björn Fougner, 78

Museiassistent Inger Hålling, 76

Konservering

Textilkonservatorer

Marie Louise Wolfcrona-Dagel, HKS, 52

Ingrid Wahlström, vävlärare (tjl 50 %), 59

Inger Nyman-Elofson, HKS (½-tid), 71

Vik textilkonservator Inger Rundström, HKS FK (½-tid), 75

Möbelkonservatorer

Ulf Secher Tendal, 77

Per Westberg, 77

Målerikonservator Manne Göransson, HKS, 64

Tapetserarkonservator Kent Edström, 76

Fotoateljé

Fototekniker Ulla Wäger, 52

Förste fotograf Birgit Brånvall, 66

Fotografer

Eva Aspelin, 72

Bertil Höglund, 76

Terttu Höglund, 58

Hans Koegel, 65

Lars Ehrlingsson (personlig tjänst), 78

Fotobiträden

Bengt Nilsson (tjl), 72

Peter Segemark, 76

Siv Wenngren, 67

Utställningar

Förste verkmästare Kjell Johansson, 79

Bitr verkmästare Tage Johansson, 50

Hantverkare

Dag Holmberg, 70

Björn Solberg, 72

Bernt Sundberg, 72

Byggnadssektionen

Intendent Peter Blom, FK, 77
Amanuens Johan Åkerlund, FK, 75

Administrativa avdelningen

Avdelningschef, administrativ direktör Greger
Oxhammar, JK, 75

Byrådirektörer

Gunvor Wreiman, 46

Kerstin Asplund, FK (tjl), 75

Förste byråsekreterare Lillemor Kihlskog, 44

E förste byråsekreterare Eva Molin, JK, 77

Registrator Anne von Friesendorff, 64

Biträdande registrator Viola Orrling, 79

Byråassistent Märtha Rudén, 69

Assistenter

Inga Skoglund, 73

Margareta Wiming (½-tid), 77

Vera Wintzell (½-tid), 79

E assistent Ingalena Steinmark, 78

Kontorist Kaija Rissanen, 76

E byråassistent Jörgen Bothén, 78

Expeditionsförman Arvid Forss, 62

Trädgårdsmästare Harry Karlsson, 68

Expeditionsvakter

Thore Holmberg, 75

Olof Kihlskog (tjl för annan tjänst inom avd),
77

E expeditionsvakt Bengt Nilsson, 78

Vik expeditionsvakt Ingrid Svensson (½-tid),
78

Museitekniker

Berndt Eriksson (tjl), 74

Lennart Lindström, 67

Eleonora Marlow, 67

Johan Olsson, (tjl 50 %), 78

Ingrid Wahlquist, 62

E museitekniker Börje Sutter, 74

Vik museitekniker

Göran Hasselström (½-tid), 78

Julio Ferrer, 78

Förstärkningsvakter

Peter Aaltona, 79

Karin Hallberg, 72

Astrid Sjögren, 77

Linnéa Åberg, 71

E förstärkningsvakter

Hans Andersson, 70

Svea Blomberg, 69

Karin Bråde, 72

Anders Waldau, 74

E lokalvårdsförman Olof Kihlskog, 77

Lokalvårdare

Viola Björnvall, 69

Anna Greta Carlsson, 72

Dimitros Gransiaris, 79

Luis Lope Lacasta, 71

Anne Lindroos, 76

Margit Sundberg, 71

Eivor Wetterström, 74

Mustafa Yigin, 76

Vik lokalvårdare

Lars Höglund, 79

Siv Wickström, 79

Institutet för folklivsforskning

Prefekt professor Mats Rehnberg, FD, 69

Universitetslektor Phebe Fjellström doc (tjl), 76

Vik universitetslektor Mats Hellspong, FL (avlö-
nad av univ), 74

E universitetslektor Bengt af Klintberg FK (av-
lönad av univ), 74

Förste assistent Knut Weibust doc (avlönad av
univ), 69

Studievägledare Berit Rönnstedt FK (avlönad av
univ) (tjl), 70

Vik studievägledare Ragnhild Thorell, FK, 72

Amanuens Ulla Brück, FK (tjl), 68

Vik amanuens Dan Waldetoft, FK, 76

Byråassistent Solveig Gynther, 70

Byråassistent Ragnhild Thorell, FK (tjl), 72

Ingrid Vallin, 61

Expeditionsvakt Johan Silvander, 77

Härkeberga

Platsrepresentant Linnéa Karlsson, 65

Julita

Godsförvaltningen

Byråingenjör Karl-Gustaf Tjulstad, 75

Byråassistent Christina Gustafson, 75

Trädgårdsmästare Roland Nygren, 78

Museiassistent Helfy Hyvönen, 79

Skogsförvaltningen

Jägmästare Erik Eriksson (deltid), 74

Skogvaktare Erik Gotthard, 76

Centralmagasin och verkstäder

Byråingenjör Jan Pettersson, 75

Uppsyningsman Nils Ekroth, 78

Matsgården

Platsrepresentant Margit Björkman, 75

Svindervik

Platsrepresentant Astrid Sandberg, 52

Tyresö

Uppsyningsman Bror Danielson (tjl), 65
Vik uppsyningsman, bitr uppsyningsman Henry
Olsson, 78
Vik bitr uppsyningsman Anders Holm, 79

Nordiska museets arbetsplatser

Kiruna

Arbetsledare Lena Björklund, FK, (avlönad av
AMS), 78

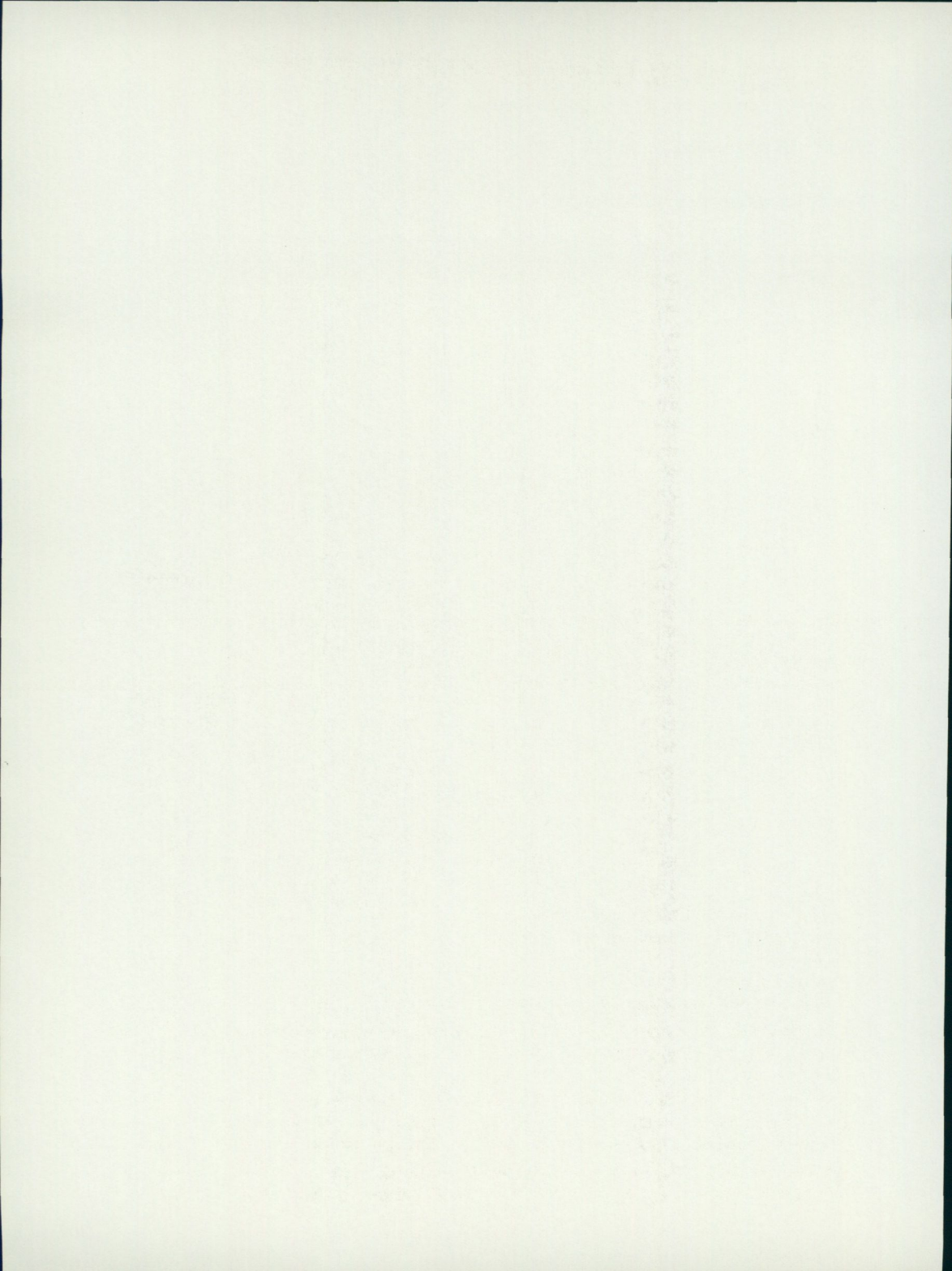
Gällivare-Malmberget

Tf arbetsledare Berit Dahlberg (avlönad av
AMS), 74

Strömsund våren 1979

Arbetsledare

Eva Sjöberg, FK (deltid avlönad av AMS), 78
Kjell Hansson, FK (deltid, avlönad av AMS), 79

Skansen under år 1979

Skansens arrendeavtal med Kungl. Djurgårdens Förvaltning har förlängts till 1999-03-31 och i sammanhang därmed har den förutvarande ridhustomten väster om Stadskvarteret tillförts Skansen. Stiftelsen planerar sedan länge att där uppföra en byggnad i ett plan för Klädkammaren, vars nuvarande lokaler i Bredablick är utdömda av Yrkesinspektionen. Olika uppfattningar hos Stiftelsens huvudmän rörande ekonomiseringen av detta projekt har hittills lagt hinder i vägen för dess genomförande.

Magasinet i den nya klädkammaranläggningen skall utformas så, att dess plana tak tjänar som en tomt för utbyggnad av Stadskvarteret med en mer industribetonad del. Stadskvarteret är i stort behov av komplettering med miljöer från sent 1800- och 1900-tal.

För den intensiva nybyggnads- och underhållsverksamhet som ständigt pågår inom Skansen behöver institutionen lämpliga lokaler för lagring av material och maskiner. Projektering pågår för återuppförande av den 1977 nedbrunna Skånska Gruvan för detta ändamål. Första etappen av ombyggnaden av Verkstadshuset har genomförts under året och dessutom har om- och tillbyggnader skett av personalutrymmen i Gula huset, Hazeliusporten, Röda längan och Stallet.

Den besvärliga hanteringen av sopor och avfall inom Skansen har under året förenklats genom byggandet av en komprimatoranläggning invid Bellmansroporten. Därigenom har lagringen i öppna containers kunnat slopas.

Mellan krogen i Marknadsgatan och Svandammen har i samarbete med SARABolaget uppförts ytterligare en byggnad,

som i sitt yttre ansluter till den gamla krogen och nu ger tillräcklig kapacitet åt denna mycket publikdragande verksamhet. Tillbyggnaden gjorde det nödvändigt att samtidigt förnya en del av Skansens mycket nedslitna avlopps- och vattenledningssystem, vilket genomfördes under vintern. Mellan Marknadsgatan och Posthuset sprängdes under vintern ett upp till 2 m djupt dike för denna ledningsdragning.

Kulturhistoriska avdelningen

Nyanläggningar

Missionshuset. Uthuset har under året strukits med Falu rödfärg, och dörrar och vindskivor med dalbränd trätjära. Byggnadsarbetena är därigenom avslutade och kring anläggningen återstår endast vissa markarbeten och stängsling på en sida med gärdesgård.

Underhållsarbeten

Biologiska museet. Ett vindsutrymme över entrén har inretts till övnings- och omklädningsrum för Skansens Vaktparad. I samband därmed har ombyggnaden av en del av bottenvåningen till kapprum och toalett fullföljts.

Bollnässtugan. Bollnässtugan flyttades till Skansen 1892 och hade från början ett fritt och öppet läge, som efterhand genom Marknadsplatsens tillkomst och utbyggnad blivit alltmer inklämt och främmande. Därför har stugan flyttats till en ny plats på Tingsvallen invid Bollnässtorget för att åter kunna få ett grönt tun framför sig och dessutom

nå en kontakt med Skansens andra, stora anläggning från Hälsingland, Delsbogården. Förflyttningen underlättades av att huset år 1750 hade sammansatts av två stugor, mellan vilka förstuga och kök hade nyuppförts. Vid flyttningen kunde nu mellanpartiet tagas ned och de återstående husen flyttas hela, sedan spismurarna rivits. Grundstenarna överfördes till en nygjuten sula på den nya platsen och huset återuppfördes på den gamla grunden.

Garveriet. Pulpettaket till barkhuset, som är tillbyggt vid Garveriets södra gavel, har helt förnyats med nytt virke av samma slag som det gamla. Taket har strukits två gånger med dalbränd trätjära.

Gubbyllan. Plåttaket över Parisersalongen har efter rengöring strukits en gång med blymönja och två gånger med asfaltlack.

Hornborgastugan. Stugan har ett utvändigt spjäll till sin skorsten, bestående av en flat sten fäst i en vipparm på en ståndare av trä intill skorstenen. Spjället manövreras med en järnkedja. Kedjan och trävirket har förnyats.

Kronbergs ateljé. En till synes obetydlig läcka vid takfoten över entrén medförde till sist omläggning utav flera kvadratmeter av yttertaket och omtäckning av motsvarande parti med kopparplåt. Hela huset har omålats med oljefärg, vars kulör bestämts i samråd med Julius Kronbergs son Staffan Kronberg.

Kyrkhultsstugan. Torven på husets lägre mittparti avlägsnades. Rötskadade delar av undertaket har ersatts liksom några delar av stugans västra gavel och bakvägg. Takfallen förlängdes ca 10 cm på vardera sidan för att i fortsättningen undgå något av det takdropp, som börjat hota husets bestånd. Taket har klätts med ett lager underhållsfri takpapp och däröver ett skikt Platonmatta. Svårigheter att erhålla god torv samt slagregn under arbetets gång gjorde att torvläggningen misslyckades.

Linberedningsverket. Dammens vattenyta har höjts genom påmurning av fördämningen. Ett kuggdrev har förnyats.

Petissan. I kafélokalen har de gamla slitna tapeterna och pappspänningen nedtagits. Tapeter av samma slag kan inte längre uppbringas. Därför gjordes en ny spänning med spännpapper som målats med limfärg i samma bottenton som de nedtagna tapeterna och deras mönster har i något förenklad form återgivits genom schablonmålning. Takets limfärgsmålning har förnyats och rummets snickerier bätrats med oljefärg.

Seglora kyrka. Fjölårets takarbeten på kyrkan har fullbordats genom omläggning av tornets taktytor med sågad ekspån och strykning tre gånger med varm, dalbränd trätjära blandad med Falu rödfärg.

Soldattorpet. Invändig reparation i stugan. Väggarna är putsade med lera, blandad med hackelse och kohår. Skador ilagade med bruk av fin sand och torvströ, blandad med plastbinder. Flagnad kalkfärg avskrapad. Ommålning med limfärg av hornlim och krita. Taket nedtvättat. Vattenskadorna grundade med tunn fernissa. Hela ytan kriderad. En gång strykning med limfärg. Spismuren struken med limfärg.

Vastveitloftet. Omläggning av takets torvtäckning påbörjades.

Väla skola. Plåttaket över tillbyggnaden på baksidan har efter rengöringen strukits en gång med blymönja och två gånger med oljefärg.

Öppethållande, aktiviteter

De kulturhistoriska byggnaderna har detta år hållits öppna i sedvanlig omfattning. Gubbyllan, Oktorpsgården, Seglora kyrka, Älvrosgården samt Delsbogården hölls öppna alla dagar under året. Bollnässtugan, som varit under uppbyggnad på sin nya plats på Tingsvallen, har hållits stängd. Missionshuset hölls öppet dagligen t.o.m. september månad.

De kulturhistoriska anläggningarnas öpethållande framgår av nedanstående uppställning:

Månad	Antal byggnader		Öppetider
	vardagar	söndagar	
Jan.-april	7	15	11-15
Maj	13	16	11-15
Juni-augusti	27	27	11-17
September	11	16	11-15
Oktober	6	15	11-15
Nov.-dec.	7	15	11-15

Linberedningsverket har varit tillgängligt för besök 1/7-31/8. I Linberedningsverket, som drivs av vattenkraft, visas hur man skäktar lin på mekanisk väg.

Smedjan har även i år varit utarrenderad till en smed som ansvarat för att verksamheten hållits i gång under två perioder vår och höst.

Hantverksdagarna i Stads kvarteret har under året på prov varit utspridda på ett betydligt större antal dagar (46 st) jämfört med tidigare år (22 st). Hantverkarna tillhör Skansens Borgerskap, som representerar 16 olika yrken.

"Pröva hantverk själv" i Novilla fortsatte även i år, för tredje året i följd, under 8 söndagar; 4 söndagar 4-25/2 och 4 söndagar 7-28/10. Besökarna fick under sakkunnig ledning själva pröva på olika hantverk som korgflätning, schablonmålning, träslöjd, tovning, kardning, spinning och vävning m.m. En publikundersökning den 14/10 visade att c:a 800 personer denna dag besökte Novilla.

Som vanligt har ett stort antal hemsysslor och hantverk visats i många av gårdarna, t.ex. bakning av tunnbröd i Älvrosgården, rågkakor och skrädmjölsbakning i Ekshäradsgården, vävning av bolstervar i Skånegården, täckstickning i Väla skola samt bindning av rotkorgar i Moragården.

Årets lindagar var förlagda till Älvrosgården och Linberedningsverket, där den komplicerade beredningen av lin demonstrerades under tre veckoslut från den 17/8.

En linåker har ställts i ordning invid Linberedningsverket.

Demonstration och försäljning av tygtryck, gjorda med gamla tryckstockar, har ägt rum i Garveriet.

En ny form av presentation av kulturhistoriska anläggningar, kallad "Husesyn", har under sommaren ägt rum i Skånegården, Ekshäradsgården och Kronbergs ateljé.

Inför och under julmarknaden har, förutom en mängd olika aktiviteter i husen och gårdarna, dessa även smyckats till julen på traditionellt sätt. Julbord hade dukats i Delsbogården, Ekshäradsgården, Oktorpsgården och Statarlängan.

De olika aktiviteterna för att levandegöra miljöerna har arrangerats i samarbete med programavdelningen. Den kulturhistoriska programverksamheten redovisas ytterligare i programavdelningens redogörelse för 1979.

Kulturhistoriska anläggningar har ofta utnyttjats för radio-, TV- och filminspelningar samt för stillbildsfotografering. Avdelningen har bl.a. som rådgivare biträtt vid en televisionsupptagning om Skansen som friluftsmuseum, gjord av den irländska televisionen Radio Telefis Eirearn, Dublin.

Undervisning

Nordiska museets undervisningsavdelning har haft visningar för bl.a. Stockholms kommuns skolors årskurs 6. Framför allt har studieområdena "Arbete på en gård", förlagt till Oktorpsgården och "Sverige för 100 år sedan", förlagt till Stads kvarteret och Delsbogården, blivit flitigt utnyttjade.

För lågstadielever ordnades tillverkning av julgransprydnader i Väla skola 30/11-14/12.

Kulturhistoriska avdelningen har som medarrangör medverkat i följande kurser och studiecirklar förlagda till Skansen: "Köket förr i tiden" (Medborgarskolan), "Stockholm under 100 år" (ABF), "Växtfärgning" samt "Ull- och linspinning" (Stockholms läns hemslöjdsförening). Bland övriga kurser på Skansen kan näm-

nas: Medborgarskolans kurs i Möbelstilar, Handarbetets Vänners kurs för blivande textilkonsulenter samt kurser i korg- och rotflätning. Konstfackskolan har regelbundet förlagt undervisning till Skansens kulturhistoriska anläggningar. För de studerande i ämnet folklivsforskning (etnologi) vid Stockholms och Uppsala universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

Skansens guideverksamhet har administrerats av informationsenheten. Under perioden 14/5–31/8 utgick dagligen sju guidade rundvandringar till de kulturhistoriska anläggningarna från Bollnåstorget. Under perioderna 1/4–13/5 samt 1/9–30/9 utgick tre rundvandringar dagligen från Seglora kyrka. Samtliga turer har varit kostnadsfria och utförts på svenska, engelska, tyska och franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i en informationskiosk samt har haft ett stort antal förbeställda turer mot extra avgift. De har även medverkat vid en rad olika specialarrangemang, t.ex. kongresser och studiebesök. Sammanlagt har ett tiotal guider varit anställda under säsongen.

Beträffande guidade rundvandringar till de zoologiska anläggningarna – se under rubriken Zoologiska avdelningen.

Resor och konferenser

Arne Björnstad deltog 1–3 oktober i en konferens i Polen rörande konserveringsproblem i friluftsmuseer. Konferensen som ägde rum i Lublin och Ciechanowicz innefattade också öppnandet av ett nytt friluftsmuseum i den förstnämnda staden.

Övrig verksamhet

I Skånegården har de lösa inventarierna såsom möbler, textilier, husgeråd och jordbruksredskap katalogiserats av personal, som genom Nordiska museet ställts till förfogande av AMS. Dessutom har, genom tillfälligt anställd personal, reparationer och vård utförts på gårdens jordbruksredskap och -maskiner.

Einar Julius Åbergs Mekaniska verk-

stad, Kindstugatan 11 i Gamla Stan, har under året förvärvat genom bidrag från Nordiska museets Vänner. Avsikten med förvärvet är att i samarbete med Nordiska museet låta inrymma den ålderdomliga maskin- och verktygsuppsättningen i en planerad verkstadsbyggnad.

Detta kan möjliggöras i samband med byggandet av en projekterad klädkammare i form av en betongkonstruktion, på vars plana tak en låg bebyggelse, som ansluter till Stads kvarterets, kan placeras. Dokumentation och katalogisering av verkstadsutrustningen har påbörjats i samarbete mellan Nordiska museet och Skansen.

Det mångåriga arbetet med nyutgivningen av publikationen "Skansens Hus och Gårdar" har under året framskridit så långt att boken beräknas utkomma under 1980.

Avdelningen har under året mottagit ett flertal gästande museitjänstemän från bl.a. Portugal, Australien, Finland och Elfenbenskusten.

Klädkammaren

Skansens Klädkammare, vars planer på nybyggnad fortfarande ligger på is, har under året fått en liten förbättring vad beträffar arbetslokaler. Sysalen för de 7 sömmerskorna, som tidigare varit inrymd i ett rum på 17 m² har flyttats till Lill-loftet. Man har tagit hål i golvet på första våningen och byggt en trappa som leder ned till det intilliggande loftet. Där har ordningstänkts ett utrymme på 58 m², som är avsevärt bättre ur miljösynpunkt men som gör att det blir längre sträckor att bära dräkter, då ingen hiss når sysalen. Detta är ett tillfälligt arrangemang i avvaktan på en nybyggnad för Klädkammaren nedanför Stads kvarteret.

Klädkammarens verksamhet följer Skansenprogrammets högsäsong från maj till augusti och har även en stor arbetsbörda före julmarknaden. De många säsongsanställda blir fler för varje år och det kräver att dräktförrådet ökas och förnyas. Under lågsäsong pågår ständigt nysömnad och

renovering av äldre material. Under året har framför allt sytts ett 50-tal borgardräkter, som har blivit en neutral dräkt för de värdinnor som arbetar i flera gårdar. Kläd-kammaren lät sy 40 dräkter för SARAs personal i Marknadsgatan som länge saknat en enhetlig klädsel.

Tvättstugan har haft extra förstärkning under sommarmånaderna för att klara av tvättbyten. Även Kläd-kammaren har haft ett extra biträde för att få verksamheten att fungera.

Uthyrningen från Kläd-kammaren har i år varit i stort sett lika omfattande som föregående år. Folkdräkter till de stora folkdanstävlingarna är fortfarande mycket efterfrågade. De årliga bygdespelen är också ständigt återkommande låntagare. TV och filmbolag har även lånat till sina uppsättningar under året. Förra årets "Charlotte Löwenskjöld"-inspelning har i år följts av "Anna Svärd", till vilken Kläd-kammaren har lånat ut många dräkter, framför allt folkdräkter.

Kläd-kammarens samling av uniformer utnyttjas varje år vid militärparader och konserter av Regionmusiken. Mest populära är karolineruniformerna, i vilka olika grupper haft uppvisningar i karolinsk militär drill.

Kläd-kammaren framförde en dräktparad i Brunskog i Värmland i juli. "Uniformer till vardags och fest" hette paraden, som ville belysa vilken variation av praktplagg och mer ändamålsenliga uniformer som varit i användning under de senaste 300 åren. Samma parad visades i augusti på Sollidenscenen, med Skansens folkdanslag som mannekänger och med bistånd från Region-musiken, som var klädda i modell å. Folk-danslaget medverkade även vid en parad i Sömmerskeföreningens 100-årsjubileum på Sollidenrestaurangen i september. Temat var kvinnodräktens utveckling med särskild tonvikt på aftontoiletter från kända Stockholmsateljéer, där många av åskådarna hade varit anställda.

En stor mängd gåvor har skänkts till Kläd-kammaren av privatpersoner. Det rör sig om ett 40-tal hela dräkter och c:a 125

dräktdelar, däribland finns många eleganta aftonklänningar från sekelskiftet men även robusta barnkläder och välbevarade folkdräkter. Även ett hundratal rekvisita-föremål har märkts in.

Ett flertal gardinuppsättningar i de kulturhistoriska husen har ersatts med nya, och tack vare att Kläd-kammaren numera har en konststopperska har ett stort antal av Skansens egna textilier i husen fått en välbehövlig översyn.

AMS har hänvisat fem personer arbete på Kläd-kammaren och de bidrar i stor utsträckning till att den stora arbetsbördan kan klaras av, framför allt när det gäller nysömnad av kläder.

Utställningar

Under året har följande utställningar visats i Rulltrappshallen:

Missionshus, 1/1–25/3. En utställning om frikyrkobyggandets historia och aktuella frågor samt om flyttningen av Svenshults missionshus till Skansen. Producerad av Arkitekturmuseum i samarbete med Skansen.

Bollnässtugan, 1/4–27/5. En utställning om Bollnässtugan och dess flyttning från Marknadsgatan till Tingsvallen.

Landsmålsberättare och bondkomiker, 11/6–12/8. Från Jödde i Göljaryd till Lill-Stintan på Skansen.

Barn förr i tiden, 20/8–, En utställning om barnkläder i Skansenmiljöer, med anledning av FN:s internationella barnår.

Den i förra årsberättelsen omnämnda utställningen *Vi flyttade en Skånegård*, byggdes om till en skärmutställning och skänktes till Harjagers hembygdsförening. Den har visats i Löddeköpinge och Kävlinge.

Biologiska Museet

Biologiska Museet har under året hållits öppet:

januari–mars kl 10–15
april–september kl 10–16
oktober–december kl 10–15

Museet besöktes under året av 41.645 personer.

Programavdelningen

Under 1979 har flera betydande arbeten utförts för att förbättra förutsättningarna för vissa delar av Skansens utåtriktade verksamhet.

Sålunda har under året den nya logebyggnad vid Sollidenscenen som började tas i bruk redan 1978, färdiginsatt och kan nu fylla det stora behov av artistutrymmen som funnits under flera decennier. Byggnaden har ritats av Abramsson Arkitektkontor AB.

Den nya ljudanläggning på Solliden som 1978 installerades av SELA AB har under året kompletterats och nu helt kunnat tas i bruk.

Vidare har golvet på Tingsvallenscenen byggts ut så att större folkdansframträdanden är möjliga där. Folkdanslagets dagliga uppvisningar under högsäsongen har därför nu flyttats från Bollnästorget till Tingsvallen.

Traditionellt

På Valborgsmässoaftonen hälsades våren på traditionellt vis med tal av Rickard Fuchs och sång av Stockholms student-sångarförbund. "Flottans musikkår" konserterade på Sollidenscenen och efter den gamla leken "Slå katten ur tunnan" sjöng Par Bricoles sångkör under ledning av Hans Kyhle. Ett stort festfyрverkeri avslutade kvällen och markerade samtidigt att vintern rasat ut för denna gång.

Den 17 maj, Norges nationaldag, firades med norsk gudstjänst, barntåg och norska lekar för barnen. Vid festprogrammet på Sollidenscenen talade bl.a. förre norske statsministern Einar Gerhardsen.

Svenska Flaggans dag den 6 juni högtidlighölls med flaggfest på Sollidenscenen i närvaro av H M Konungen. Utbildningsmi-

nister Jan-Erik Wikström höll årets högtidstal.

I strålände sommarväder dansades midsommaren in på Skansen den 22 juni. Majstången restes som vanligt på Tingsvallen och runt den gick dansen i flera omgångar. På midsommardagen och den efterföljande söndagen framfördes sång- och dansspelet "I midsommartid" på Sollidenscenen med Folkdanslaget, Spelmanslaget, Ringleksbarnen och med Gunilla Slättegård som solist.

Det sena 1700-talets muntra leverne i park, salong och vinstuga återupplivades på Bellmandagen den 22 juli. Trubadurer och musikanter underhöll och vid Skogaholms herrgård gavs promenaddivertissementet "I kungens park 1790".

Svensk-Amerikanarnas dag inföll i år den 5 augusti. Vid festprogrammet medverkade ambassadör Tore Tallroth, årets svensk-amerikan Dr Nils Y. Wessell, folkdanslaget Wasastjärnan från New Jersey m.fl.

Sånglustspelet Värmlänningarna framfördes den 11 och 12 augusti traditionsenligt av Sällskapet Wermlänningarne från Arvika.

Speciellt

FN:s internationella barnår uppmärksammades den 5–6 maj med en lång rad program som anordnats i samarbete med svenska UNICEF-kommittén. Dagarna invigdes på Sollidenscenen av socialminister Gabriel Romanus. I det efterföljande underhållningsprogrammet deltog bl.a. Sveriges Radios symfoniorkester, Red Mitchell, Magnus & Brasse m.fl. Konferencier var Danny Kaye. På söndagen uppträdde M A Numminen och grupper av barn representerande olika nationaliteter. I Bragehallen spelades dockteater av Kajsa och Sam och musikteater av Vi Unga. Dessutom deltog under dessa dagar Ungdomens Röda Kors, 4 H, Ridfrämjandet och MULLE.

En propagandadag mot rökning under mottot "En rökfri generation" anordnades tisdagen den 22 maj i samarbete med bl.a. Stiftelsen En rökfri generation. I Novilla

visades en utställning och där demonstrerade man hjärtstimulatorer, gav kostråd och mätte blodtryck. På Sollidenscenen var det en stor artistkavalkad med The Boppers, Magnus Härenstam, Lill-Babs, Thomas Ledin, Harpo, Pugh Rogefeldt, Maritza Horn, Jerry Williams m.fl. Programledare var Claes af Geijerstam. Programmet spelades in och sändes senare i TV 1.

Första veckan i juni stod Sovjetunionen i blickpunkten på Skansen. Årets temadagar hade anordnats i samarbete med Förbundet Sverige-Sovjetunionen. I samband med invigningen den 1 juni talade Sovjetunionens ambassadör Michail Jakovlev, Förbundet Sverige-Sovjetunionens ordförande Eva Palmaer samt Nils Erik Baehrendtz. I Bragehallen var det underhållning för barnen och läsning av ryska sagor. På Sollidenscenen uppträdde en ensemble från Georgien med sång, dans och musik. Filmer om barn i Sovjetunionen visades i Gubbyhllans film-sal. På krogen Stora Gungan kunde besökarna smaka på ryska specialiteter och på Bollnästorget såldes olika sovjetiska produkter. I Novilla och i Rulltrappshallen utställdes bl.a. gobelänger från Litauen, leksaker, mynt, frimärken, konsthantverk, smycken och museiföremål från Azerbajdzjan. Dessa utställningar stod kvar månaden ut.

Den 15 augusti arrangerades ett Ferlin-program på Sollidenscenen där bl.a. Per Ragnar, Ewert Ljusberg och Tor Bergner medverkade. Karl-Erik Eriksson auktionerade ut konstverk av kända konstnärer.

Uppsaliensisk studentsångartradition med allt vad den har att bjuda på i fråga om skönsång, spex och lustiga infall, fick Skansenpubliken stifta bekantskap med den 25 augusti. På Sollidenscenen framfördes då en Caprice av Orphei Drängar under ledning av Eric Ericson. Hemliga gästartister var Hasse Alfredsson och Elisabeth Söderström.

En kvalitetsauktion och en stor artistparad under temat "Hjälp barn med cancer" hölls söndagen den 9 september på Sollidenscenen. Programmet gavs i samarbete med Föreningen för barn med blod- och tu-

mörsjukdomar vid Karolinska sjukhuset. Som auktionsutropare fungerade Nils Erik Baehrendtz och dessutom medverkade en lång rad kända artister, bl.a. Lill Lindfors, Jarl Kulle, Marie Bergman, Stig Grybe, Tommy Körberg, Lalla Hansson och Lena Andersson.

Samt en del annat

Torsdagen den 19 april var det en gratisdag för pensionärer med fri entré till Skansen och till Akvariet. Samma dag högtidlighölls 250-årsminnet av Seglora kyrkas uppförande med en minnesstund vid vilken bl.a. USA:s vicepresident Walter Mondale var närvarande.

En gökotta anordnades den 15 maj under ledning av Pelle Palm.

Den 18 augusti visades en veteranbilparad på Sollidenplanen. Bl.a. kunde man beskåda en T-Ford 1926, en Buick 1934, en Chevrolet 1947 och en Rolls Royce modell 1970.

Bilia höll sin personaldag på Skansen den 30 september och hade ordnat aktiviteter på bl.a. Bollnästorget och Tingsvallen-scenen.

Den 5 november, mitt i höstmörkret, införde Skansen lågprislinje för en dag. En krona jämnt var inträdet och lika billigt var det att bl.a. åka Bergbanan, rida eller spela kägla. 1-kronasdagarna upprepades sedan mellan 26 och 29 december.

I Örtagården har hovapotekare Gunnar Krook berättat om läkemedel och trolldomsörter den 7, 14 och 23 augusti.

Tillsammans med . . .

. . . Sällskapen Stallbröderna och Stallfåg-larna hölls sedvanlig "Vårgalopp" den 29-30 april. Ann-Louise Hanson & Bruno Glenmarks orkester, Sven Erik Wikström, Bosse Parnevik och Lily Berglund var några av de artister som Skansenbesökarna under okonventionella former kunde komma i kontakt med under dessa dagar. På programmet stod bl.a. loppmarknad, lott-

försäljning, kändisfotografering och scenuppträdanden.

... Lions Club Djurgården arrangerades Lions dag den 13 maj. På Sollidenscenen uppträdde Bert-Åke Varg, Stig Järrel och Git Sköld.

... Sparbanken Stockholm anordnades en familjedag den 20 maj. På Högloftet var det pensionärsträff och på Sollidenscenen underhöll Sigge Fürst, Sonja Stjernqvist, Lasse Löndahl m.fl.

... De kristna samfundens nykterhetsrörelse i Stockholms län firades Folknykterhetens dag på Kristi himmelsfärdsdag den 24 maj. På högtidsmötet talade bl.a. IOGT-NTO:s förbundssekreterare Rolf Persson.

... Storstockholms lokaltrafik, SL, hölls Spårvägens dag söndagen den 27 maj. På Sollidenscenen underhöll Stockholms Spårvägsmäns musikkår, Rolf Björling, SL:s blandade kör, SL:s Storband m.fl.

... LRF anordnades med anledning av förbundets 50-årsjubileum ett underhållningsprogram på Sollidenscenen den 13 juni. En ensemble ur Närrevyn framförde fickrevyn "Tistlar från Rosenön". I övrigt medverkade operasångerskan Mari Anne Häggander och Favoritorkestern under ledning av Ricke Löw. Programledare var Bosse Larsson.

... Finska föreningen i Stockholm arrangerades Finlands dag den 17 juni. Bl.a. visades barnteater på finska i Bragehallen och på Bollnåstorget kunde publiken dansa humpa. Ett underhållningsprogram med sång, musik och dans framfördes på Sollidenscenen med Birgitta Ulfsson som presentatör.

... Pensionärernas fritidsbyrå i Stockholm ordnades Pensionärernas dag den 23 augusti med utställningar, tävlingar och underhållning på Sollidenscenen. Medverkade gjorde borgarrådet Mats Hulth, Rolf Björling, Mini-funckarna m.fl.

... LO-distriktet i Stockholms län och en lång rad organisationer inom arbetarrörelsen anordnades LO-dagen den 26 augusti. I Novilla och Bragehallen hade bl.a. ABF, Skådebanan och Konstfrämjandet ställt iordning utställningar. I Folkets hus kunde

besökarna själva spela, sjunga eller läsa dikter. På Sollidenscenen framträdde LO-ordföranden Gunnar Nilsson, Monica Zetterlund m.fl.

... organisationer inom fiskerinäringen anordnades två Fiskdagar den 8-9 september. På Bollnåstorget gavs information om fiske och där kunde besökarna också provsmaka olika sorters fisk.

... Östsvenska Terrierklubben hölls en hundutställning på Skansen 15-16 september.

... Röda korset hölls loppmarknad på Bollnåstorget den 16 september.

Sportigt och spänstigt

Precis som tidigare år har idrotts- och friluftsevenemangen avlöst varandra också under 1979. Året inleddes med skidtävlingar och "Lilla Vasaloppet" under skolornas vinterlovsvecka 4-11 mars. Den 1 april höll sjöscouterna sina patrulltävlingar på Skansen. Söndagen därpå, den 8 april, hölls Sleipners terränglöpning och den 22 april var det dags för Hellas-dagen. Då avgjordes bl.a. Stockholmsmästerskapen i den ädla konsten att spela kula.

Svenska Dagbladets stafettävling Skansen och Djurgården runt arrangerades den 20 maj.

Familjegymnastik, varpa, rullskidor, damfotboll, boules och joggning - dessa och många andra aktiviteter stod på programmet när Korpen hade sin dag på Skansen den 1 juli. På Sollidenscenen högtidstalade landshövding Karl Frithiofsson och där bjöds också på underhållning av bl.a. Thore Skogman. Som avslutning på programmet förrättades prisutdelning i SM i familjemotion.

SOIK Hellas återkom den 23 september och anordnade då tillsammans med Expressen en Joggardag. Inte mindre än 2 500 personer joggade fram längs den fem km långa banan. Efter genomförd prestation var det underhållningsprogram och prisutdelning på Sollidenscenen med Ulf Elfving som presentatör. Alla som joggat banan runt fick Joggarmärket som belöning. Det

något mer krävande motionsloppet Djurgårdsrundan hölls samma dag. Medarrangörer var även där SOIK Hellas samt Trygg-Hansa.

Skollovsaktiviteter

Under skolungdomens vinterlov 5–11 mars ordnades flera program för lediga skolbarn. I Novilla var det teaterlekstuga och i husen och gårdarna visades hantverkssysslor. Flera skidtävlingar hölls inom Skansensområdet, bl.a. "Lilla Vasaloppet" som arrangerades den 4 mars tillsammans med Ungdomskorpen.

Under påsklovsveckan arrangerades en bildorientering och en frågetävling, även denna gång i samarbete med Ungdomskorpen. I Novilla var det påskpyssel för både stora och små.

Varje dag

... från slutet av januari har den kulturhistoriska verksamheten pågått i hus och gårdar med demonstrationer av olika hantverks- och hantverk.

... utom måndagar och tisdagar har det under sommarmånaderna varit gammaldans för allmänheten på dansbanan vid Bollnässtorget. De spelmanslag som stått för musiken har omväxlande varit Axel Anders kapell, Delsbopojkarna, Grindsäters spelmän, Bröderna Lindqvist, Delsbo spelmän, Alsens spelmanslag, Bröderna Almqvist, Åsa Pärs, Söderkisarna, Olle Erixons orkester, Tage Öst & Fyrklang, Spelevinkarna, Ludgo-Pelles samt Roynes.

... mellan maj och september har Skansens Folkdanslag under ledning av Sigbritt Jacobsson gett uppvisningar på Tingsvallen.

... utom lördagar har under sommaren Skansens spelmän spelat folkklåtar vid Älvrosgården. De har också spelat på söndagarna i februari–april, under november–december och likaså vid Folkdanslagets framträdanden. Spelmännen har letts av Axel Myrman.

På lördagar och söndagar

... under maj, juni och augusti har Skansens Ringleksbarn uppträtt under ledning av Gunilla Adolfsson och Torbjörn Atter-sand.

... mellan 17 februari och 1 april samt mellan 29 september och 9 december har Evald Wikstrand visat hur det går till att röka böckling och sik och att halstra sotare.

... maj t.o.m. september samt söndagarna i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat Kasperteater på Orsakullen.

... mellan 21 april och 10 juni, mellan 19 augusti och 14 oktober samt under julmarknaderna har Skansens Vaktparad konserterat under ledning av Sture Englund.

... mellan 30 juni och 7 augusti har bi-odling demonstrerats vid Väla skola.

Varje söndag i januari t.o.m. mars och i november–december har det varit Barncirkus i Bragehallen. Då har Skansens hästar och stallflickor visat sina konster.

Under söndagarna i februari och oktober har det varit "Pröva själv" i Novilla. Då har besökarna själva under sakkunnig ledning fått pröva på att utöva olika sorters hantverk, t.ex. vävning, drejning, ull- och linspinning, måla efter schablon osv.

Hantverk

Förutom de dagliga demonstrationerna i hus och gårdar av olika hantverk och sysslor har speciella Hantverksdagar hållits med regelbundna mellanrum under hela året. Då har Skansens Borgerskap varit i full verksamhet och demonstrerat sina hantverk i Stadskvarteret.

I samarbete med Ärteråsens fäbod och Furudal-Ore-bygdens turistförening anordnades en fäboddag lördagen den 26 maj, med bl.a. buföring, fäbodsysslor, auktion, samt sång och musik på Fäbodvallen.

29 juni – 1 juli gästades Skansen av en rad jämtländska hantverkare och spelmän som visade sitt kunnande vid Älvrosgården.

Under Ålandsdagarna 28–29 juli visade

åländska hantverkare och dansare exempel på olika former av gammal åländsk folk-kultur.

En nyhet för året har varit "Husesyn" med visningar och aktiviteter i några av Skansens hus och gårdar. Husesyn inleddes söndagen den 5 augusti i Skånegården och fortsatte de två följande söndagarna med Ekshäradsgården och Julius Kronbergs ateljé.

Serieprogram

Från slutet av juni till slutet av augusti har följande serieprogram ägt rum:

Måndagarna har bjudit på Skogaholmskonserter med dubbla framträdanden. Konserterna inleddes med en konsert av Käbi Laretei den 16 juli. Så följde "Musik från Bellmans tid" med Musica Viva den 23 juli. En afton med Busk Margit Jonsson och Bibi Andersson gavs den 30 juli. Vid flygeln fanns Lasse Zilliacus. Den 6 augusti framträdde årets amerikanska och svenska Jenny Lind-stipendiater Laura May Davies och Ann Allvin. Vid flygeln satt denna gång Thérèse Lindqvist. Gluntar framfördes den 13 augusti av Rickard Ringmar, Carl-Olof Jacobsson och Håkan Sund. Den 20 augusti avslutades årets serie Skogaholmskonserter med ett framträdande i herrgårdsparken av Stockholms Brassensemble.

Tisdagskvällar under juli månad spelades TV-programmet "Sommarmarknad" in på Bollnästorget och på Marknadsgatan. Programledare var Jejja Sundström, Pekka Langer och Carl-Uno Sjöblom. En lång rad artister deltog i programmen bl.a. Cyndee Peters, Svante Thuresson och Monica Nielsen den 3 juli, Sonya Hedenbratt, Stefan Demert, M A Numminen den 10 juli och Bengt Sändh, Maritza Horn och Stämjärnet den 17 juli. Den sista inspelningen gjordes den 24 juli och då deltog Gösta Linderholm, Tre Damer och Rolf von Otter.

Skansen-Esset, en musikalisk frågelek med Olle Björklund och Inger Berggrens kapell, hölls på Sollidenscenen *onsdagseftermiddagar* under perioden 18 juli–22 augusti.

"I jazz och folkton" var rubriken på en serie konserter från Sollidenscenen *torsdagskvällar* 5 juli–16 augusti samt tisdagen den 21 augusti. Arne Domnérus septett och Gunnar Siljabloo Nilsson inleddes den 5 juli med en "Nalen-nostalgi". Sedan följde Cyndee Peters med kvartett den 12 juli. Den 19 juli var det dags för storbandsjazz med Visby Storband och solisterna Arne Domnérus, Bengt Hallberg, Georg Riedel, Rune Gustafsson och Egil Johansen. Visor och musik i folkton framfördes av Margareta Jonth den 26 juli och den 2 augusti var det "Swingdax" med Bob Wilber och Arne Domnérus sextett. Sånggruppen Fjedur gjorde ett framträdande den 9 augusti och Ann-Kristin Hedmark avslutade denna serie den 16 augusti i en konsert tillsammans med Arne Domnérus orkester.

Fyra allsångsprogram direktsändes i TV 2 från Sollidenscenen *fredagskvällar* i augusti. Allsångsledare var Bosse Larsson och för musiken svarade Lasse Olssons orkester. Gästartister var Ewa Roos, Erik Frykman, Gunwer Bergqvist, Agneta Munther och Anna Sundqvist.

Söndagskvällarnas augustimusik inleddes den 5 augusti med en konsert av Staffan Scheja. Följande söndagar hölls konserter av Håkan Hagegård och Thomas Schuback, "Flottans musikkår", John Ulf Andersson, Falu blåsarkvartett och Sören Rydgren.

Folkdans och folkmusik

Förutom de tidigare anförda dagliga framträdandena av Skansens Folkdanslag och Spelmanslag under sommarmånaderna, har flera andra program anordnats med anknytning till folkdans och folkmusik.

Söndagen den 13 maj firades Svenska Ungdomsringens dag med bl.a. festtåg, folkdansuppvisningar, folkmusik och lekar. Som gäster deltog bl.a. Viksmarkens folkdanslag från Grimstad i Norge.

Den 8 juni uppträdde den jugoslaviska statstruppen LADO med sång och dans på Sollidenscenen.

En Folkmusikdag anordnades söndagen

den 10 juni med folkmusikprogram i gårdarna och på Tingsvallensscenen.

Grekisk folkmusik och folkdans fick Skansenpubliken stifta bekantskap med den 18 juli. Då framträdde den grekiska sångerskan Dómna Samíou med musiker och dansare på Sollidenscenen.

Gästande folkdanslag förutom de ovan nämnda har varit:

POLANIL, en polsk dans- och sångtrupp, det estniska danslaget Kassari, ett danslag från Melnik i Tjeckoslovakien, Kråkis folkdansgille, Philochoros, Järfälla folkdansgille, the Yevshan Ukrainian Folk Ballet Ensemble samt the Caledonian Dancers.

Annat musikaliskt

Lördagen den 12 maj tioårsjubilerade Hasse Funck och hans Mini- och Midifunckar med en jubileumsshow för hela familjen på Sollidenscenen.

I samarbete med Stockholms musikförening gavs en konsertdag lördagen den 19 maj. "Takt och ton till tusen" var rubriken på detta evenemang där en lång rad körer och orkestrar uppträdde på Skansens alla scener.

Under Musikskolans dag den 30 maj deltog ensembler och solister från Stockholms musikskolor i konserter runt om på Skansen. På kvällen hölls högtidskonsert på Sollidenscenen med tal av bl.a. statsrådet Birgit Rodhe.

Den 20 juni höll Stockholms Filharmoniska orkester en sommarkonsert på Sollidenscenen. Programmet gick helt i de danska färgerna och innehöll verk av bl.a. Gade och Lumbye. Dirigent var Ole Schmidt och solist var Merete Hjortsöe.

Under Regionmusikens dag den 19 augusti musicerade hela dagen olika ensembler ur Regionmusiken i Stockholm. På Sollidenplanen fanns ridande högvakt och på scenen presenterade Skansens klädkammar en dräktparad med temat "Uniformer till fält och till fest".

Uttagningen till Barnens Dags riksfattande talangtävling "Nya Ansikten" skedde 27, 28, 29 och 31 augusti på Solli-

densscenen. Finalen ägde rum den 1 september.

Mellan den 4 och 9 september ordnades varje dag musikprogram för och med barn i Bragehallen. "Djur i dur" var namnet på detta evenemang.

Därutöver har följande körer, orkestrar och solister gjort egna framträdanden under året:

Ensembler ur Ungdomens musikförening i Stockholm och Stockholms musikförening, studentorkestern Renhornen, Umeå, Sollentuna blandade ABF-kör, Adolf Fredriks musikskolas avgångsklasser, orkestrar ur Uppsala kommunala musikskola, Holyoke College's Glee Club, University of California's Glee Club, SAAB-Scania musikkår, Linköping, Stockholms flickkör, Stockholms Spårvägmäns musikkår, Glenview Community Church Youth Choir, Jernbanens musiccorps, Kårsdraget, "Hela kyrkan sjunger", Postmusikkapelle e.v. Koblenz, Rolf Björling och Jan Eyrön, Evangelischer Posaunenchor Knesebeck, The Corbies och the Tistle Pipe Band, Wälfseptetten samt elever från Stockholms kommunala musikskola.

Kyrkligt

Frälsningsarmén höll musikgudstjänst på Sollidenscenen den 2 juli. Efter gudstjänsten var det flaggparad och musikunderhållning med hornmusikkörer från Örebro och Stockholm.

Kyrkornas dag arrangerades söndagen den 2 september i samarbete med Stockholms frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift. Under det gemensamma temat "Barn i världen" hölls gudstjänster, möten, estradprogram, konserter och andra aktiviteter.

Seglora kyrka

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sö- och helgdag varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift har officierat. Fr.o.m. 25 maj t.o.m. 26 augusti har aftonbön hållits varje dag i samarbete med

Stockholms kyrkobrodrakar. Ansvaret för att genomföra dessa aftonböner har åvilat kyrkans kantor Gustaf Hellblom tillsammans med klockaren Haqvin Tiderman.

I medeltal har 120 personer deltagit i högmässorna och 43 personer i aftonbönerna. Konfirmation har ägt rum i kyrkan 4 gånger.

Missionshuset

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under hela året varit gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Dessutom har där hållits aftonbön varje dag mellan 25 maj och 26 augusti.

Sång- och musikprogram med frikyrklig anknytning har också hållits vid ett flertal tillfällen under medverkan av bl.a. Sven Dalheden, Frikyrkliga studieförbundet i Roslagen, Bo Ohlgren, Eivor och Stig samt Aina Falk-Johansson.

Jul och nyår

Skansens julmarknad inleddes i år den 25 november och fortsatte sedan 2 och 9 december. I gårdarna och i verkstäderna visades hantverk och julförberedelser av olika slag och i Delsbogården, Ekshäradsgården, Oktorpsgården och Statarlängan stod de traditionella julborden uppdukade. Försäljning av julpynt och julmat ägde som vanligt rum på Marknadsgatan och där kunde publiken också lyssna på de vandrande musikanterna Hai och Topsy.

Luciafirandet i samarbete med Året Runt hölls i år redan den 9 december. Skolminister Britt Mogård krönte Sveriges Lucia 1979 och efter kröningen avfyrades ett stort fyrverkeri från Sollidenplanen.

Lördagen den 22 december var det "Klappjakt på Skansen" med bildorientering och underhållning på Bollnästorget. Programmet arrangerades i samarbete med Ungdomskorpen.

Under jul- och nyårshelgen har Skansens stjärngossar sjungit i gårdarna och på restaurang Solliden.

Mellan 15 och 22 december har det varit Julpyssel i Novilla där barn och vuxna tillsammans kunde göra julpynt, baka pepparkakor, göra marsipanfigurer m.m.

På nyårsaftnens kväll hölls en nyårsbön i Seglora kyrka.

Nyårsfirandet i övrigt sändes som vanligt direkt i TV 2. Georg Rydeberg läste Tennyson's "Nyårsklockan" och därefter avfyrades ett stort festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Som programvärd på Skansen har Olle Björklund varit anställd 23 april–2 september.

Alla program med kulturhistorisk anknytning som hantverksdagar och aktiviteter i de kulturhistoriska anläggningarna, har genomförts i samarbete med kulturhistoriska avdelningen. På samma sätt har andra aktiviteter ägt rum i samarbete med andra avdelningar inom Skansen.

Försäljningsavdelningen

Försäljningsavdelningens verksamhet under 1979 kan indelas i två större arbetsområden, nämligen a) den permanenta försäljningsverksamheten inom Skansen året runt samt b) all försäljning under julmarknaden.

Tre fasta försäljningsställen har hållits öppna under olika perioder: Skansenbutiken i övre Rulltrappshallen, Bollnäsboden och Kyrkboden på Marknadsgatan. Avdelningen har dessutom svarat för försäljningen i Vaktstugan och Handelsboden i Stads kvarteret.

I egen regi har 8 lotterier drivits och genom arrendatorer två. Även övriga arrendatorer inom försäljningssektorn sorterar under försäljningsavdelningen.

Under sommaren prövades ett samarbete med Kråkis Folkdangille, vilket slog mycket väl ut. I två stånd på Marknadsgatan målades korgar i traditionella hälsingemönster och som ersättning för arbetet fick gillet medlemmar behålla inkomsten av korgförsäljningen. Prissättningen skedde i samarbete med försäljningsavdelningen.

Demonstrationen av korgmålningen blev också uppmärksammas i TV 2:s programserie "Sommarkmarknad" som sändes från Skansen under sommaren.

Skansens julmarknad inföll söndagarna 25 november, 2 och 9 december. 63 försäljningsställen hölls öppna kl 11–16. Förutom ett rikhaltigt sortiment av traditionella julprydnader och andra föremål har även en rad olika matvaror med anknytning till det svenska julfirandet försålts. Framställningen av varorna sker till en icke ringa del på Skansen. T.ex. tillverkades efter gammalt recept ca 160 kg senap, som fylldes på specialgjorda glasburkar och porslinskrukor. Ca 50 liter lavendelvatten blandades och fylldes tillika på specialtillverkade glasflaskor. Båda dessa tillverkningar skedde med hovapotekare Gunnar Krook som kontrollant. Den försålda honungen kom från Skansens egna biodlingar. Till de övriga varor som personalen på försäljningsavdelningen varit sysselsatt med under julmarknadsförberedelserna hör bl.a. inslagningen av ca 10.000 julklappar med rim samt lika många fiskdammspåsar. Omkring 500 specialtillverkade flaskor fylldes med kryddor, ca 1.000 Skansenkrukor fylldes med sylt, gelé, smör, messmör, gurka, sillsallad etc. och ca 10.000 strutar och påsar fylldes med karameller. Många varor har tillverkats på beställning och efter Skansens intentioner, bl.a. pepparkakor både efter eget recept och enligt Kajsa Warg, julbröd efter förebilder från Nordiska museet samt limpör och korvar enligt gamla recept.

Ca 150 personer tjänstgjorde i försäljningsständer varje julmarknadssöndag, många med decenniers erfarenhet från Skansens julmarknader.

Zoologiska avdelningen

Anläggningarna

Som ett led i den gamla "Fågelskogens" restaurering har under hösten en utvidgning av befintligt kronhjorthägn med nytt hjorthus samt en ny anläggning för järvar

projekterats av arkitekt Tage Hedlund. Den gamla uvburen därstädes skall också rivas och en ny byggas på platsen för de två ormgruperna. Arbetena skall påbörjas under våren 1980.

Då de mineralullfilter som prövats för rening av vattnet i sjölejon- och pingvinbassängerna visat sig tämligen arbetskrävande har försök med trycksandfilter utförts under hösten; resultaten verkar lovande för användning i mindre skala, t.ex. enbart i pingvinbassängen.

Övriga arbeten har i huvudsak inneburit underhåll och förbättring av befintliga anläggningar. Så t.ex. har det tidigare betonggrå publikutrymmet, varifrån sjölejens och pingvinernas undervattensliv kan beskådas, lättats upp med sjögrön färg och uttrarna har fått ny bolåda och bassängen tätad med plastblandad betong, som vi hoppas skall vara mindre benägen att spricka än den oblandade betongen, i vilken läckeroständigt uppstår.

Djurbeståndet

Under 1979 fanns på Skansen ca 260 djur av 64 arter/raser, de stora kolonierna av fritt flygande hägrar och vitkindade gäss ej inräknade. Fyra hästraser, åsna och en oxe har tillförts beståndet genom gästgiveriets överföring från intendenturen till zoologiska avdelningen, där stallet nu utgör distrikt nr 7.

Av nordiska fåglar fanns under året: vit stork, grågås, sädgås (ny för året), spetsbergsgås, vitkindad gås, gravand, stjärtand, ejder och berguv. Som vanligt har också vilda gräsänder och viggas häckat i fågeldammarna.

De nordiska däggdjuren har företratts av utter, järv, brun- och isbjörn, fjällräv, varg, lodjur, gråsäl, knobbsäl, vildsvin, kron- och dovhjort, ren, älg och visent. De nordiska husdjuren representeras av skånegås, svensk blå anka, tre hönsraser, gutefår, svensk lantget, fjällko och ko av låglandsras samt nordsvensk häst, norsk fjordhäst och gotlandsruss.

De exotiska djuren slutligen har utgjorts

av påfågel, Humboldt-, klipp hoppar- och kungspingvin, krabbnakak, lar, schimpans, kaliforniskt sjölejon och indisk elefant. Hårtill kommer på Lill-Skansens sköldpaddor, papegojor, marsvin och vädurkaniner samt dvärggetter.

Bland de glädjande tilldragelserna på avdelningen kan noteras fortsatt häckningsframgång för Humboldt-pingvinerna, där ett par även i år fick en unge, som utan problem lärt sig att själv ta fisk – vanligt är annars i djurparker att ungarna omkommer i samband med att föräldrarna slutar mata dem. – Glädjande var också den länge väntade ankomsten av en make till vår kungspingvin-änka. Återstår ännu att se om han skall lyckas bräda den djurvårdare som "änkedrottningen" under mellantiden tytt sig till.

Den över hela Europa stränga vintern 1978-79 satte sina spår i vår koloni av förvildade hägrar – endast 14 par gick till häckning, vilket är den lägsta siffran på många år. Däremot återkom de fritt flygande vitkindade gässen i normal omfattning från sitt holländska vinterkvarter – 82 fåglar återvände, 31 par skred till häckning på Skansen och 90-talet fåglar startade resan söderut den 17 november. Stammens storlek tillät i år att ett antal ägg och ungar togs för avsalu.

Vårt pålitliga berguvar började sin häckning på normalt sätt, men mitt under ruvningstiden avvek hanen oväntat genom ett hål i det rostiga burnätet och syntes inte mera till. Då berguvhanen under ruvningen inte jagar själv utan helt försörjs av hanen, som har att leverera bytena på bokanten, fick djurvårdaren gripa in och sköta serveringen. Honan godtog utan vidare denna stand-in och fyra ungar kläcktes i laga tid; en av dem togs senare genom burnätet, troligen av en räv, men en hane och två honor kunde i september tas till utplantering i Projekt Berguv Sydvästs regi. (Parentetiskt bör nämnas att berguvstammen i våra sydvästra landskap genom detta projekt nu är uppe i över 30 par mot 4 i början av 70-talet – de många frivilliga krafterna bakom projektet kan alltså glädja sig åt

stor och välförtjänt framgång.) – Nå, vad blev det av den försumliga maken/fadern? Jo, han visade sig plötsligt livs levande på Söders höjder en dag i september, figurerade en tid i huvudstadspressen och lät sig slutligen infångas med häv under avspisandet av en duva på en Skånegats-balkong. Ledsamt nog avled han blott en vecka efter infångandet – misstanke finns om en virusinfektion av en typ som tidigare dödat flera Skansen-uvar, men bekräftelse härpå har ej erhållits i skrivande stund. Happy end har historien dock såtillvida att änkan i Malmköping sammanförts med en ny hane och uppenbarligen accepterat denne som make (och inte bara som ett mål mat, vilket kan hända vid sammanförandet av främmande uvar!) Vi hoppas kunna hälsa dem välkomna i en ny bur någon gång under 1980.

Krabbnakakerna har haft en produktiv säsong med 11 födslar; efter viss försäljning omfattade flocken vid årsskiftet 43 djur. Av de fyra yngre larhonorna har tre under året definitivt nått könsmodnhet och den 4/10 hittades en nyfödd unge död i buret. Den hade troligen avlidit av skador tillfogade av någon av gruppens honor, ty den inträdda puberteten har ökat spänningen och dominansförhållandena inom gruppen är f.n. ganska labila. Positivt var dock att vi nu fick bevis för den nye hanens duglighet i aveln – han har nu också satt sig i respekt hos den äldsta honan i gruppen, som tidigare hunsat honom. Vi har nu beslutat sälja två honor och kommer att noga bevaka de återstående, så att nästa födsel får ske avskilt från de övriga honorna.

Hos brunbjörnarna blev vi även i år utan ungar, en historia som dock har sina poängar. 16-åriga Flax hade under våren -78 setts para sig med två honor, 22-åriga Kåra och unghanan Cici. När Skånes djurpark på hösten ville köpa en hona ansåg vi därför förnygringen säkrad och sålde den unga honan Balooa som under sommaren hållits tillsammans med 2-åriga hanen Charlie. Några ungar efter Kåra och Cici blev det nu alltså inte – däremot födde Balooa trillingar i sitt nya hemvist. Detta hade till

följd att Charlie nu fått efterträda Flax som avelshane, och genom vänligt tillmötesgående från Kolmårdens djurpark, som lånade ut mor Selma med dottern Fia, var "björnbarnbesöket" ändå räddat åt skanspubliken.

Den 25/1 immobiliserades våra tre vargar med bedövningsgevärd av veterinär Bengt Røken, Kolmården. Djuren vägdes (Ulf 42 kg, Laike 34, dottern 27), tänderna kontrollerades, blodprov togs för trikintest (negativt för samtliga) och djuren fick resp. stamboksnummer observerade i örat. – Förbrunstblödning observerades hos Laike 23/2 och 14/3–21/3 iakttogs flera parningar. Den 23/5 föddes så 6 valpar (4 hanar, 2 honor) som tillväxt normalt. Den ganska omilda behandling ungarna tidvis bestods av föräldrarna och den äldre systemen tycks ej ha haft någon negativ inverkan på deras utveckling och Skansen har nu f.f.g. på länge en riktigt vargflock att visa upp.

Den nu 15-åriga gråsälhonan födde den 13/3 en unge av hankön. Han började fälla sin vita "kutpäl" de första dagarna i april, vägde 47 kg den 12/4 och kunde äta själv omkring 20/4. – Att sälhonan denna gång fick en levande unge efter många tidigare dödfödselar kan kanske tillskrivas den konsekventa utfodringen med västerhavsfisk som nu praktiserats i över ett år och som syftar till att avgifta sälarna efter tidigare utfodring med östersjöströmming, som visat sig hålla höga halter av miljögiftet PCB. – I samband med vårens oljekatastrof i Stockholms skärgård mottog Skansen i april två små sälflickor för rengöring, vilka funnit sig väl tillrätta i "sälbarnkammaren". Tyvärr drabbades alla ungsälarna under hösten av en hudåkomma, yttrande sig som rodnande fläckar och blemmor på buksidan. Skrapprov gav ej klart besked om orsaken men det verkar som om en självläkning efterhand inträtt.

Hos sjölejonen föddes oväntat den 6/4 en ännu ej fullgånge unge. Hanen från Köpenhamn är alltså fertil och vi vågar kanske hoppas på en levandefödsel nästa gång.

Bland hovdjuren har antalet födselar varit normalt; glädjande var vildsvinens som

vanligt starka föryngring (2 × 7 ungar) och att kronhjärtindarna samtliga kalvade med den nyinköpta skånska hjorten som far; endast en hind och en kalv i gruppen om 7 djur är nu av något dubiöst ursprung medan de övriga alla är av gammal svensk ras. – En 2-årig visenttjur, Popek, hämtades från Polen i maj och kunde den 7/6 efter karantänsvistelse släppas samman med gruppen, där han utan större kontroverser accepterades. I samband härmed avlivades av åldersskäl den 22-åriga kon Stolla; hon donerades till Naturhistoriska riksmuseet, där hon skall monteras för utställningen.

Vad den fria vildfaunan på Skansen beträffar kan nämnas att vid besök av professor Ingemar Ahlén, Sveriges lantbruksuniversitet, den 20/8 tre olika arter fladdermöss kunde registreras under några kvällstimmor med hjälp av en ultraljuddetektor. Vanligast tycktes dvärgfladdermusen vara, men också den nordiska och den stora fladdermusen registrerades.

Vetenskaplig verksamhet

Utvecklingen av populationen fritt flygande vitkindade gäss har följts som tidigare år. Ganska många återfynd från vinterhalvåret föreligger nu; våra fåglar tycks följa den vilda population som häckar på Novaja Zemlja till deras vinterkvarter i Holland, men en av våra gåshonor har fångats i Skottland, där annars de vitkindade från Spetsbergen brukar övervintra. Krister Hellman och Ylva Munterud från Stockholms universitet har under året i stencil redovisat sina studier av "Reviretablering och häckningsframgång hos vitkindad gås på Skansen" och Lars-Erik Larsson har gjort kompletterande observationer till sina studier över Skansen-hägrarnas furageringsstrategi. Arnold Hanstad från Öster-Malma jaktvårdsskola har studerat ungar- nas utveckling och relationerna moder/ ungar hos Skansens berguvar.

Under hösten övertog intendenten ansvaret för den stambok som förs över fenno-skandiska djurparksvargar och som tidigare handhades av Svenska Naturskyddsför-

eningen. Ett kortregister har också upprättats vid avdelningen över de järvar som f.n. finns i svenska djurparker; registret skall kunna ligga till grund för en stambok över nordisk järv om en sådan skulle visa sig erforderlig p.g.a. ytterligare decimering av den vilda stammen.

Publikkontakt och undervisning

Turistguidningarna, ledda av biologer från Stockholms universitet, har under året pågått i normal omfattning, dvs. 2–3 turer dagligen under maj–augusti samt under helgerna vår och höst. Guidade turer för åk 4 i Stockholms-skolorna har i Nordiska museets regi anordnats under våren och sensommaren. Kursen "Djur i det svenska landskapet" (Kursverksamheten), ledd av intendenten, har givits en gång och studiepaketet i etologi för gymnasieskolan har nyttjats av två klasser pr dag under april och maj; som lärare fungerade fil. kand. Hans Rosengarten. Paketet har på lärarnas begäran utökats med ett kommentarhäfte till diabilserien. – Samarbetet med zoologiska institutionen vid Stockholms universitet ledde till att elever på påbyggnadskursen i etologi under hösten utförde grupparbeten på Skansens makaker, larer, schimpanser, lodjur och vargar; arbetena redovisades i stencilform och vid seminarier inför avdelningens djurvårdare.

För allmänheten anordnades den 15/5 en välbesökt gökotta, ledd av intendenten. Avdelningen har under året som vanligt mottagit ett flertal grupper och enskilda personer från djurparker, skolor, universitet och föreningar.

Övrig verksamhet

Sveriges djurparker samarbetsorganisation höll sitt årliga möte i Kolmården den 27–28/8, vilket bevistades av ekonomidirektör Johnson, intendent Palm och djurvårdarförman Glemmefors. Intendenten besökte Köpenhamn den 18–20/10 för ett stambokssymposium.

Under vecka 40 fungerade djurvårdare Nylund som instruktör för Boråsarkens elefantskötare, och djurvårdarna Nylund och Hemberg bevistade Skånska djurvårdarföreningens och Föreningen Dyrestaldens årliga symposium i Örbyhus den 27–28/4. Årets resestipendier har tilldelats djurvårdarna Hemberg och Mahl för studieresor till Sri Lanka resp. Thailand.

Akvariet

Under februari öppnades en ny utställning på Skansens Akvarium – "Framtidens husdjur" – en utställning med främst insekter, spindlar och skorpioner, men även giftgrodor, sniglar, jättegrodor, småödlor m.m. Till utställningen erhöles djur från bl.a. Stuttgart men främst från Köpenhamn Zoo, med vilket Akvariet hade ett intimt samarbete.

Den 23 maj anlände två ryska störrar till Akvariet efter en äventyrlig resa från Moskva. Störarna var en gåva från Moskva Zoo och de räddades till livet efter en uppmärksammas iltransport från Arlanda med "hjärtmassage" som akuthjälp. Störarna överlämnades officiellt av en sovjetisk regeringsmedlem i samband med de sovjetiska programdagarna på Skansen i början av juni.

Tre stycken dvärgvesslor anlände i oktober från Högholmens djurpark i Helsingfors. Vesslorna (döpta till Anne-Marie, Beata och Christina) utgör dellikvid för en framtida leverans av två stycken dvärgsilkesapor till Helsingfors.

Ett samarbete med Oceanografiska Museet i Monaco har resulterat i en pålitlig leverans av bläckfisk från Medelhavet sedan den svåra transportfrågan gemensamt kunnat lösas. Bläckfisken Liman har levt i högönskelig välmåga hela året, vilket är ovanligt lång tid för en bläckfisk i fångenskap, och har synbarligen fortfarande åtskilliga månader kvar.

Förutom de många födslarna bland insekter och fiskar har följande födslar ägt rum: I februari föddes två stycken ungar hos dvärgsilkesaporna och i augusti kom

ytterligare en (+ en dödfödd). Modern och fadern är det ursprungliga paret som födde sin första kull i köket hos J. Wahlström. I oktober ägde ett utbyte rum med Apeldoorn, Holland – en park som specialiserat sig på primater. En hane från första kullen och en hona från andra kullen levererades till Holland och i utbyte kom två hannar. Dessa sitter nu i det nyuppförda "avelscentrat" i Akvariets undervåning.

I april föddes ett tjugotal puffformsungar. I augusti kläcktes 9 stycken rödöronsköldpaddor och i november föddes de uppmärksammade 12 glasögonkajmanerna. En viss tvekan råder om vem som är fader till ungarna – glasögonkajmanen Helmut eller brednoskajmanen Henry – och därmed det korrekta artnamnet. Strax före nyår föddes sedan 25 stycken Jackson-kameleontungar.

Samtliga dessa födslar har rönt stor uppmärksamhet i både svensk och internationell press. Reportaget om födseln av dvärgsilkesaporna (världens minsta apa) har publicerats i mer än 400 tidningar utanför Sverige och givit goodwill åt Skansens namn över hela världen, något som bl.a. kunde konstateras vid en rundresa i USA under hösten.

Biologilärarkonferenserna och samarbetet med Länskolnämnden och Skoldirektionen har resulterat i ett mycket stort antal studiebesök av skolklasser. Akvariets guidade turer har varit fullteknade med fyra visningar per dag.

Resor som under året företagits:

Insamlingsresor till Maldiverna i januari (J. Wiman), till Afrika i april (J. Wahlström) samt till Sri Lanka i november (J. Wiman).

Studieresor: Jan Wiman var under en vecka i Köpenhamn Zoo för att studera skötselteknik av insekter och övriga smådjur inför den nya utställningen. John Hontalas var en vecka i Berlin Akvarium (Väst-Berlin) för att främst studera akvarieteknik och den nyuppförda tillbyggnaden till Berlin Akvarium. Jonas Wahlström och Hans-Ove Larsson gjorde under sep-

tember en studieresa i USA. Under ett antal veckor besöktes 15 olika djurparker och akvarier och ett stort antal kontakter knöts för framtida utbyte. Notabel var den stora uppmärksamhet som födseln av Skansens akvariets dvärgsilkesapor fått i USA. Jonas Wahlström assisterade vidare Per-Olof Palm vid hämtningen av en visent från Polen i maj.

Konferenser: Hans-Ove Larsson deltog i den internationella Etologkonferensen i Vancouver, Kanada i augusti samt i Stambokskonferensen i Köpenhamn i oktober. Vid denna konferens beslöts att Skansens Akvarium via H-O Larsson skulle ansöka om att få föra stambok över dvärgsilkesaporna i fångenskap.

Skansens Akvarium har under året levererat reptiler till flera institutioner i Sverige och runt om i Europa.

Besök: Skansens Akvarium har under 1979 besökts av över 400.000 personer.

Personal: Föreståndare Jonas Wahlström, djurvårdare John Hontalas och Jan Wiman, konsulterad veterinär Karl Borg, konsulterad zoolog/vetenskaplig rådgivare Hans-Ove Larsson samt övrig personal Carin Andersson och Sophie Ohlsson.

Nils Erik Baehrendtz

Skansens styrelse

Skansenstyrelsen har under året haft följande ledamöter:

riksdagsledamoten Bertil Lidgard, ordförande, f. borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, riksdagsledamoten, stadskassör Rune Carlstein, direktör Rutger Palme, författaren Per Anders Fogelström, (fr.o.m. 1/7 fil. lic. Barbro Hedvall), professor Mats Rehnberg, styresmannen, fil. lic. Sune Zachrisson, förste assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare), verkmästare Rune Sagström (personalföreträdare). Suppleanter har varit: fru Ulla Johansson, ombudsman Lars Ulander, riksarkivarien Åke Kromnow, fil. lic. Barbro Hedvall, (fr.o.m. 1/7 borgarrådet Paul Grabö),

folketshuschef Bengt Göransson, (fr.o.m. 1/7 civilekonom Staffan Sjöden), fil. kand. Elisabet Söderström, professor Erik Anners, förste djurvårdare Henry Mähl (personalföreträdare), assistent Anne-Marie Gnista (personalföreträdare).

Besöksstatistik

Skansen har under året haft 1.822.167 besökare och Biologiska museet 41.645 besökare.

Publicering

Från Skansen har utgivits:

Sundström, Erland och Janson, Mats, Missionshuset från Svenshult. Om väckelsen och Skansens missionshus. Skrifter från Skansen 7. 99 s.

Skansen, Stockholm, Kort vägledning över fri-luftsmuseet och de zoologiska anläggningarna. Red. Christina Westberg. 76 s.

Skansen, Stockholm, A short guide for visitors. Red. Christina Westberg. 72 s.

Nils Erik Baehrendtz

Översättning och bearbetning av Löpning, förf. James F. Fixx, Bokförlaget Wahlström & Widstrand, Stockholm. 311 s.

Div. artiklar i dags- och veckopress.

Mats Janson

Missionshuset från Svenshult. Om väckelsen och Skansens missionshus. Skrifter från Skansen 7. (Tillsammans med Erland Sundström). s. 57-96.

Per-Olof Palm

Kan rävsnaran försvaras som fångstredskap? I Djurskyddet årg. 83, nr 3.

Helmut Pinter

Allemans bok om akvarier. (Tillsammans med Brian Ward), LiberFörlag, Stockholm. 96 s.

Apropå fiskar med ovanliga färger. I Akvariet, årg. 53, s. 56-57.

Handbuch der Papageienkunde. Franckh'sche Verlagshandlung, W. Keller & Co., Stuttgart. 206 s.

Mer om djurens färger. I Akvariet årg. 53, s. 251-254.

Befattningshavare vid årets utgång

(Siffrorna anger året för fastanställning vid institutionen)

Verkställande direktör Nils Erik Baehrendtz, F. D. docent, 69

Sekreterare Margit Schüssler, 64

Ekonomi- och personalavdelningen

Ekonomidirektör, tillika VD:s ställföreträdare,

Åke Johnson, 72

Sekreterare Ulla Mähl, 70

Förste assistent Gunvor Adamsson, 71

Kassör Inga-Stina Landström, 66

Assistent

Karin Frisk, 56

Kerstin Röckner, 72

Ingeborg Olsson, 74

Viveka Holmberg, 77

Maj-Lis Hassel, 78

Kansliskrivare Gun Åkerlund, 79

Telefonister

Birgit Lindström, 39

Inez Mattsson, 68

Kulturhistoriska avdelningen

Förste intendent Arne Biörnstad, F. L., 52

Intendent Mats O. Janson, F. K., 74

Amanuens Inga Arnö-Berg, F. K., 77

Förste assistent Berit Hertzberg, 65

Assistent Ann-Sofie Berg, 77

Reparatör Per Majjgren, 71

Klädkammaren

Intendent Ann Resare, F. K., 71 (deltid)

Assistent Maj-Britt Hemlin, 60

Biträde Maria Kings-Eriksson, 42

Sömmerskor

Berit Lindén, 69

Helena Tirkkonen, 73

Tvätterska Gerd Eriksson, 71

Vaktstugan

Kansliskrivare Gun Hägglund, 79

Biologiska museet

Kansliskrivare Anne Marie Kollind, 79

Zoologiska avdelningen

Förste intendent Per-Olof Palm, F. L., 75

Konsult, professor Karl Borg, 54 (deltid)

Djurvårdarförman Tore Glemmefors, 32

Vice djurvårdarförman

Åke Nordh, 54

Helmut Pinter, 58

Förste djurvårdare

Anders Wiklund, 63

Henry Mähl, 65

Ingvar Nylund, 66

Mats Berg, 72

Bernt Malmqvist, 72

Tommy Lambrell, 74

Djurvårdare

Kerstin Johansson, 74

Leif Wicksell, 75

Pontus Kronborg, 76

Bill Hemberg, 77

Lill Larsson, 78

Stallet

Stallchef Monica Södergren, 78

Djurvårdare

Gunilla Söderlund, 71 (tjl)

Yvonne Jonsson, 73

Programavdelningen

Programchef Ingemar Liman, F. L., 66

Programsekreterare Siw Östgren, 75

Kansliskrivare Elizabeth Jansson, 78

Scenmästare Folke Boqvist, 66

Seglora kyrka och Missionshuset

Kantor Gustaf Hellblom, 51

Informationsenheten

Redaktör Christina Westberg, F. K., 74

Assistent Anne-Marie Gnista, 74

Kansliskrivare Beata Holmquist-von Matérn, 79

Försäljningsavdelningen

Intendent Britt Stern, 63

Assistent Ulla Hedström, 75

Kansliskrivare

Ulla Emnerud, 78

Eva Lagergren, 79

Park- och trädgårdsavdelningen

Trädgårdsmästare Rolf Bergström, 78

Trädgårdsförman Christine Lundbäck, 78

Förste trädgårdsbiträde Yngve Hopstadius, 72

Trädgårdsbiträden

Leif Johansson, 66 (tjl)

Bernt Lindqvist, 72

Aalhøj Hansen, 75

Dan Larsson, 76

Henry Harnesk, 77

Parkförman Stephan Jarkelius, 78

Parkbiträde Inga-Britt Persson, 72

Intendenturavdelningen

Intendent Sten Blomquist, 66

Vaktförman Karl-Erik Andersson, 56

Vice vaktförman

Leif Färlén, 71

Sixten Sirén, 74

Förste vaktmästare

Sven Hörnfelt, 63

Rune Kirsch, 64

Åke Nilsson, 69

Bengt Krantz, 70

Kjell Mattsson, 71

Lars Simon, 79

Byggnadsavdelningen

Byggmästare Bo Kumerius, 67

Förste verkmästare Rolf Bengtsberg, 78

Assistent Margit Franzén, 75

Förste reparatörer

Simon Renemar, 69

Lars Pettersson, 72

Eiono Luoma, 74

Bene Janos, 76

Krister Svärd, 77

Åke Eriksson, 79

Thomas Hellström, 79

Hans Pettersson, 79

Elverkmästare Rune Sagström, 70

Förste montör Börje Boman, 66

Maskinist Ingvar Jonsson, 74

Chaufför Rolf Olsson, 79

Traktorförare Lars Thonberg, 76

Reparatörer

Anders Thonberg, 66

Erik Larsson, 71

Lennart Rundqvist, 74

Kjell Holm, 76

Ivan Törnblom, 77

Lokalvårdarförman Bengt Olsson, 78

Lokalvårdare

Sigrid Larsson, 70

Margareta Larsson, 71

Mirjami Tolvanen, 72

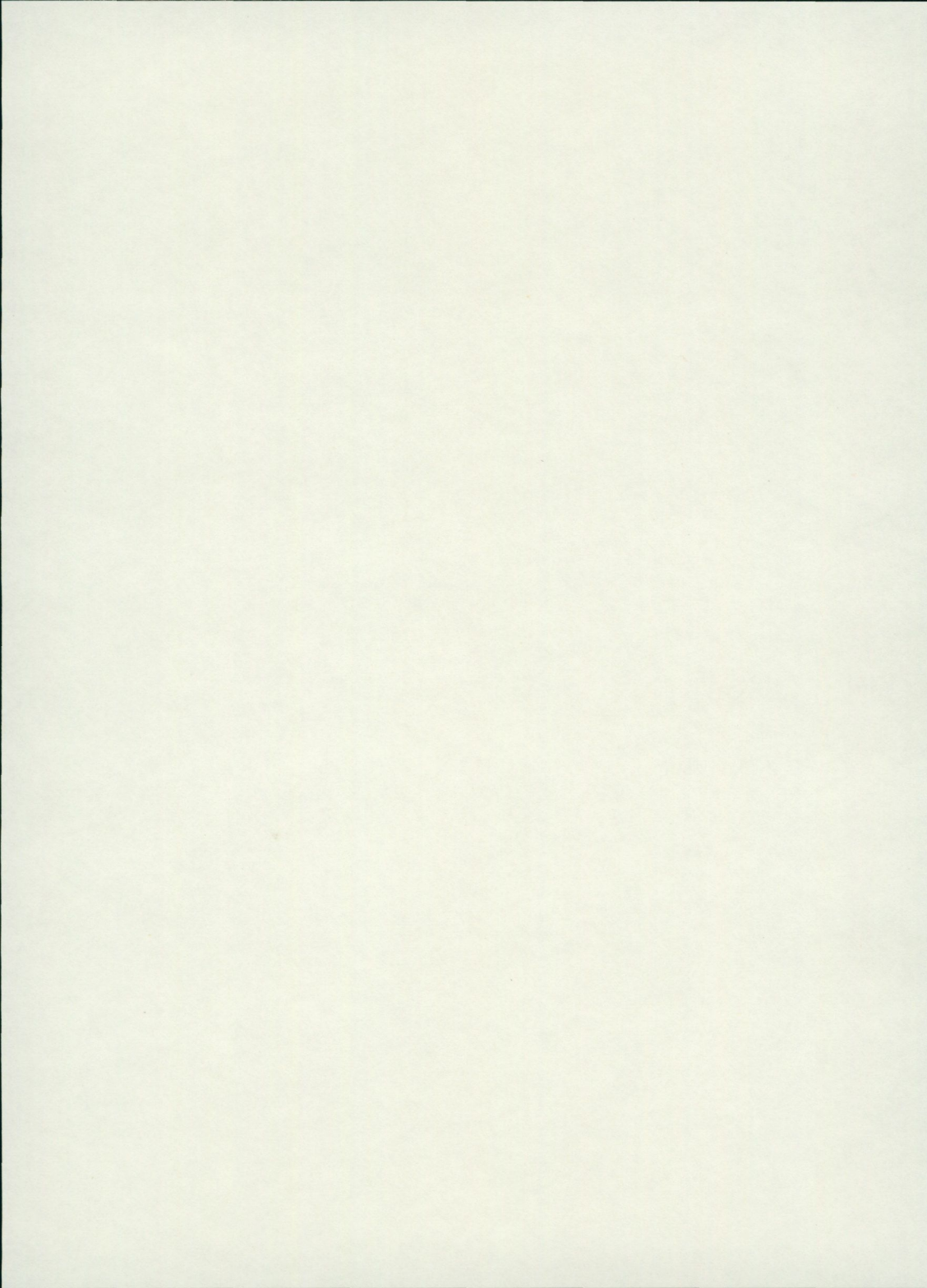
Britt-Marie Steen, 78

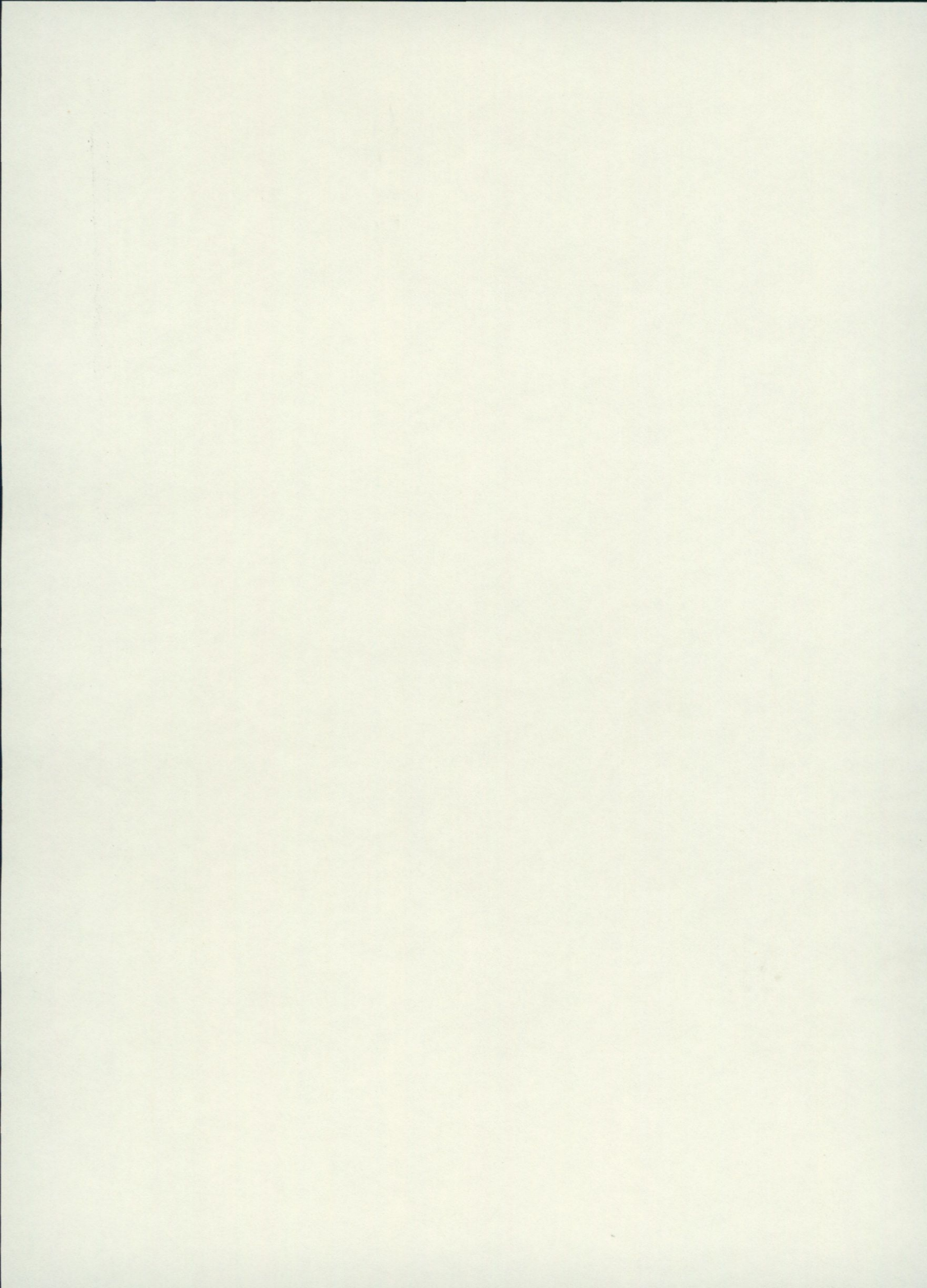
Birgitta Hegstrand, 78

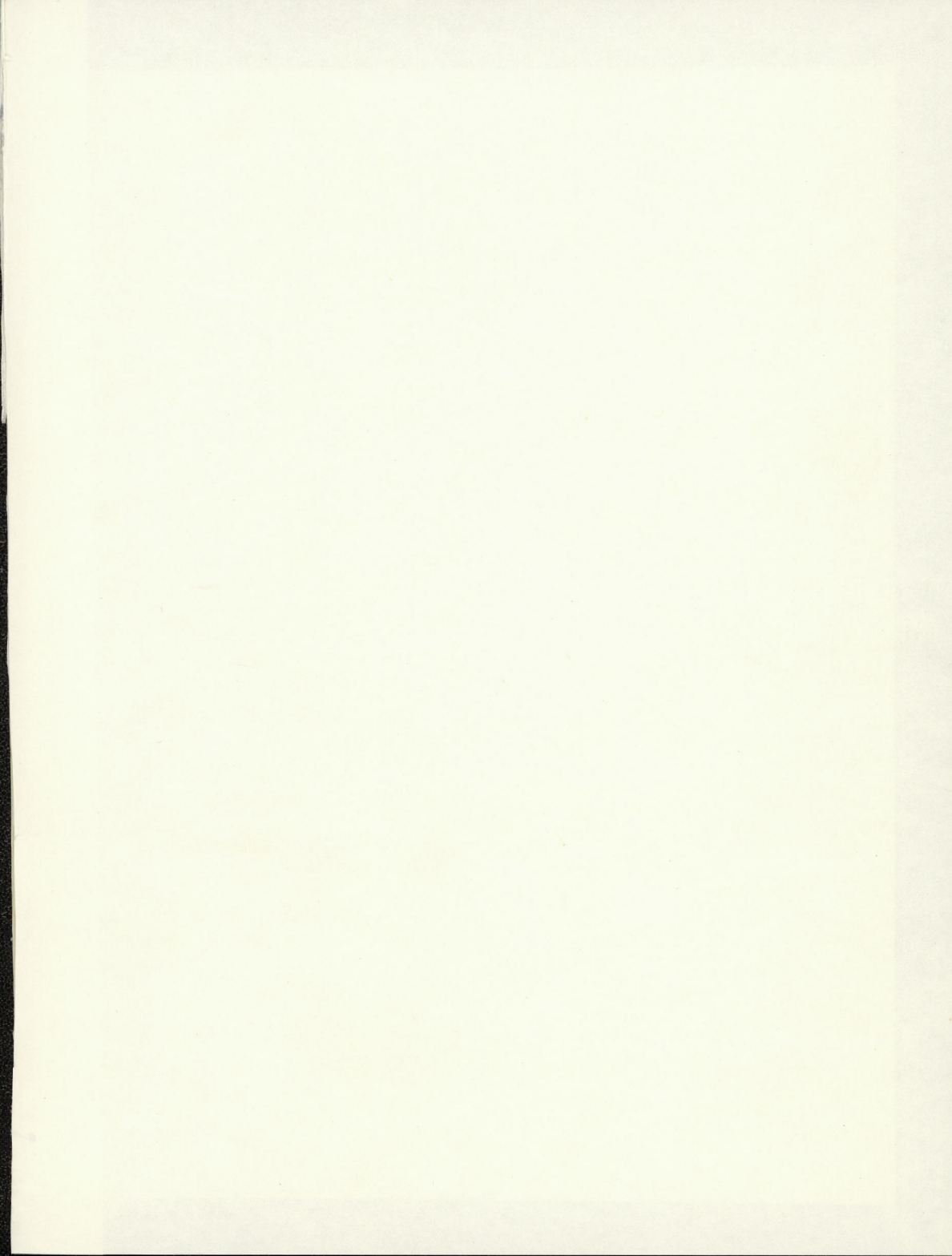
Karin Lundin, 79

Rose-Marie Sundström, 79

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok

I Fataburen 1980 har syftet varit att redovisa delar av den forskning som nu bedrivs vid Nordiska museet.

Flera artiklar behandlar 1900-talets förhållanden, t ex kontorsliv på 30-talet, stationssamhället Skyttorp i Uppland och dess utveckling och en arbetarlägenhet i Stockholm från sekelskiftet.

Men även 1700- och 1800-talen beaktas, i artiklar om bl a världens först färdigställda räknemaskin, om bruk och återbruk av textilier och om Jöns Ljungberg – schatullmakaren som införde rokokon i Härjedalen.

Inblickar ges också i forskningen kring den rika skatt av föremål som finns i museet.

Nordiska museet

ISBN 91 7108 187 9